

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192361

UNIVERSAL
LIBRARY

देशमुख आणि कंपनीची प्रकाशने

वि. स. खांडेकर

१ फुलें आणि दगड (आ. दु.)	३
२ घरच्याबाहेर (")	३
३ पहिली लाट (")	३
४ स्त्री आणि पुरुष (")	२
५ सूर्यकमळें (")	२॥
६ कालचीं स्वप्ने	३
७ आजचीं स्वप्ने	३
८ कलिका	२१
९ मृगजळांतील कळ्या	२॥
१० मंजिऱ्या	२१
११ सायंकाल (आ. दु.)	२॥
१२ भविनाश	१॥॥
१३ मंदाकिनी	१॥॥
१४ कल्पलता	३
१५ सुवर्णकण	२१
१६ आगरकर व्यक्ति आणि विचार	३॥
१७ सहा भाषणें	२
१८ फुलें आणि कांटे	२१
१९ मराठीचा नाट्यसंसार	३
२० हिरवा चांफा (आ. तिसरी)	५
२१ दोन ध्रुव (")	५
२२ पहिलें प्रेम (आ. दुसरी)	३
२३ कौचवध (")	५
२४ पांढरें दग (")	४१
२५ जळलेला मोहर	३

साने गुरुजी

१ पुनर्जन्म (आ. दुसरी)	३
२ आस्तिक (")	३
३ सभ्या	५
४ ना खंत ना खेद	५

(कृष्णा हाथीसिंग)

५ सोन्या मारुति ? (दु. आवृत्ति)	२
६ निळा पक्षी (आवृत्ति दुसरी)	२॥
७ गोड निबंध (भाग पहिला)	३
८ गोड निबंध (भाग दुसरा)	३
९ गोड निबंध (भाग तिसरा)	३

ग. श्यां. माडखोलकर

१ अवशेष	२
---------	---

२ व्यक्तिरेखा	२१
३ माझी नभोवाणी	२
४ नवे संसार (जप्त)	४
५ चंदनवाडी	६॥
६ नागकन्या	२
७ दोन तपें	५

ना. धों. ताहानकर

१ तात्या भा. १ ला (आ. दुसरी)	४
२ तात्या भा. २ रा	३
३ निवाडे भा. १ ला	२॥
४ निवाडे भा. २ रा	४
५ चकमकी	१॥
६ बच्चा नवरा	१॥
७ अनेक आशीर्वाद	३॥
८ दाजी भा. १ ला (आ. ति.)	३॥
९ बहीणभाऊ	-॥-

वा. म. जोशी

१ स्मृति-लहरी	२
२ विचार-लहरी	२१
३ विचार-विहार	४१

चिं. वि. जोशी

१ आणखी चिमणराव (आ. २री)	४
२ वायफळाचा मळ (")	५
३ नवें भारूड	२
४ स्टेशनमास्तर	२
५ नटश्रेष्ठ	-॥-

दत्तु बांदेकर

१ सख्या हरि (आ. दुसरी)	२
२ नवी आघाडी	१॥
३ तूं आणि मी	२१
४ नजरबंदी	२१

प्र. के. अत्रे

१ साखरपुडा	२
२ ललित वाङ्मय	३॥
३ दूर्वा आणि फुले	२१

ना. म. पटवर्धन

१ हितपत्रें	३
२ वा. म. जोशीचरित्र	४१

देशमुख आणि कंपनीची प्रकाशनं

द. र. कवठेकर	
१ अपुरा डाव	३
२ रेशमाच्या गांठी	३
३ आभाळची सांवली	८
अनंत काणेकर	
१ धुक्यांतून लाल ताऱ्याकडे (आ. दुसरी)	३
२ पिकलीं पानें (आ. दुसरी)	१॥
३ उघळ्या खिडक्या	१॥
काकासाहेब कालेलकर	
१ ब्रह्मदेशचा प्रवास	१॥
२ भक्ति-कुसुम	३
य. दि. पेणढरकर	
१ प्रापंचिक पत्रें	३
२ घायाळ	२
ना. ह. आपटे	
१ फसगत	१॥
२ साजणी	५
पु. य. देशपांडे	
१ नवें जग ?-	२॥
भाई बेके	
१ रॉयचरित्र-	१
वि. स. खांडेकर (परिचय लेखक)	
१ काव्यज्योति (आ. दुसरी)	१
आनंदीबाई जयवंत	
१ पारंब्या	२
रा. वि. फडतरे	
१ मृगया	४
लक्ष्मणराव सरदेसाई	
१ ढांसळलेले बुरूज	२
प्रो. वि. ह. कुळकर्णी	
१ व्यक्तिचित्रें	२॥
शकुंतलाबाई परांजपे	
१ भिल्लिणीचीं बोरें	३
कृष्णाबाई मोटे	
१ मीनाक्षीचें जीवन	२॥
र. गो. सरदेसाई	
३ चलतीं नाणीं	२

संपादक आचार्य भागवत	
१ वर्धा शिक्षण योजना	४॥
रा. श्री. जोग	
१ सौंदर्यशोध आणि आनंदबोध	८
वि. वि. बोकील	
१ बेबीची बहीण	३
सत्यप्राही	
१ ग्रह आणि तारे-	४॥
वि. म. भुस्कटे	
१ स्टॅलिन-	३॥
२ आई (मॅक्सिम गांकी)	७
कमलाबाई टिळक	
१ आकाशगंगा	२॥
रामतनय	
१ साखरगोटी	५
ह. रा. महाजनी	
१ आपलें आर्थिक नियोजन	५
पं. क्षमा राव	
१ देणगी	२॥
गोपीनाथ तळवळकर	
१ मंगल धाम	३
श्री. किनरे	
१ प्रकृति दर्शन	५
प्रो. हेरॉल्ड लास्की	
१ राज्यशास्त्र प्रवेश	२
बाबुराव गोखले	
१ वारा फोफात्रला	२
प्रो. एम्. एल्. दांतवाला	
१ आपली राहणी	१॥
बापू गोखले	
१ निवड	३
अरविंद गोखले	
१ उन्मेष	२॥
रमातनय	
१ समाजशास्त्र	५
बिबलकर	
१ नाना पाटील चरित्र	१
एस. एल. आग्रवाल	
१ विद्यार्थ्यांसाठीं विधायक कार्यक्रम १	

पुरस्कार

पुरस्कार लिहावयास मी क्वचितच तयार असतें. परंतु कृष्णा हाथीसिंग लहान होती, तेव्हांपामून मी तिला ओळखतें. तिला नाहीं कसें म्हणूं? तिनें हीं जीं स्मृतिचित्रें लिहिलीं आहेत, त्यांना तिनें आशीर्वाद मागितला. तिचा तो हक्क होता आणि मीं तत्काळ तो मान्यही केला.

१९४२ मधील ९ ऑगस्टचा तो दिवस ! तो अशुभ रविवार कोण विसरेल ? आणि त्या दिवसानंतरचे ते महिने ! कृष्णा घरीं एकटी होती. घरांतील सारीं माणसें कारागृहांत. अशा प्रसंगीं एकान्तांत विरंगुळा म्हणून कृष्णानें हीं स्मृतिचित्रें लिहिलीं.

कृष्णा अद्याप तरुणच आहे. आणि तिनें आपल्या तरुणपणची सारी कथा किती प्रांजळपणानें व मोकळेपणानें सांगितली आहे ! येथें आडपडदा नाहीं. सारें सरळ निवेदन ! असा प्रांजळपणा अन्यत्र दिसावयाचा नाहीं. तसेंच बाळपणच्या अल्लड व स्वच्छंदी जीवनाचें,

त्या सुखी जीवनाचें कसें सुंदर चित्र रेखाटण्यांत आलें आहे ! मोतीलालजींचें घर म्हणजे सुखाचें, संपत्तीचें, सौंदर्याचें माहेर ! अशा आनंदधामांत ती वाढली. लहानपणीं कृष्णा हट्टी होती. तिची समजूत घालणें कधीं कधीं फार कठिण होऊन बसे. ती बंडखोर होती परंतु हळुहळू घरचें सारें वातावरण बदललें ! महान् चमत्कार ! ती शांत सौम्य मूर्ति ! परंतु अपार सामर्थ्याची ! महात्माजी ! हो, त्यांनीं चमत्कार केला. जेथें सुखोत्सव सुरू असावयाचे, तेथे महान् त्याग आला. सुखसदनाला समरभूमीचें स्वरूप आलें. प्रखर असा आंतरिक झगडा तेथें सुरू झाला. या सर्वांचें सुंदर वर्णन येथें पाहायला मिळेल. आणि स्वित्झर्लंडमधील तें राहणें ! कमला आजारी ! त्या-वेळचें भावनादर्शन ! तसेंच पित्यासह व भावासह फ्रान्स नि इंग्लंड, जर्मनी नि रशिया या देशांतील हिंडणें फिरणें ! प्रख्यात क्रान्तिकारकांबरोबर झालेलीं भाषणें, संभाषणें, झालेल्या भेटीगांठी ! सारें येथें आहे आणि स्त्रियांच्या तुरुंगांत सत्याग्रही या नात्यानें राहत असतांचे ते अनुभव ! आणि ज्याच्याजवळ पुढें जन्माचें ज्ञातें जडलें, त्याच्यावर प्रेम कसें जडलें, तें कसें वाढलें, त्याचे लग्नांत परिणयन कसे झाले, यांची सरळ सुंदर प्रांजळ कहाणी ! अपरिचित वातावरणांत, नवीन नवीन शहरांत वागतांना मनावर कसे परिणाम होत, कशा प्रतिक्रिया होत, त्यांचेंहि दिग्दर्शन येथें आहे. आणि कृष्णाचे दोन लाडके मुलगे ! हर्ष नि अजित ! अद्याप कोंवळे, वयानें लहान ! ज्यांच्यासाठीं ती मोठ्या कष्टानें राजकीय आंदोलनापासून दूर राहायला तयार झाली ! मोठ्या मिनतचारीनें या लहानग्यांसाठीं तूं आगींत उडी घेऊं नकोस असें तिला सांगण्यांत आलें. आणि शेवटीं तिनें दुःखानें ऐकले ! अशीं तीं बालें ! या स्मृतिचित्रांमध्ये हें सारें आहे. मधुमधून ही चित्रें अश्रूंनीं ओलीं झालीं आहेत. प्रियजनांचे चिर वियोग ! पित्याचें, मातेचें देवाघरीं जाणें ! तसेंच इतर अनेक प्रिय व्यक्तींचें !

कृष्णाची ही जरी स्वतःची जीवनकथा असली, तरी नेहरू घराण्याच्या इतिहासाशीं ती मिसळलेली आहे. नेहरू घराण्याच्या इतिहासाचें जें दिव्य सणंग त्यांतच ही जीवनकथाही विणली गेली

आहे. म्हणून तर बहुजनसमाजाला ही जीवनकथा अधिकच आवडेल, अधिक मोलाची वाटेल, त्यांच्या हृदयाला जाऊन मिळेल आणि नेहरू घराण्याचा इतिहास म्हणजे तरी काय ? गेलीं २५ वर्षे नेहरू घराण्याचा इतिहास म्हणजे भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्याच्या इतिहासाच नव्हे का ? भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यांतून नेहरू घराण्याचा इतिहास वेगळा करतां येणार नाही. त्या लढ्याचा एक प्राणमय भाग म्हणजे या कुटुंबाचा इतिहास होय. भारतीय स्वातंत्र्य-संग्रामाचें जिवंत प्रतीक म्हणजे नेहरू घराण्याचा इतिहास.

ही जीवनकथा साधी आहे. सारे पडदे उघडे आहेत. वाचकाला जवळ घेणाऱ्या अशा या जीवनकथेत आपणांस त्या मोतीलालजींच्या व्यक्तिमत्त्वाचें दर्शन होतें ! मोतीलालजींसारखा दुसरा मोहरा कोठें शोधावा ? मोतीलालजी कुटुंबांचे आधार, कुटुंबावर सत्ता गाजवणारे; परंतु किती प्रेमळ नि उदार ! त्यांचें तें चरित्र किती हृदयंगम व गोड वाटतें ! कुटुंबीयांची मोतीलालजींवर किती भक्ति आणि मोतीलालजींची कुटुंबांतील मंडळीवर किती प्रीति ! मोतीलालजींमध्ये अनेक थोर गुण होतें. परंतु कुटुंबावरची मोतीलालजींची अपार प्रीति हिनें महात्माजींना मोहिनी पडली.

या जीवनकथेत जवाहरलालांचें निराळेंच चित्र दिसतें ! जगाच्या कल्याणाकरितां आवेशानें आणि त्वेषानें लढणारा हा महावीर ! परंतु येथे हातांत तरवार नाही, अंगावर चिलखत नाही. लहान मुलांचे खेळगडी जवाहरलाल येथे दिसतात. आदर्श पुत्र, आदर्श बंधु, आदर्श पति, आदर्श पिता, आदर्श मित्र अशा अनेक-विध संबंधात सुंदर रीतीनें वागणारे जवाहरलाल त्यांचे दर्शन येथे घडतें.

आणि लावण्यमयी शौर्यशालिनी कमला ! किती हळुवार हातानें तिचे चित्र येथे रेखाटण्यांत आलें आहे ! तिच्या अकाली निधनाची हृदयाला घरें पाडणारी ती कथा ! तें जीवन म्हणजे भारताचें भावगीत झालें आहे ! तें जीवन म्हणजे भारतीय इतिहासांतील एक पुण्यपुराण झालें आहे !

आणि बहीण स्वरूप ! जिला आपण विजयालक्ष्मी म्हणून ओळखतो. कृष्णाच्या जीवनकथेच्या या भरजरी वखांत रुप्याच्या तंतू-प्रमाणें विजयालक्ष्मीचें जीवन विणलें गेलें आहे. आणि प्रियदर्शनी इंदिरा ! विवाहमंगल वेषांत शोभणाऱ्या इंदिरेचें मुग्धमधुर सुकुमार दर्शन !

परंतु हीं जीं अनेक चित्रें येथें आहेत, त्या सर्वांत मला जर कोणाचें चित्र चटका लावीत असेल, तर तें मोतीलालजींच्या पत्नीचें ! जवाहरलालांची ती माता—तिचें चित्र मला मोलाचें वाटतें. प्रेम आणि श्रद्धा यांनीं तिच्या जीवनांत धैर्य नि सहनशीलता यांचा मधुर चमत्कार निर्माण केला. एखाद्या हस्तिदंताच्या मंजुषेत मोलाचें रत्न जतन करून ठेवावें, त्याप्रमाणें जिची काळजी घेण्यांत येत असे, जिच्यावर प्रेम केलें जात असे, तरुणपणांत जी अशक्त व नाजुक होती, आणि पुढेहि जी तशीच दुबळी राहिली; अशी ही अबला ! परंतु तिच्या जीवनांत केवटी क्रान्ति ! वृद्धदशा आलेली, प्रकृति अशक्त ! परंतु अखंड रत्नज्योतीप्रमाणें स्वातंत्र्याच्या संकटमय पर्वतावर चढून जाणाऱ्यांना, त्या सरळ सोट पडाहावर पावले रोवीत स्वातंत्र्याकडे जाणाऱ्यांना जवाहरलालांची ती वृद्ध दुबळी माता स्फूर्तीचा सदैव प्रकाश देणारी ज्योति बनली !

आणि मातेच्या बहिणीचें, मावशीचें तें अखेरचें ओझरतें दर्शन ! किती दिव्य नि महनीय ! ती वालविधवा मावशी ! परंतु तिनें आपले सारे आयुष्य नेहरू घराण्यासाठीं अविश्रांतपणें दिलें ! बहीण देवाघरीं गेली असें पाहून, शेवटचें कर्तव्य करून या मावशीनें आपला देह खालीं ठेवला. २४ तासहि झाले नव्हते: तों बहिणीमागून ही बहीणहि देवाघरीं गेली ! जीवनांत वा मरणांत कोठेहि वियोग नको.

मानवी जीवनांत छायाप्रकाशांचा खेळ असायचाच. कधीं प्रसन्न स्वच्छ प्रकाश, कधीं अर्धवट प्रकाश; कधीं अंधुक प्रकाश तर कधीं कृष्णवर्ण गंभीर छाया. या प्रस्तुत जीवनकथेच्या चित्रांत हृदय हलवणाऱ्या या कौटुंबिक इतिहासांत हे सारे रंग आहेत.

छापलेला शब्द येथे संपेल; परंतु नेहरू घराण्याचा जिवंत इतिहास पुढे जातच राहिल. देशभक्तीची दिव्य परंपरा प्रख्यात पिता-पुत्रांनी निर्माण केली आहे. त्यांच्या पाठीमागून येणाऱ्या नवीन पिढ्या ही थोर परंपरा आदराने हृदयाशी धरतील आणि ते योग्यच होय.

— सरोजिनी नायडू

प्रस्तावना

थोर चित्रांना चौकट ब्रेताची असावी. चौकट ब्रेताची असण्यातच गोडी आहे, सौंदर्य आहे. कारण भडक नसणारी साधी सुंदर चौकट स्वतःकडेच प्रेक्षकाच्या दृष्टीला ओढून न घेतां चित्रांतील सौंदर्याकडे तिला वळवीत असते. कृष्णा हाथीसिंग जीवनकथा सांगत जाते आहे. अगदीं जरूर तेथेंच तिनें थोडें भाष्य केलें आहे. समासांत बाजूला थोडें लिहून ठेवावें तसें हें भाष्य आहे. जीवनकथा स्वतःचा अर्थ स्वतःच सांगत आहे. हा चित्रपट आपोआप उलगडत आहे. ही जीवनकथा म्हणजे एका मोठ्या घराण्याची जणूं महान् नाट्यकथा आहे. या नाटकांत ज्या व्यक्ति आहेत, जीं पात्रें आहेत, ती इतिहासांत सामील झाली आहेत. या इतिहासांत आपण हिंदुस्थान बघतो. हा इतिहास भारताला आकार देत आहे. आनंदभवन—कोटयवधि-लोकांच्या हृदयाचें तें प्रतीक आहे, कोटय-वर्धांच्या आशांचें व आनंदाचें स्थान आहे. भारतवर्षभर घोषावत जाणाऱ्या महान् चळवळी, त्या सर्वांचे उगम या आनंदभवनांत आहेत. येथून स्फूर्ति, येथून प्रकाश हें महान् विद्युत्केन्द्र, नवनिामतीचा हा जो महान्

ज्ञोत, महान् प्रवाह, तो जागृत होऊं पाहणाऱ्या राष्ट्राच्या सर्व दुःखांना, सर्व हालअपेशांना, सर्व वेदनांना विसरवून उसळतच राहतो ! या नवनिर्मितीच्या प्रकाशांत हें जागृत राष्ट्र सर्व दुःखांना विसरतें. अशी एक महान् सृजनात्मक शक्ति आनंदभवनातून राष्ट्राला मिळत आली आहे. येथें उद्यानाची, हसण्याखेळण्याचीं चित्रें आहेत; प्रभातकाळच्या प्रसन्न राम-प्रहरचीं वर्णनें आहेत; आणि या रमणीय आनंदभवनावर, गजब्रजलेल्या या गोकुळावर, राष्ट्राच्या पुंजीभूत अशा इच्छाशक्तीची मध्यान्हकाळची प्रखर ज्योति प्रकाश पाडोत येते, हें आनंदभवन प्रदीत होते; राष्ट्राच्या भवितव्यांतील महान् घटना, दुःखवेदनांनीं भरलेल्या घटना; त्याच्या छाया येथे येतात. हें आनंदभवन खडबडून जागें होतें. महान् चमत्कार, थोर आश्चर्य ! या जीवनकथेत शांतप्रशात अशींही चित्रें आहेत. तेथे गडबड नाही. धावपळ नाही. एक प्रकारची गंभीर शांति ! ते प्रियजनांचे चिरवियोग; ज्या वियोगात सारें राष्ट्र भागीदार होतें. अशा वियोगांचीं तीं चित्रें ! खिडक्यावर पडदे सोडले आहेत ! मूक गंभीर चित्रें ! कृष्णा-नेहरू घराण्यांतील ही मुलगी-ती आपल्या या माहेराला भक्तिपूजा अर्पण करीत आहे. आणि ही भक्तिमय पूजा अर्पण करतांना ती आपणांस सर्वत्र नेते. सज्जातून नेते, दिवाणखान्यांतून नेते; सर्व खोल्यातून ती आपणांस हिंडविते. त्या खोल्यातून काय दिसतें ? तेथें आत्मसंशोधन चाललेलें दिसेल; धैर्यानें नवीन उद्योगांचे सुरू होणारे आरंभ दिसतील. या जीवनकथेत साधें घरगुती वातावरण आहे. परंतु त्यांत विचाराचे, बुद्धिवादाचेहि मधुर मिश्रण आहे. अशी संयमी व प्रमाणशील कला येथें आहे. आणि आपण घराच्या दरवाजांतून जरी शेवटी बाहेर पडलो, तरी ह्या पुस्तकामुळें जी जागा आपल्याला अत्यंत आवडूं लागलेली असते, त्या जागेपासून आपण मनानें दूर जाऊं शकत नाही. त्या प्रिय भवनाभोंवती, आनंदभवनाभोंवतींच आपण घुटमळत राहतों, मनाने प्रदक्षिणा घालीत राहतों.

पितापुत्राची येथें जीं चित्रें काढण्यांत आलीं आहेत, तीं संपूर्ण आहेत. पितापुत्र आधींच विश्वविख्यात आहेत. परंतु कृष्णानें घरचा, जवळचा प्रकाश या दोन थोर व्यक्तींवर टाकला आहे. त्यामुळें हे पितापुत्र डोळ्यांत कसे भरतात ! त्यांच्यातील मानवता कशी दिसून येते ! खरेखुरे असे ते आपणांला वाटूं लागतात. कृष्णानें आपला विषय सुंदर रीतीनें रंगविला

आहे. असें करतांना कोणती कला तिच्याजवळ होती ? वर्ण्य वस्तूविषयींची खोल सहानुभूति, वर्ण्य विषयाशीं एकरूप होणें, त्याविषयीं आपलेपणा वाटणें, वर्ण्य वस्तूचे सभ्यक् ज्ञान असणें याहून अधिक काय पाहिजे ? हें ज्याच्या-जवळ आहे, त्याला आणखी कोणती कला मदतीस हवी ? कृष्णा हाथी-सिंगजवळ ही पुंजी आहे. आठवलेले संवाद, हृदयंगम अशी अपूर्व पत्रें, घटनांचीं भरभर झरझर केलेली वर्णनें, अशा रीतीनें पंडित मोतीलाल व जवाहरलाल यांची चित्रें ती रंगवीत जाते. आणि अखेर आजच्या घटके-पर्यंत जीवनकथा आणून सोडते. आणि आजची घटका अशी आहे कीं ज्या वेळेस त्यांच्याविषयीं पूर्वीचें जें सांगतां आलें, जे सांगणें शक्य झालें, त्यापेक्षांहि फारच कमी सांगतां येई ! जवाहरलालाविषयीं येथें हे जें संयमी वर्णन आहे, हा जो झटपट प्रकाश त्यांच्यावर टाकलेला आहे, त्यामुळें वाचक जरा चिडतो. वाटते, अधिक कां नाहीं लिहिलें ? परंतु यामुळेंच जें कांहीं लिहिलें आहे, त्याला एक प्रकारचें अवर्णनीय असें तेज आलें आहे. जवाहरलालांच्या अलीकडील पत्रांतील येथे उतारे आहेत. त्यातील उदात्तता अतुलनीय आहे; त्यांतील क्षमावृत्ति अनुपमेय आहे; केवळ कला या दृष्टीनें पाहिलें, तरीहि हे उतारे अपूर्व वाटतील; त्यांतील उतारे वाचतांना एक प्रकारचा दुःखमय आनंद होत असतो.

या पुस्तकात अविस्मरणीय अशीं शब्दचित्रें, व्यक्तिचित्रें आहेत. विशेषतः आईचें व मावशीचें चित्र दोघांवर लेखिकेचें अपार प्रेम नि भक्ति. त्यांचीं चित्रें रेखाटतांना किती कोमलता दाखविली आहे. त्या महान् आनदधामांत ही चित्रें सदैव राहतील. आणि आपल्या कल्पनेच्या मदिरातहि ती पूजिली जातील. कुटुंबांतील मंडळीव्यतिरिक्त इतर व्यक्तींचींहि शब्दचित्रें त्या त्या वेळेच्या अर्थपूर्ण अशा अनुभवांच्या संदर्भांत येथें सुंदर रेखाटलेली आहेत.

एका अर्थानें हें पुस्तक जरी राजकीयच म्हटले पाहिजे; तरी पण गंमत ही कीं याला राजकीय असें म्हणतां येणार नाही; याचें कारण हें कीं ज्या वेळीं राजकारण आपल्या या सृजनशील जीवनाशी, नवीन नवीन निर्माण करू पाहणाऱ्या जीवनाशी एकरूप होतें, त्या वेळीं राजकारण केवळ राजकारण राहत नाही. मग राजकारण म्हणजेच महत्त्वाची घटना असें आपण म्हणूं शकत नाही. या पुस्तकात नाना घटना आहेत, अनेक

घडामोडी आहेत. आपल्या राष्ट्राच्या सांस्कृतिक रंगभूमीवर राष्ट्रार्चें भवितव्य जसजसें घडत जातें, तसतसे नानाविध प्रसंग, नाना महान् कर्में, उद्योग आपणास भराभरा येथें दिसूं लागतात. परंतु या सान्या गोष्टी मुद्दाम ओढून ताणून येथें आणल्या आहेत असें दिसणार नाही. सर्व राष्ट्रांला हेलावणारे प्रसंग, परंतु या जीवनकथेच्या इतिहासांत अपरिहार्य म्हणून सहजपणें ते येतात व वर्णिले जातात. ज्या वेळीं लाखों लोक नवीन रामायण महाभारत निर्मित असतात, महान् घटनांत भाग घेत असतात, शौर्यधैर्याच्या गोष्टी ठायींठायीं प्रतिदिनी घडत असतात, अशा वेळीं केवळ राजकीय कल्पनांचें महत्त्व मानीत बसणें, या केवळ राजकीय धमक्या आहेत असें मानणें लज्जास्पद होत असतें. आणि ज्या कुटुंबांतील माणसांनीं आपापलीं जीवनें ध्येयार्थ वाहिलेली आहेत, ज्या कुटुंबांतील माणसें अग्निदिव्यांतून जात आहेत, वैयक्तिक नि राष्ट्रीय अशा मोठाल्या जबाबदाऱ्या शिरावर घेत आहेत, असें जीवन म्हणजेच रोजचें जगणें, रोजचें स्वधर्मकर्म, असें ज्यांचें झालें आहे, अशा कुटुंबांकडे तर केवळ राजकीय दृष्ट्या बघणें, केवळ सरकारला या धमक्या आहेत, वगैरेंच्या दृष्टीनें बघणें हें तर अधिकच लज्जास्पद होय. अति महत्त्वाच्या घटनांविषयीं लिहितांनाहि कृष्णा हाथीसिंग निर्मळ सरळ दृष्टीनें लिहित आहे. तिची एक प्रकारची अनासक्त, अनाग्रही वृत्ति आहे. देशाच्या विशाल ध्येयार्शां एकरूप झाल्यानेंच अशी अनासक्त वृत्ति येऊं शकेल. जणूं या साध्या सामान्य घटना आहेत, अशा रीतीनें ती हें सारें सागते, लिहिते. व्यक्तींच्या नि राष्ट्राच्या वावतीत झालेले अन्याय मागताना कृष्णाला साच्चिक संताप चढतो. ती जे लिहिते, त्यात एक प्रकारचा खोल आत्मविश्वास दिसतो. परंतु त्या त्या गोष्टींच्या आंतरिक भावनांशी ती इतकी एकरूप झालेली असते, की या घटना या आत्मचरित्रात कशाला असे कोणालाच वाटत नाही. वाचकहि त्या त्या घटनांशीं एकरूप होतात. त्यांची मनें ओढली जातात. बाह्य घटनांचें वर्णन करतांना त्यात स्वतःचा जिव्हाळा ओतणें, त्या घटनांत स्वतःचे जीवन जणूं मिसळणें ही कला कृष्णाला साधली आहे, आणि या थोर शक्तीचें उदाहरण म्हणून लखनौच्या मध्यवर्ती तुऱंगातील वर्णन वाचा. त्या तुऱंगांत दुसऱ्या पुष्कळ अभागिनी होत्या. देशावर प्रेम करण्याच्या अपराधासाठीं त्या आलेल्या नव्हत्या. निरपेक्षपणें व विशुद्धतम प्रेमाने आपल्या देशातील बंधुभगि-

नीची सेवा करण्याच्या अपराधास्तव त्या तेथे आलेल्या नव्हत्या. त्या दुर्दैवी भगिनी तेथे भयंकर गुन्ह्यासाठी शिक्षा भोगीत होत्या. आणि कृष्णा त्यांची कथा सांगते. कृष्णाने सांगितलेली ती कहाणी म्हणजे विशुद्ध वाणीचा परमोच्च विकास होय ! एक प्रकारची अति उदात्तता तेथे प्रतीत होते. कृष्णाने जे जे तेथे पाहिले, जे जे अनुभवले, आजच्या अर्धवट मुधारलेल्या काळांतील नाना प्रकारच्या गुंतागुंतीच्या प्रश्नांचे तिने केलेले बौद्धिक पृथक्करण, ते सारे येथे अशा काही रीतीने सांगण्यात आले आहे, की ते मुळांतच वाचावे. अनुपमेय असे ते आहे. त्याची नक्कल करतां येणार नाही. या कथेत राजकारण आहे, समाजशास्त्र आहे; सारे आहे; काय वाटेल ते म्हणा. परंतु एकदरीत वचुलीची ती कथण गंभीर कथा वाचून काय वाटते ? आपण तत्त्वाची व उद्देशांची भ्रामक वर्गवारी करीत असतो. समग्र मानवजातीचा विचार आपणाला शिवत नसतो. वचुलीची गोष्ट, तिची ती सत्यकथा आपणांस या कृत्रिम भेदांच्या पलीकडे नेते. कृत्रिम भेद निर्मून मानवजातीच्या विराट हृदयाच्या स्पंदनापासून आपण पळू पहात असतो. परंतु वचुलीची कथा आपणांस समग्र मानवजातीचा विचार करायला लावते. वचुली ! गरीब विचारी वचुली ! अंधारांत बुडालेली, चिरडलेली ! आणि ब्रेजवावदार नि निर्दय अशी आजची समाजव्यवस्था त्या अभागिनीला जन्मठेपीची शिक्षा देते ! वचुलीचा तो दुःखदग्ध आत्मा आपणांस पुकारतो. तिच्या पुकाराला आपण काय उत्तर देणार ? वचुलीत सुधारणा व्हावी म्हणून आपण निराळेच समंभद्र असे उपाय योजू ; मूड-बुद्धीने तिला तुरंगात पिचत ठेवणार नाही. ज्या समाजाला थोडीफार तरी माणुसकी आलेली आहे, असा समाज अशा भगिनीला निराळ्याच रीतीने वागवील आणि शेवटी तुरंगाच्या उच्च भितीचा त्या दृश्यावर पडदा पडतो. ग्रंथकर्त्री त्या लोखंडी दाराकडे शेवटचा दृष्टिक्षेप करते. त्या दाराआड त्या अंधुक आकृति आपलीं जीवनें कठित राहतील; कृष्णाचे पाय बाहेरच्या रस्त्यावर येतात. ते पाय पुढे जाऊं इच्छित नसतात. तो रस्ता तिला स्वप्नवत् वाटतो. खरा रस्ता कोठे आहे ? कृष्णाने हे जे चित्र येथे रेखाटले आहे, ते जिवन्त वाटते, प्राणमय वाटते. तो अनुभव मूर्तिमंत होऊन आपल्या डोळ्यांसमोर उभा राहतो. कृष्णाचा वैवक्तिक अनुभव विश्वाचा होतो. या अशा कायद्यात सुधारणा व्हावी, कैदी सुटल्यावर बाहेर

त्याला साहाय्य मिळावें, म्हणून कृष्णा प्रयत्न करते. तिच्या प्रयत्नांना पूर्ण यश येणें अशक्य आहे. परंतु कृष्णाच्या या प्रयत्नांमुळे आपणांसमोर केवढें मोठें कार्यक्षेत्र उभें राहतें, जबाबदारीचें केवढे क्षितिज डोळ्यांसमोर दिसूं लागतें !

या पुस्तकातील ओळ नू ओळ जिवंत आहे. म्हणून वाचकाचें हृदय कृतज्ञतेने भरून येईल. कलावंताचे रंगीत सजीव टसे येथे आहेत. मनांतील सारें बाहेर पडावें, अशी येथें धडपड आहे. कुशलतेपेक्षां उत्कट उद्गारांची येथे धडपड आहे. पूर्वीची तयारी येथे नाही. भरलेलें हृदय येथें भराभर रिते होत आहे. म्हणून येथील लिखाणात एक प्रकारची सहजस्फूर्ति आहे; तें एकदम स्फुरल्यासारखे वाटते. सजीव वस्तूंपासून हे लिखाण दूर नाही करता येणार. हे जिवंत लेखन आहे. येथे काटेकोर मुद्दे नाहीत; ते असलेच तर ते सूचित केलेले आहेत. आणि मिळण्यासारखे सारें साहित्यहि गोळा केलेले नाही, त्याची वर्गवारी केलेली नाही. आंतरिक धडपडीची, आंतरिक साहसाची तालवृद्धता या लिखाणांत आहे. या पानावर हें दृश्य, तर दुसऱ्या पानावर दुसरें ! सारखे देखावे बदलत आहेत. जसजसें आठवत गेलें, तसतसें विचारानें तें उचललें. स्मृतीचा मागोवा घेत विमर्षिणीबुद्धि जात आहे. आणि त्यामुळे मोठी गमत वाटते. आपण भरपूर आनंद लुटतो. आणि युरोपातील ती परिभ्रमणें ! किती हृदयंगम आहेत ती ! युरोपातील तिचे काम, निरनिराळ्या प्रसंगांतून निभावणें, आणि कलात्मक असे तिचे स्वच्छंद छंद ! आणि स्वतःच्या मुलाबाळाविपर्या लिहिणें; गृहजीवनाविपर्या लिहिणें; गाजावाजा न करता सेवा करणाऱ्या पतीची थोडीशी ओळख; पतिपत्नीमध्येच संविभक्त अशा रहस्याची कल्पना देणें हें सारे वाचतांना किती आनंद होतो ! कृष्णा हाथीसिंग आपणांस या गोष्टी आणि इतरहि पुष्कळशा गोष्टी देऊ शकली यासाठी वाचक कृतज्ञता दाखविल्याशिवाय राहणार नाही.

प्रस्तुतची आत्मकथा म्हणजे साध्या चौकटीतील सुंदर चित्र असें आपण म्हणूं. ज्या हातानें हें प्रस्तुतचें रम्य चित्र रेखाटलें आहे, त्याच हाताकडून आणखी दुसरी अशीच रमणीय चित्रें रेखाटलीं जाणें शक्य नाही असें नाही. हें पुस्तक वाचून तर अशी आशाअपेक्षा

अधिकच बळावते. कलेच्या दृष्टीने पाहू तर हे चित्र निर्दोष आहे; परंतु या पुस्तकांत जीं अनेक महनीय जीवनें आलीं आहेत, तीं जीवनें अद्याप पुढें जातच आहेत; नवीन नवीन भाग जोडीत आहेत. आणि हे नवीन भाग, जीवनकथांतील हे नवीन सर्ग साऱ्या राष्ट्रच्याच नव्हे, तर साऱ्या विश्वाच्या मालकीचे राहतील. या पुस्तकांत जेव्हा हे पुढील भाग लिहिले जातील, तेव्हां अतिपवित्र व्यक्तींचें थोर नांव कलंकित करण्यासाठीं जें भ्रामक तमोमय धुकें आज मुद्दाम निर्माण करण्यांत आलेलें आहे, तें नाहीसे झालेलें असेल. त्या वेळीं आकाश अधिक निर्मळ झालेलें असेल. कांहीं सत्यकथांचें स्वरूप अधिक स्वच्छपणें मांडणें त्या वेळीं शक्य होईल. यंत्रारूढ शक्तींना हें सत्य कायमचें कधींही दडपून ठेवतां येणार नाही. आपल्या हृदयमंदिरांत ज्या अनेक व्यक्ति आधीच सिंहासनारूढ झालेल्या आहेत, त्या व्यक्ति त्या वेळीं आपल्या घरी परत आलेल्या असतील. आपण त्याचें त्या वेळीं स्वागत करूं. थोर मानवी ध्येयासाठीं त्या व्यक्ति सारख्या अविश्रांतपणे धडपडत आहेत; प्रतिकूल शक्तीशी सहकार करता यावा म्हणून अपरिमित असा वैयक्तिक स्वार्थत्याग त्यांनी केलेला आहे, आणि असें करून भविष्यकालीन सस्कृतीचा नि सुधारणेचा पंथ त्यांनी उजळून ठेवला आहे. परंतु आज आपण हें पुस्तक दुःखानें वाचूं. मन उद्विग्न आहे. परंतु आध्यात्मिक जागृतिहि येत आहे, अशा अवस्थेंत हें पुस्तक आज आपण वाचूं. आणि वाचून धीर धरूं; जीवनाचें अमृत-पाथेय मिळवूं. आजच्या युगांतील जो महान् नवविधाता आहे, जो आपणां सर्वांसाठीं वेदना भोगीत आहे, त्याच्या दिव्य उदाहरणाने, आणि त्याच्या अविचलित अशा नैतिक ध्येयानें संस्फूर्त अशा दुसऱ्या थोर व्यक्तीच्या जीवनकथानीहि हे अमृतपाथेय साऱ्या संत्रस्त मानवजातीलाच मिळाले आहे. जी श्रद्धा कर्तव्यकर्मापासून अविभक्त असते, ज्या श्रद्धेचे “प्रेमाचे परमोच्च धैर्य” असे रवीन्द्रनाथांनी वर्णन केले आहे, त्या श्रद्धेची ग्वाही प्रस्तुतचे आत्मकथात्मक पुस्तक देत आहे.

या पुस्तकांविषयी

किती तरी दिवस पुस्तक लिहावे असे माझ्या मनांत होते. तीन वर्षांपूर्वी माझ्या पतीनेहि तें लिहिण्याविषयी मला म्हटलें. परंतु त्या वेळीं मी तो प्रयत्न केला नाहीं. १९४१ च्या नोव्हेंबरमध्ये राजाला अटक झाली. मी एकटीच बाहेर राहिलें आणि प्रयत्न करायचें ठरविलें. दोनचार प्रकरणें लिहिलीहि; परंतु माझा मोठा मुलगा विप्रमानें आजारी पडला. पुन्हा लिहिणें तसेंच थाबलें. कसें तेव्हां लिहिणार ? पुढे राजा सुटून आला. बाळ अत्यवस्थ होता. किती तरी महिने काळजीचे असे गेले. पुढें बाळ बरा झाला. जरा हायसें वाटलें. परंतु पुस्तकाचें काम पुन्हां सुरू करण्याचें कांहीं नीट जमेना.

एक वर्ष असेंच गेलें. पुन्हां राजा तुरुंगांत गेला. या वेळीं बेभुदत अटक होती. आणि घरांत पुन्हां मी एकटी. पहिले कांहीं महिने कठिण गेले; सारेंच अस्वस्थ व अशाश्वत होतें; कोणतेंहि काम करण्यासाठीं मनाची घडी बसेना. परंतु हळुहळू नवीन वस्तुस्थितीचीहि संवय झाली. हे कठिण दिवसहि अंगवळणीं पडूं लागले. वेळ कसा दवडायचा तें समजत नसे. कांहीं तरी मनाला विरंगुळा म्हणून मी हें पुस्तक पुन्हा लिहायला घेतलें. पुन्हां नव्यानेंच सुरू केलें. किती तरी विचार, किती तरी आठवणी हृदयांत

उचंबळत. त्या साऱ्या आठवणी नि ते विचार मी लिहून काढूं शकलें. आणि त्यामुळें माझे हे दीर्घ दुःखदायक दिवस, एकटीला काढावे लागलेले हे किती तरी महिने मला सुसह्य झाले. माझा एकटेपणा नाहीसा झाला. सर्व प्रिय मंडळी सभोवतीं आहेत असें जणू लिहितांना वाटे. हें पुस्तक लिहितांना पतीचें मार्गदर्शन नाही याची पदोपदीं आठवण होई आणि चुकल्यासारखें वाटे; तसेंच माझ्या भावाची कठोर टीकाहि ऐकायला मिळाली नाही. त्या कठोर टीकेचें मीं आनंदानें स्वागतच केलें असतें. परंतु हे सारें शक्य नव्हतें. तथापि आमचे एक स्नेही आहेत. ते नेहमी मला मदत करीत. त्यांनीं बहुमोल सूचना दिल्या. पुस्तक पुन्हां सारें नीट तपासून पाहतांना त्यांचें मार्गदर्शन झालें. आणि म्हणूनच इतक्या लौकर हें पुस्तक मी पुरें करूं शकलें. कधीं कधीं तर मी फार विषण्ण असें; कल्पनातीत दुःखी असें; जणू गळून गेलेली असें. अशा वेळां हे पुस्तक पुरें करावें असें मनांत येत नसे; परंतु हा आमचा चिर-मित्र उत्साह देई; माझ्या पुस्तकाचें तो कौतुक करी; पुरे करा, खरेंच पुरें करा, असें म्हणे; सल्ला देई, साहाय्य देई. खरोखरच या मित्राची अपार मदत झाली !

डॉ. अमिय चक्रवर्ति यांचीहि मी अत्यंत ऋणी आहे. त्यांना मी “अमियदा” असे म्हणत असतें. अमियदा हे माझे ‘गुरु’ आहेत. किती तरी वर्षे ते मला सारखें सांगत होते कीं स्वतःच्या आठवणीचे पुस्तक लिही म्हणून; परंतु आपल्याला हे शक्य होणार नाही असें मला सदैव वाटे; परंतु अमियदांना मात्र वाटे की मी लिहूं शकेन. त्यांची माझ्या शक्ती-विपयीची ती अविचल श्रद्धा पाहून मला कसेसेंच वाटे. मी त्यांचें म्हणणे ऐकत नसें. तरीहि प्रत्येक पत्रातून अमियदा ही गोष्ट लिहीतच असत. आणि येरवडा तुरुंगाच्या भयाण भिंतीपलीकडून राजाहि उत्तेजन देत होता. शेवटीं हो-ना करतां करता मी हे काम अंगीकारलें. आत्मविश्वास फारसा नव्हता, तरीहि मी लिहिण्याचें ठरविलें.

माझ्या या पुस्तकाला प्रस्तावना लिहून अमियदांनीं माझे अभिनंदन केलें आहे, माझा गौरव केला आहे. त्यासाठी त्याप्रमाणेंच त्यांनी जे प्रोत्साहन दिलें, मार्गदर्शन केलें, त्यासाठीहि मी त्याची चिरऋणी आहे.

आणि देवी सरोजिनी प्रकृति बरी नसताहि त्यांनीं दोन शब्द लिहिले, याबद्दल त्यांचीहि मी ऋणी आहे. कृतज्ञतापूर्वक त्यांचे आभार मानणें

माझे कर्तव्य आहे. सरोजिनीदेवींचा व माझा जुना परिचय आहे. आमच्या कुटुंबाविषयी त्यांना किती प्रेम व आत्मीयता वाटते, तें सर्व जगाला माहित आहे.

बचुलीची गोष्ट पुन्हां या पुस्तकांत प्रसिद्ध करायला परवानगी दिल्या-बद्दल स्टेट्समन पत्राचे, विश्वभारतींत प्रसिद्ध झालेला “ स्मृति ” हा लेख येथें पुन्हां छपायला परवानगी दिल्याबद्दल “ विश्वभारती ”चे नि “ दोन बहिणी ” हा लेख पुन्हां छपायला परवानगी दिल्याबद्दल “ हिंदु पत्रा ”चे आभार मानतें.

दुसऱ्या आवृत्तीविषयी

पहिली आवृत्ति कांहीं आठवड्यांतच संपली. दुसरी आवृत्ति प्रसिद्ध करायला विलंब लागला, यासाठी मी नि माझे प्रकाशक दिलगीर आहोंत.

परंतु जरा उशीर झाला हें एक परी वरेंच झालें. कारण अनेक परीक्षकांनीं आपलीं परीक्षणां लिहिलीं; वाचकांनीं आपलीं मते कळविली. त्यांच्या उत्साहवर्धक परीक्षणांनीं आणि विधायक व साहाय्यक टीकेनें माझा फायदाच झाला आहे. त्यांची मी आभारी आहे. या दुसऱ्या आवृत्तींत त्यांच्या सूचनांचा मी फायदा करून घेतला आहे. परं सर्वांहून अधिक प्रोत्साहन व साहाय्य कोणाचें मिळाले असेल तर तें माझ्या भावाकडून. पुस्तकाची एक प्रत त्याला मी पाठवूं शकलें. कांही तारखा चुकीच्या आहेत असें त्यानें दाखविलें; कांहीं हकीगतीतील माझी स्मृति त्यानें अधिक ताजी केली. या पुस्तकाविषयीचे त्याचे विचार मी अन्यत्र दिले आहेत. माझ्या वाचकाना माझ्या भावाचे विचार कळावेत अशी मलाहि फार इच्छा आहे. परंतु तो स्वतःचे विचार जितक्या चांगल्या रीतीनें मांडतो, तितक्या चांगल्या रीतीनें ते मी माडूं शकणार नाहीं. आणि या पुस्तकाविषयी त्याला तर किती तरी सांगायचें आहे. म्हणून तें मी अन्यत्र वाचकांसाठीं प्रसिद्ध केलें आहे.

नान्दी

“ नाही, अद्याप रात्र नाही
दोन तीन पहारेकरी अद्याप खडे आहेत;
परंतु अन्धार तर फारच वाढत आहे, आणि
हे पहारेकरी, त्यांचीहि कदाचित कत्तल व्हायचा,
प्रभात पाहण्यापूर्वीच कत्तल ”

— पिअरी व्हाँ पाँसे

१९४२ ऑगस्टची ९ तारीख. -पहाटेचे बरोबर पांच वाजले होते आणि अकस्मात् मुंबईचे पोलिस जवाहर आणि राजा यांची पकडवॉरटे घेऊन आले. अखिल भारतीय काँग्रेस समितीच्या बैठकांमुळे कामाचा खूपच ताण पडलेला होता आम्ही सारीं दमून गेलेलीं होतो; गळून गेलेलीं होतो. रात्री बराच वेळपर्यंत आम्ही सारीं चोळत बसलो होतो; चुकत्याच घडलेल्या घडामोडींची चर्चा करीत होतो; रात्रीचे बारा वाजले नि पाहुणे मंडळी निघून गेली; जवाहर, राजा नि मी त्यानंतरही तासभर चोळत बसलो. आणि नंतर आम्ही झोपीं गेलो.

इतक्या जागरणानंतर इतक्या लोकर कोर्णा येऊच उठवणे बरं नव्हतं. वाईटच तं. परंतु त्यांत पुन्हां दागंत पोलिम पाहणे म्हणजे अधिकच वाईट. दागंतील घंटा वाजली. मी गाढ झोपेत होते. तरी मला एकदम जाग आली. पोलिम आले आहेत हें मला सांगावे लागले नाही. पोलिसांशिवाय अशा अवेळीं दुसरें कोण येणार ? मी जवाहरच्या गोलीकडे धांवले. मला वाटले, वॉरंट फक्त त्याच्याचसाठी असेल; तो फार थकला होता. डोळेही त्याचे नीट उघडत ना. त्याला काय भानगड आहे कळेना. निद्रामग्न इद्रियें पटकन भानावर येत ना क्षणांत सारें घर जागे झाले अपरिहार्य ते झालें, यार्ची सर्वांना जाणाव आली. जवाहरची आम्ही तयारी करू लागलो. बांधावांधीत त्याला मदत करू लागलों. राजाही जवाहरसाठी कांहीं पुस्तके वगैरे काढू लागला. परंतु इतक्यांत माझी पुतणी इद्रिग म्हणाली “ राजाभाई, तुम्हीहि आपली तयारी करा ना. तुम्हांलाही तयार राहिले पाहिजे. ” मी विचारले “ कमली तयारी ? ” “ राजाभाईवरहि वॉरंट आहे ” इद्रिग म्हणाली. काप्रेस कार्यकारिणी समितीच्या सभासदांशिवाय इतरांनाहि या पहिल्या धरपकडीतच अटक होईल, अशा आम्हांला कल्पना नव्हती. परंतु आमची सम-जत चुकीची ठरली.

राजानेहि आपली बांधावांध केली. सर्वांची झटपट तयारी झाली. आम्ही त्यांचा निरोप घेतला. पोलिसांनी त्यांना आणलेल्या मोटरींनी नेले. राजा पुण्याच्या येरवड्याच्या तुरुंगांत गेला आणि जवाहर ? त्याला अज्ञात ठिकाणी नेण्यात आले; निरोप घेऊन नि निरोप देऊन आम्ही पुन्हा घरात आलो या वेळेस भविष्यकाळाच्या पोटांत आपल्या सर्वासाठी काय काय वाहन ठेवले आहे, त्याचा विचार करीत आम्ही बसलो.

त्या वेळी घर पाहण्यांनी भरून गेले होते थोडीहि रिकामी जागा नव्हती. दोनच व्यक्ति भरलेल्या घरांतून गेल्या. परंतु तेवढ्याने सारें बदलून गेले. कांहीं तरी प्राणमय असे गेले. जी जागा आतापर्यंत त्रिवत वाटत होती, चैतन्यमय वाटत होती, तीच जागा आतां उजाड ओसाड वाटू लागली. कांही तरी येथे कर्मा आहे असे वाटू लागले; किती तरी दिवस घरांत लोकांची सारखी जाग्ये मुरू होती. आणि आतां तर भेटीला येणाऱ्यांची गर्दी अधिकच वाढू लागली. सखेमोयरे, आमेष्ट, युद्धवातीहर सा यांची एकच झुबड झाली. अटकेची विगतवार, इत्थभूत हकीगत भिळावा म्हणून सारे घिरव्या घालीत होते. परंतु आम्हांला मात्र जे गेले त्याचीच आठवण येत होती. जिवाची ओढ सारखी त्यांच्याकडे, त्या दौघांकडे होती

आजपर्यंत किती तरी वेळां असे प्रसंग येऊन गेले होते. तरीहि अद्याप त्यांची सवय झाली नव्हती. प्रत्येक वेळेस अशा प्रसंगां जरा गोषळ्यासारखे वाटतच असे, चुकल्याचुकल्यासारखे वाटतच असे. आपण आतां एकाकां, असे क्षणभर तरी वाटल्या-शिवाय राहत नसे.

एक वर्ष होऊन गेले. तरी प्रिय मंडळी, जवळची मंडळी अद्याप दूरच आहे. लोखंडी गजांआड भयाण भिंतींच्या आड सारीं आहेत त्यांच्या दर्शनासहि नकार. परंतु त्यांच्या या त्रियोगानें जरी जीवनांत मला थोडे शून्य वाटत अगले, तरी मी निराश झालें आहे, कावरीबावरी झाले आहे, असे मुळीच नाही. ज्या ध्येयासाठी त्यांना बद्ध करून ठेवण्यांत आले आहे, ते ध्येय न्याय्य आहे, महान आहे अशी माझी निःशक श्रद्धा आहे आणि या प्रिय मंडळींना ध्येयार्थ हाळअपेष्ट भोगाव्या लागणे अपरिहार्यच आहे.

व्यक्तींच्या जीवनात एक वर्ष म्हणजे कांहीं फार मोठा काळ नव्हे. आणि राष्ट्रांच्या जीवनांत तर एक वर्ष म्हणजे कांहींच नाही. परंतु कधी कधी तें एक वर्ष किती प्रदीर्घ वाटते ! एकेक महिना जणू युगासारखा वाटतो. जातां जात गहीं. किती तरी मोठ्या चळवळींतून मी गेले आहे. आणखी आणि अशा किती चळवळींतून जावे लागणार आहे ते प्रमूला माहित. राष्ट्रीय आंदोलनाचीं जीं अशीं वर्षे गेलीं, त्या काळांत माझ्याच मनांत नाना प्रकारच्या भावनांचा पूर उसळते असे नव्हे, तर लाखो बहुभुगिनींच्या मनांतहि उसळते. कधी अपार उत्साह उसळवा, तर कधी मन जरा निराश व्हावें. आशानिराशांचे असे क्षण आम्हीं अनेकदां अनुभवले. कधी कधी समोवती इतका आधार दाटे कीं मार्गहि दिसत नसे. परंतु अंधाराच्या भाषण छाय्यांतून प्रकाशकिरणहि येत. आणि लढा पुढें चालवायला नवीन हुरूप येई: आशा नि उत्साह येई.

सभ्यांचे हे जे एकाकीपणाचे नि प्रथोभाचे महिने गेले, त्या काळांत हजारो स्मृति मनांत गदीं करीत. आणि मनाला कांहीं तरी विरगुळ्या म्हणून या येणाऱ्या आठवणी मी लिहून काढूं लागले. हळूहळू या लिहिलेल्या आठवणींतूनच या प्रस्तुतच्या पुस्तकाचा जन्म झाला. हें पुस्तक लिहितांना बाळपणचे आणि नंतरचे किती तरी दिवस मी पुन्हां जगत आहे असे मला वाटलें. त्या गत जीवनांत मी पुन्हां गेले. ते जीवन जणू पुन्हां अनुभवलें. गतकाळच्या या आठवणीं समिध्र होत्या. सुखाच्या होत्या, दुःखाच्या होत्या. किती तरी गोष्टी आठवून मी हंसले आणि किती तरी आठवून मी रडलेहि. या आठवणींनीं एकदरीत मला आनंद दिला. मनाला बरीचशी शांति मिळाली. अर्थात् हृदयाला हुरहुरहि थोडी वाटे: मधून दुःखहि होई.

माझे बाळपण, शांतिप्रधान असे होते. धीरगर्भार प्रसन्न असे ते बाळपण. आमचे बेताचे कुटुंब. आमच्या त्या लहान जगांत सारा प्रकाश होता. दुःखदैग्याचा, क्लेश-कष्टांचा तथे स्पर्शहि नव्हता. सुखी चिमुकले जग. हळूहळू आमच्या जीवनांत फेरफार होत गेले. परंतु आम्ही सारीं एकत्र होतो त्यामुळें कांहीं वाटत नसे. परंतु परिस्थितीच्या अनुरोधानें पुढें आम्हांला एकमेकांपासून दूर जावे लागले. जीवन पुढें जातच होतें. नवीन रीतिभाति, नवीन पद्धति यांच्याशीं मिळते घेऊन, जुळवें घेऊन आम्ही पुढें

जात होतो. मार्गात कांहींहि आले तरी त्याला तोड देण्यासाठीं मनाने नि शरीराने आम्हां तयार होत होतो.

कांहीं महिन्यांपूर्वी “ हिंदुस्थानांत कोठे तरी ” असणाऱ्या जवाहरलालला गेल्या पंधरा वर्षांत आमच्या कुटुंबांत ज्या अनेक घडामोडी झाल्या, जी स्थित्यंतरे झाली, त्यामधर्चीच माझे विचार मी लिहिले होते. त्यानेहि उत्तर पाठविले त्या उत्तरांत त्याने जे लिहिले होते, जे आज आहे व जें पुढे असेल त्याचे किती हुबेहुब वर्णन केले आहे ! जीवनाचा आपणांवर होणारा परिणाम त्याने दाखविला आहे आम्हांला अनेक आपत्तींशीं झगडावे लागले. परंतु आम्हांला त्याचे दुःख नाही. “ ना खेत, ना खेद. ” जवाहर लिहितो :--

“ तू १९२८ मधील वर्णन केले आहेस. त्या वेळी आपण सारीं एकत्र होतो. परंतु आज त्यावेळची किती तरी प्रिय माणसे आपणामध्ये नाहीत. जीं आहेत तींही इकडे निकडे विखुरलेलीं आहेत. त्यांना एकमेकांस भेटताहि येत नाही, पाहतांही येत नाही. प्रत्येक पिढीला तोच धडा ! प्रत्येक पिढीला स्वतःच्या अनुभवाने तोच धडा शिकणे भाग आहे प्रत्येक विघटनेनंतर पुन्हां सुघटना येते. परंतु येणारी प्रत्येक नवीन सुघटना पूर्वीपेक्षां अधिक वरच्या पातळांवरची असते. कारण गतकाळांतील जयापजयांच्या स्मृति कोठे तरी सुप्त रीतीने तेथेहि असतात. भूतकाळाचा बोजा आपल्याबरोबर असतोच. परंतु हा बोजा जड वाटत असला, तरी स्फूर्तिहि देत असतो. तो आपणांस मागे खेचत असला, तरी त्याच वेळेस पुढेहि टकलीत असतो; खाली ओढीत असला, तरी वरही नेत असतो. कधीं कधीं पुन्हां अपार उत्साह सचरतो. पुन्हां आपण तरुण आहोत असे वाटते. नव प्राण जणू येतो. तर कधीं हजारो वर्षांचे ओझे आपल्या शिरावर आहे असे वाटते. आपण आतां थकलो, वृद्ध झालो असे वाटते. कधीं न सभणारी ही यात्रा ! किती लांब नि दीर्घ ! असे मनांत येते. ही उभयविध भावना उत्साहाची नि अनुत्साहाची, तारुण्यांतील प्रेमाची नि वार्धक्यांतील पगूपणाची आपणांमध्ये असते. या दोन्ही भावना म्हणजे आपलेच स्वरूप. या उभयविध वृत्ति आपणांस बनवीत असतात, आपल्या जीवनास आकार देत असतात आणि या अनंत झगड्यांतून, असड समिश्रणातून प्रत्येक वेळी काही तरी नवीन निर्माण होत असते; काही तरी अभिनव वर येत असते त्या प्राचीन सस्कृतीचीं आपण बाळें आहोत. त्या शेकडो हजारो पिढ्या, त्यांचे विचारविकार. त्यांचे झगडे, त्यांचीं मुखसमाधाने. त्यांच्यां-ताल कान्तिकाल नि शान्तिकाल, त्यांच्यांतील वेग-आवेग, गतिमानता नि स्थिरता हीं सारी आपण अनुभवतो. त्या सर्वांतून आपण वर आलो आहोत. ज्या राष्ट्रांना, ज्या लोकाना असा प्राचीन इतिहास नाही, जी राष्ट्रं अर्वाचीन आहेत, त्यांना हा असा अनंतविध भूतकाळ अनुभवावा लागत नाही. त्यांच्या पाठोपाठ असा हा जुना भूतकाळ येत नसतो.

परतु आपली गोष्ट निराळी आहे. हजारो वर्षांच्या परपरेचे आपण वारसदार. त्यामुळे आपण उद्धृत होत नाही. एक प्रकारचा समतोलपणा, संयम आपणांत राहतो. आपले मन, आपल्या आत्मा यांच्यांत एक प्रकारची धीरगंभीरता असते. आपण उतावीळ होत नाही जीवनाकडे शांतपणे पाहू शकतो. आपल्या जीवनाचा प्रगट अखंड जातच आहे. परतु क्षणोक्षणी होणा या फरकांनी हे जीवन गांगरून जात नसते. ते हुरळून जात नाही वा होरपळूनही जात नाही. प्राचीन सस्कृतीचा हाच प्राणमय विशेष. महान चीन देशांतही हाच थोर विशेष भरपूर प्रमाणांत आहे. आणि मला वाटते की हिंदुस्थानजवळही हा वारसा आहे. म्हणूनच मनाला वाटते की हिंदुस्थानचे शेवटी सारे मंगलच होईल.

मी जेव्हां लहान होतो, तेव्हां आपल्या एकत्र कुटुंबांत जवळजवळ वीस माणसे होती असे आठवते. त्या मोठ्या कुटुंबाचे विभाग पडलेलेही मी पाहिले. आणि त्यांतील प्रत्येक विभाग आज पुन्हां नव्या मोठ्या कुटुंबाचा केन्द्र बनलेलाही मी बघत आहे. परतु हे भाग जरी असे लहान झाले, तरी प्रमाचे रेशमी धागे त्यांना एकत्र राखीतच होते. समाज हितसंबंध नि परस्पर प्रेम यांमुळे पृथक् असूनही हे कौटुंबिक विभाग जणू एका महान् ऐक्यांत परिणत होत असत. अलग असूनही एकता वाटे. अशी ही मसारगति मुरूच आहे. आपल्या लक्षांतही ती येत नसते. परतु जेव्हां अनेक गोष्टींमुळे ही गति वेगाने सुरू होते, तेव्हां आपणांस एकदम धक्का बसतो. गेल्या पांच वर्षांत चीनमध्ये काय झाले त्याची कल्पना कर. कोट्यवधि कुटुंबांची काय दशा झाली असेल. त्यांना किती आपत्तींतून, वादळांतून जावे लागले असेल, त्याची कल्पना कर. परंतु तरीही महान् चीन राष्ट्र जिवंतच आहे. पूर्वी कधीही नसेल इतके ते आज प्राणमय आहे. तेथे व्यक्ति जन्मत आहेत, वाढत आहेत, आणि स्वतःच्या चिनी राष्ट्राची नि मानवजातीचीही परपरा त्या पुढे नेत आहेत. महायुद्धे येवोत, प्रचंड उत्पात होवोत, जीवनप्रवाह पुढे जातच आहे. चीनला ज्या महान् अडुभवांतून जावे लागत आहे, ज्या सर्वजनतास्पर्शा विराट दिव्यांतून जावे लागत आहे, तशा अनुभवांतून आपल्या हिंदुस्थानही जाईल तर बरे, असे कधी कधी मला वाटते; अशा दिव्यांतून गेल्यामुळे आपण हिंदी लोक अधिक चांगले होऊ. ते काही असो. आपणही आपल्या विशिष्ट अडुभवांतून जातच आहोत आणि हळूहळू परंतु निश्चितपणे नव राष्ट्रची उभारणी करीत आहोत. ”

ना खंत ना खेद !

“ फुलं फुललेलीं असावीत, पखाद्या अमराप्रमाणे आशा रसपीत असावीं. वाऱ्याची झुळुक येत असावी, काव्य स्फुरत असावं ! दोन्ही गोष्टी माझ्याजवळ होत्या, निसर्गाबरोबर जीवन रमत होते, खेळत होते. मी लहान होते तेव्हां आशा नि काव्य यांनी जीवन सम्पन्न होते. ”

—कोळरीज

१९०७ चा नोव्हेंबर महिना. सकाळची वेळ. कडाक्याची थडी पडली होती. आणि अशा वेळीं त्या पवित्र प्रयाग शहरीं मी जन्माला आलों. प्रयाग, त्याला आपण हल्लीं अलाहाबाद म्हणून ओळखतो. आदली रात्र सारी धांदलींत गेली. सारें घर जागें होते धांवपळ सुरू होती. किती तरी रात्र झाली, तरी दिवे लखलखतच होते. गजबज सुरू होती. आईला बऱ्याच वेदना होत होत्या, नवबालकाच्या जन्माची चिंतातुर दृष्टीनें सारीं वाट पाहात होती आणि बऱ्याच प्रसूतिवेदनानंतर मी जन्मलें. जन्माला आलेलें बाळ गुबगुबीत होते, लडू नि मोठें होतें; परंतु आपण या जगांत येत असतां आपल्या कृश जन्मदात्रीला कदाचित् जगांतून जायलाहि लावले असतें, याची त्या बाळाला थोडीहि

कल्पना नसेल ! यानंतर किती तरी आठवडे आई आजारी होती. जगणार कीं मरणार अशा स्थितींत होती. सेविका नि इतर मंडळी आईची काळजी घेत होती. आणि मी मात्र सर्वमान्य सारीं मुलें वाढतात, त्याप्रमाणें हळुहळु बाळसे घेत वाढत होते.

आस्ते आस्ते आईची प्रकृति सुधारली, तरीहि पुढे बरेच दिवस ती आज्ञायासारखीच होती. माझी काळजी घेणें तिला शक्य नव्हते. माझी मावशी नि दाया माझी काळजी घेत. मी तीन वर्षांची झाल्यावर स्वरूपन्या मगोपनाकडे लक्ष देणारी इंग्रज शासिका माझीहि शासिका बनली. जवाहर माझ्यापेक्षां अठरा वर्षांनीं मोठा आहे. बहीण स्वरूप सात वर्षांनीं मोठी आहे. त्यामुळें मीं जणू एकटीएकटीच वाढत होते. बरोबरचें असें कोणी नाहीं. भाऊ जवाहर तर त्यावेळेस इंग्लंडांत होता. त्याला मी पाहिलेहि नव्हते; मी पांच वर्षांची झालें, तेव्हां मी प्रथम त्याला पाहिलें.

माझ्या जन्माचे वेळेस माझे वडील एक नामांकित वकील म्हणून प्रसिद्ध होते. त्यांच्या वकिलीतील हुशारीची नि त्यांच्या संपत्तीची सर्वत्र कीर्ति पसरलेली होती. वडिलांनीं आनंदभवन विकत घेतले त्यावेळेस जवाहर १० वर्षांचा होता. ज्या जागेवर आनंदभवन प्रासाद उभा आहे, ती जागा अत्यंत पवित्र मानण्यांत येते. चौदा वर्षांच्या वनवासानंतर परत आलेल्या रामाची नि भरताची भेट ज्या ठिकाणी झाली, तीच ही जागा असा समज आहे. जवळच भारद्वाज आश्रम आहे. तेथे प्राचीन काळीं मोठें विद्यापीठ होतें. अद्याप येथें यात्रा भरत असते. आमच्या घरीं नेहमीं पाहण्यांची गर्दी असावयाची. परंतु प्रति बारा वर्षांनीं प्रयागला जो कुभमेळा भरतो, त्या वेळेस तर आमच्या घरीं माणसांची रीघ असायची. कुभमेळ्याच्या वेळेंच प्रयागला लाव्वा यात्रा जमते पवित्र संगमाचें स्नान करायला ही यात्रा येते. या यात्रेचे वेळेस आमच्या घरांत इतकी गर्दी जमे, कीं त्यांची व्यवस्था ठेवणेहि कठीण जाई. सारा गोयळ माजे. आनंदभवनाभोवतीं लोक वाटेले तेथे बसत, विश्रांति घेत माधमेळा प्रतिवर्षीं असतो. त्या वेळेसहि आनंदभवन भरलेलें असे. परंतु कुभमेळ्याइतकी गर्दी माधमेळ्यांत नसे होत. आमचें घर पाहायला ही सारी यात्रा लोटत असे. आनंदभवना पाहिल्याशिवाय म्हण्यो कोणी आपल्या गांवीं परत जात नसे. आनंदभवनाची पवित्र जागा बघावी म्हणून, आणि हा राजवाडाहि बघावा अशा दुहेरी हेतूने लोक येत. तसेच वडिलांविषयीं, जवाहरविषयीं त्यांनीं पुष्कळ ऐकलेलें असे. त्यांचेहि दर्शन व्हावे, इतर मंडळीहि दिसावी, या उत्सुकतेनें ते हजारों लोक येत.

आनंदभवन राजवाडा प्रशस्त आहे. ऐसपैस पसरलेला आहे. भोंवतीं मोठमोठे व्हारांडे आहेत. आणि प्रचंड बाग आहे. घराच्या एका बाजूला क्रीडाभूमि होती. पाठीमागच्या बाजूस फळबाग होती. घराच्या समोरहि विस्तृत अशी हरितश्यामल क्रीडाभूमि

होती. तेथें टेनिसकोर्ट होते. ग्रीमभवन होते. या ग्रीमभवनाच्या आंत शंकराची मूर्ति होती. एकावर एक दगड ठेवून तेथे कृत्रिम कैलासपर्वत जणू उभा केलेला होता. आणि त्याच्या गिरावर ती शिवाची मूर्ति होती. या शिवाच्या मस्तकांतून एक लहानसा प्रवाह वाहत असे. या कृत्रिम पर्वताच्या पायथ्याजवळच्या पुष्करिणीत ती शिरोगंगा पडत असे. सभोवतीं रमणीय फुले फुललेलीं असत. उन्हाळ्यांत ही जागा किती गार असे. तेथें मजा वाटायची. मला ही जागा फार आवडे. पुढें जेव्हां नवें घर बांधलें गेले, तेव्हां हें ग्रीमभवन पाहून टाकण्यांत आलें. कारण नव्या इमारतीला त्याचा अडथळ होत होता. वडिलांना शिकारीचा व घोड्यावर बसायचा फार शोक किती तरी घोडे नि कुत्रे घरीं होते. घोड्यांच्या गाड्या होत्या. मोटरी होत्या. तबेल्यांभोवती मटकायची मला हौस असे. मला घोडे बघायला फार आवडत. आणि माझाहि एक घोडा होता. अति सुंदर, बर्फाप्रमाणें शुभ्र ! तो सुंदर घोडा विकत घेण्यासाठी किती तरी लोक तयार होते: वाटेल ती किंमत द्यायला ते तयार होते. परंतु माझा हा घोडा फार दिवस जगला नाही. त्याला साप चावला. तबेल्यांतच तो एके दिवशीं मरण पावला. मला अत्यन्त दुःख झाले. ती भीषण अशी दुःखद घटना होती. त्या घोड्यावर माझे फार प्रेम होते. किती तरी दिवस मला त्याची आठवण येई नि वार्डट वाटे

माझ्या लहानपणीं आमच्याकडे पुष्कळसे नातलग राहत असत. कधीं कधीं पुष्कळ मुलेहि असायचीं. आणि मग मला खूप गमत वाटायची. मी त्यांच्याबरोबर खेळें. घरांतील सर्वांची काळजी आई आपल्या रुग्णशय्येवरून कर्शा घेई याचे मला आश्चर्य वाटे. आणि घरांतील सारी लहानथोर मडळी सुखी आहे ना, आनंदी आहे ना, हे पाहण्यासाठी वडीलहि कसा कोटून वेळ काढीत त्याचा विस्मय वाटे. ते प्रत्येकाजवळ थोडे तरी बोलायचे. वास्तविक त्यांना किती तरी काम असे. परंतु ते वेळांत वेळ काढीत, चौकशी करीत. बाह्यतः आपले लक्ष नाहीं असे जरी ते दाखवीत असले, तरी घरांतील सर्वांकडे त्यांचे लक्ष असे. त्यांची कृपाळु सरक्षक दृष्टि सर्वांकडे असे. किती उत्कृष्टपणे ते सर्वांची काळजी घेत !

मी जन्मण्यापूर्वी आईला एक मुलगा झाला होता. परंतु तो लौकरच वारला. तें दुःख आई कधीं विसरली नाही. मी मुलगीच जन्मले म्हणून आईला फार वार्डट वाटले. परंतु वडिलांना तसे कांही वाटले नाही. मला लहानपणीं खेळायला कोणी नसे. मी जणू एकाकी असे. विचित्र एकान्तमय बाळपण मला कंठावे लागलें. आणि उठल्यापासून तों झोपी जाईपर्यंतचा सारा वेळ जसा आंखलेला. कडक शिस्त; कडक नियमः प्रत्येक क्षणाक्षणाला कांहीं तरी काम आहेच. ही शिस्त मला वांचे. मला राग येई. मला माहित असलेल्या इतर मुलांना त्यांचे आईबाप किती तरी मोकळीक देत, स्वातंत्र्य देत. त्या मुलांना कोणी शासिका नसे. त्यामुळे त्यांना कडक नियम नमत. ती शिस्त नसे.

त्यांचें ते स्वातंत्र्य पाहून मी अधिकच जळफळत असे. माझी शासिका माझ्यावर सत्ता गाजवी; मला सताप येई. त्या सत्तेविरुद्ध मी बंड करीत असे मी ऐकत नसे. हट्ट करी. मी हट्टीच होते असे नव्हे, तर बडखोरट्टि होते टोक्यांत रागत घालून मी बसत असे. माझा स्वभाव एकदम प्रक्षुब्ध होण्याचा आहे परंतु हा प्रक्षोभ टिकत नाही. माझा शत्रु कोवसंताप क्षणभर असतो; लहान मुलांच्या रागाप्रमाणे तो असतो. त्या रागांत द्वेषमत्सर नसतात. तरीहि या रागीट स्वभावामुळे उर्गाचच्या उगीच मला पुष्कळदां त्रास भोगावा लागतो, हें खरें.

आणि माझ्या बडखोरीबद्दल मला शिक्षा होई. मला एकटे कोंडून ठेवण्यांत येई. रात्रीचे जेवण पुष्कळ वेळां देण्यांत येत नसे. माझ्या वडील बहिणीवर जेवण गमावण्याचे किंवा कोंडून घेण्याचे प्रसंग येत नमत ती आज्ञाधारक होती, सौम्य होती. कारण आज्ञा मोडण्यापेक्षां आज्ञापालनांत कर्मा त्रास पडत होता मी बंड करीत असे, आदळआपट करीत असे. तरीहि माझ्या त्या इग्रज शासिकेवर माझे प्रेम होते. आणि मीहि तिला आवडत असे. माझा तिला लज्जा होता

मी लहान होते. तेव्हां आईची, वडिलांची क्वचित् भेट व्हायची. वडिलांना काम असे. सकाळीं थोडा वेळ नि सायंकाळीं थोडा वेळ त्यांची भेट होई. आई अधिक वेळां दिसे. परंतु आईशीं फारसें कांहीं करायचे नसे. बरे वाटत असले म्हणजे आई कधीं स्वस्थ बसत नसे; घरांत किती तरी गर्दीमाणसे होती; आईने सांगितलेले बारीक सारीक काम करायलाहि तीं उत्तुमक असत तरीहि आई कांहीं ना कांहीं घरगृती काम स्वतः करायचीच. आईवर माझे फार प्रेम होतें; आणि आई दिसे किती सुंदर ! तिच्या लावण्याची मी पूजा करीत असे परंतु आईनें आपल्यावर जितके प्रेम करायें असें मला वाटे, माझी जितकी काळजी तिनें ध्यावी असें मला वाटे, तितके प्रेम ती माझ्यावर करीत नाही, असें मनांत येऊन माझे चिमुकलें हृदय दुःखी होत असे.

माझा भाऊ जवाहर, तो आईचा प्राण होता. त्याच्यावर तिचे अपरंपार प्रेम. आणि तें ती लपवून ठेवीत नसे. वडिलांनाहि जवाहरविपर्यीं अभिमान वाटे. त्यांचेंहि आईच्याइतकेच किंवाहुना कांणभर अधिकच जवाहरवर प्रेम होतें. परंतु त्या प्रेमाचे प्रदर्शन ते करीत नसत. ते तसे दाम्बवीत नसत. निःपक्षपातीपणा नि न्याय यांचे ते भोक्ते होते. सारीं आपलींच मुले, कोणावर कमी अधिक प्रेम कसें दाखवायचें ? आपल्यापेक्षां दुसऱ्या भावडावर आईबापांचे अधिक प्रेम आहे असें आमच्या मनांत येऊ नये, म्हणून वडील जपत आणि त्यांना त्यांत यशहि आले परंतु रोज उठून जवाहरचीं स्तुतिस्तोत्रें ऐकून त्यांच्याविपर्यीं मला जरा मत्सर वाटूं लागला आणि तो तिकडे इंग्लंडांत दूर आहे, येथें घरीं नाही, याचें वाईट नसे वाटत.

माझी बर्हीण स्वरूप फार सुंदर होती. साऱ्यांची ती लाडकी. परंतु काय असेल तें असो. तिच्याविषीं मला कधीं मत्सर वाटला नाही. इतक्या सुंदर बहिणीचें सर्वांनीं कौतुक करणें स्वाभाविकपणें योग्यच असे जणू मला वाटे. आणि मीहि स्वरूपवर खूप प्रेम करीं.

माझे बाल्य घड्याळाप्रमाणे नियमित होतें. सकाळीं उठल्यावर आधीं घोड्यावर बसून जायचें. घोड्यावर बसून रपेट करणे मला फार आवडे; आजहि ती आवड कायम आहे. वडील तर घोड्यावर बसण्यांत पटाईत होते. घरीं चांगले घोडे होते. जवाहर, स्वरूप आणि मी तिघेहि अगदीं लहानपणींच घोड्यावर बसायला शिकलो. चालायला शिकलो, त्याच वेळेस घोड्यावर बसायलाहि शिकलो. आणि आम्ही तिघेहि त्याचे शोकीं होतो. अलीकडे आम्हांला घोड्यावर बसायची सधि क्वचित्च मिळते. घोड्यावर बसून फिरून आल्यानंतर माझे शिकणें सुरू होई. आमच्या अवाढव्य बागेच्या एका कोपऱ्यांत मी नि माझी शासिका बसत अमूं माझा धडा सुरू होई. दुपारच्या जेवणापर्यंत हें शिकणे चाले. जेवल्यानंतर सक्तीची विश्रांति असे. ते जरा पडून राहणे. मला तें मुळींच आवडत नसे. विश्रांति संपल्यावर पियानो शिकणें. त्यानंतर आणखी कांहीं धडे आणि मग संध्याकाळ होई. संध्याकाळीं घोड्याच्या गाडींत बसून आम्ही फिरायला जात असं. ब्रह्मी घोडे आमच्या गाडीला असत. या घोड्यांचा वडिलांना फार अभिमान वाटे. संध्याकाळचा इतर वेळ जरा कंटाळवाणाच जाई. आजच्याइतका त्या वेळेस सिनेमा फार बोकळला नव्हता. आणि तो पाहायची परवानगी भाग्यानेच मिळे. एखादे वेळेस सर्कस, एखादे वेळेस यात्रा पाहायला जाणें म्हणजे पुष्कळ झाले असें मानण्यांत येई. माझ्या दोन मुलगांना आज वयाच्या सातव्या आठव्या वर्षी हिंदी नि अमेरिकन बोलपटांची जितकी माहिती आहे, त्याच्याहून किती तरी कमी मला बाराव्या वर्षी होती ! कधीं कधीं खेळायला कोणी मित्र मिळत; परंतु नेहमीं नाही. म्हणून आमच्या विशाल घरांतच मी सर्वत्र भटकत असें. एकंदरीत जीवन कसे असेल, लोक कसे जगत असतील, जग म्हणजे काय, याचा विचार करीत मी ऐकटीच फिरत असे. परंतु माझे विचार माझ्याजवळच असत. कारण अगदीं लहानपणींच मला शिकवण्यांत आलें होतें कीं फार प्रश्न विचारणें, जास्त जिज्ञासा दाखविणें, हे चांगलें नाही. चांगत्या चालचलणुकीचें तें लक्षण नव्हे. “ तसेच मुलांना प्रेमानें बघावें, जवळ ध्यावें, परंतु त्यांचें फार ऐकूं नये ” हा आमच्या बाबतींतील दंडकहि मला पाठ होता. त्यामुळें मी कोणाजवळ मनांतलें बोलणार, कुणाजवळ सांगणार ? आणि प्रेमानें ऐकणार तरी कोण ? माझ्या डोक्यांत शेंकडों प्रश्न असत. ते प्रश्न विचारायला मी किती उत्सुक असें ! परंतु तसें करण्याची संधि कधीं मिळत नसे. सारें स्वतःशींच देवाचें लागे.

स्वरूप पांच वर्षांची अमतांनाच आई नि बाबांवरुबर इग्लंडला गेली होती. तेथे ही इग्रज शासिका बाबांनी नेमली. तिचे नांव कु. हूपर. फार चांगल्या घराण्यांतील ती होती. दिसायलाहि बरी होती. ती चांगली शिकलेली होती किती तरी विषयांतील प्रमाणपत्रें तिच्याजवळ होती. नाना गोष्टींत ती निगणात होती परंतु ती जुन्या वळणाची होती, तात्यापंतोजी परंपरेची होती. कडक शिस्त, आज्ञाधारकपणा ही तिची सूत्रे होती. स्वरूपला वागविणे सोपें असे. परंतु माझी गोष्ट निराळी होती. वडिलांचाच नव्हे, तर पिढ्यान् पिढ्या आमच्या घराण्यांत चालत आलेला दृष्टी स्वभाव माझ्यांतहि आलेला होता. कितीहि कठोर शिक्षा करण्यांत आली, तरी मी दबत नसे. माघार घेत नसें, आपलें मोडीत नसे. असे असूनहि सौम्यपणे जर कोणी माझी जरा कानउघाडणी केली, तर लगेच मी लाजेनें खालीं मान घालीत असें नि मांगितल्याप्रमाणें वागायला तयार होत असें. परंतु असें सौम्य रीतीनें कानउघाडणी करून मांगणे क्वचित्च कोणी करी. बहुधा कठोर शिक्षाच नेहमी व्हायची. अशा प्रकारें मी वाहत होते. लहानपणापासून मला एकटें एकटें वाटे. आणि जमजशी मी वाहूं लागले, तसतशी फार लाजाळू होत गेलें. माझी सर्वांनीं स्तुति करावी. माझे कोडकोतुक करावें, असे मला फार वाटे. ज्ञानाची, अनेक गोष्टी समजून घेण्याची मला भूक होती. परंतु मनातनी पद्धतीनेंच, तात्यापंतोजी रीतीनेच ही ज्ञानपिपासा मला तृप्त करून घ्यावी लागे. आईबापहि मला अपरिचितासारखे होते. आणि भाऊ तर तिकडे दूर होता. त्याला मी पाहिले सुद्धां नव्हतें. येऊन जाऊन स्वरूपशीच तेवढा रोज मवव येई. आणि आमच्या त्या शासिकेशी; तिच्यावर कधीं मी प्रेम करीं तर कधीं दांतओठ ग्याई

१९१२ मध्ये माझा भाऊ इग्लंडांतून परत घरीं आला. माझ्या आयुष्यांतील ही पहिली मोठी गोष्ट. आपला भाऊ येणार याचा मला फारसा आनंद होत नव्हता. कारण तो मला अगदीं परक्यासारखा होता. ओळख ना देख. तरीहि आपला भाऊ कसा आहे हे पाहण्याची मला जिज्ञासा होती, उत्सुकता होती; तो येण्यापूर्वी किती तरी दिवस घरांत त्याच्या स्वागताची तयारी होत होती. आईचा आनंद अद्भुतांत होता. तिला जणूं कांहीं मुक्त नव्हते अत्यंत आवडता मुलगा मातांसमुद्रापलीकडून घरीं येणार, घरांत सारें व्यवस्थित असावे, कोठे इवलेहि कमी नसावे, म्हणून ती जपत होती. इकडे तिकडे हिंडून जातीनें ती सारें बघत होती. तिची कोण धांवपळ, तिच्या मुखावर असे कांहीं तेज फुललें होते कीं तसें मीं पूर्वी कधीं पाहिलें नव्हते. मुलगा झाला म्हणून काय झाले ! त्याच्यावर इतके जीव कीं प्राण करण्यासारखे काय आहे जसें मला वाटे. मला कधीं कधीं आईची चीड येई. आईला त्या वेळेस काय वाटत असेल तें आज मी समजू शकतें. चांगल्या रीतीनें जाणूं शकतें. माझी बहीणहि घरांत धांपवळ करीत होती. जणूं आपणहि फार उत्सुक आहोंत, अवीर आहोंत अशा मुद्रेनें ती इकडे तिकडे नाचत होती. हें सारें पाहून मी

त्रस्त होत असं. येऊ दे जवाहर मी त्याची गर्डी फू करीन तो मला मुर्तीच आवडणार नाही असें मी मनांत म्हणत होतें, ठरवीत होतें

शेवटीं एकदांचा तो महान दिवस उजाडला. घरांतल त्या आशामय नि उत्तम वातावरणाचा माझ्यावरहि परिणाम झाल्याशिवाय राहिल्या नाही परंतु माझ्यांत जिज्ञासा-वृत्ति अधिक होती. घरांत आतां सारे आंत होते. सारे वाट पाहत होते ते उन्हाळ्याचे दिवस होते. थड हवेचे ठिकाण मसुरी येथे त्या वेळेस आम्ही होतो. अपेक्षित धण आला. ठरलेली वेळ झाली. नि घोड्याच्या टापांचे आवाज कानांवर आले. जवाहरला भेटण्यासाठीं मागीं बाहेर धांवलीं. घोड्यावर वसून एक तरुण येत होता दिसायला हुवेहुव आईप्रमाणे किती सुंदर ! मी त्याला पाहिले आणि माझे हृदय जग वावरले. मनांत क्षण-भर कांहीं तरी वाटल. भावाने घोड्यावरून खाली उडी मारली. तो आधीं आईजवळ गेला. आईनें त्याला पोटाशीं धरलें, नंतर क्रमाक्रमाने तो सर्वांना भेटला. आकाशातून एकदम खाली पडलेल्या या नव्या भावावर प्रेम करायचे कीं नाहीं, त्याचा गर्डी फू करायची कीं काय, असा विचार करीत मी जग दूर उभा होते माझ्या मनांत विचारांची अशा गर्दी चालली होती, तांच मी एकदम उचलली गेले. जवाहरच्या हातांत मी होते. आणि तो म्हणाला “ ही का माझी लढाण बहीण, सर्वांत लढान बहीण ! चांगली लढानशा बाईच दिसते जणू ! ” त्याने माझा पाप घेतला जसे पटकन त्याने मला उचलून घेतले होते, तसेच पटकन त्याने मला खालीहि ठेवले. आणि दुसऱ्या क्षणीच जणू माझ्याविषयीचे सारे तो विसरून गेला.

भावाची नि माझी आतां ओळख होत होती. परंतु पहिले कांहीं दिवस कांहीं फारसे चांगले गेले नाहींत. जवाहर म्हणजे भयंकर चिडविणारा जेव्हां त्याला कांहीं उद्योग नसे, तेव्हां तो माझ्या गोल्या काढायचा, मला चिडवायचा जे जे करायला मला आवडत नसे, किंवा जे जे करण्याची मला भीति वाटे, ते सारे तो मला मुद्दाम करायला लावायचा. आणि मला कधीं कल्पनाहि नसे अशा वेळीं तो निरनिराळ्या देणग्यांचा माझ्यावर वर्षाव करी: माझ्याशीं किती प्रेमाने वागे ' त्यामुळे त्याच्याशीं पुष्कळ वेळ अबोला धरणे, त्याच्यावर रागावून वसणें शक्य होत नसे. तरीहि एकदरीत मी त्याच्या-पासून दूरच असे. मला त्याचा फारसा लज्ज लागला नाही.

तें पहिलें महायुद्ध त्या वेळेस आले. परंतु माझ्या शांत आणि ठरीव जीवनावर त्याचा फारसा परिणाम झाला नाही. घरांतहि फारसा मोठा फेरफार झाल्याचें दिसलें नाहीं. फक्त आई अलीकडे कलवांत वरचेवर जाई. कांहीं हिंदी नि कांहीं अहिंदी स्त्रियांबरोबर सैनिकांसाठीं मोजे वगैरे शिवण्याचें काम ती तेथें करी. आणि पुष्कळदां युद्धवार्ता ऐकून वडील नि जवाहर प्रभुच्य झालेले दिमत.

१९१६ मध्ये जवाहरचं लग्न झाले. कित्येक महिने तयारी चालली होती. कारण लग्न मोठ्या थाटामाटाने व्हावयाचे होते. मोठा सोहळा व्हायचा होता. घरांत जवाहियांची, सराफांची, व्यापाऱ्यांची, शिंग्यांची सारखी ये जा सुरू होती. किती तरी कारकून सारी व्यवस्था कशी ठेवायची, हे ठरविण्यांत मग्न होते

लग्नसमारंभ दिल्लीला व्हायचा होता कारण वधूचे घर तेथे होते. एका शुभ मुहूर्तावर नवरदेवाकडची मडळी निघाली लग्नाच्या आदल्या दिवशी अलाहाबाद आम्हीं सोडले. आमची खास गाडी होती आगगाडी गंगागण्यांत आली होती. वडिलांचे बरोबर शें-सव्वाशे बडे बडे पाहुणे होते आणि दिल्ली तर शेकडो पाहुण्यांची गर्दी उडाली किती तरी वाडे घेण्यांत आले होते. परंतु तरी जागा पुरेना. शेवटीं तव उभारण्यांत आले. एका आठवड्यांत तवूचा एक लहानशा वसाहतच तेथे बांधण्यांत आली. या वसाहतीला "नेहरू विवाह शिबिर" असे म्हणण्यांत येई

दिल्लीला त्या वेळेस कडाक्याची थंडी होती परंतु दिल्ली मला आवडली माझा वेळ मोठा मजेत गेला हिंदुस्थानच्या सर्व भागांतून किती तरी आग्नेष्ट आले होते. किती नवीन भावडे भेटली मी त्यांच्यांत भिराळले, त्यांच्याबरोबर खेळले रोज कोठें ना कोठे मेजवानी असायचीच. दहा दिवस मोठा सोहळा झाला. आणि वरपक्षीय मडळी अत्यात्यादय परतली. येथे पुन्हां अनेक मेजवानी झाल्या

नवरदेव जवाहर तर सुंदर होताच. परंतु नववधू कमला इतकी सुंदर नवरी मी कधीहि कुठे पाहिली नव्हती ! १९१७ मध्ये त्याची एकुलती एक सुलगी इंदिरा जन्मली.

१९१७ पर्यंत जीवन शांतपणे चालले होते. विशेष कांहीं घडलें नाहीं. त्या वर्षी माझ्या शासिकेचे तिच्या एका इंग्रज मित्राशी लग्न ठरले. लौकरच लग्न व्हावे अशा तिची इच्छा होती तिचीं सारीं माणसे तिकडे दख्खतांत होती. तेव्हां येथीलच एका चर्चमध्ये तिचे लग्न लावण्याचें वडिलांनी ठरविलें माझ्या शासिकेचे लग्न होणार ! मला रूप आनंद झाला मी तिची पाठराखीण होणार होते ! परंतु लौकरच तिचा माझा वियोग होईल या कल्पनेने मला दुःखद झालें तिच्या ज्या गोष्टी मला आवडत नसत, त्या साऱ्या आतां मी विसरून गेले किती तरी वर्षे ती माझी काळजी घेत होती. माझ्यावर प्रेममुग्धेचा वर्षाव करीत होती. तिचे ने प्रेम, तिने घेतलेली प्रेमळ काळजी याच गोष्टी आतां डोळ्यांसमोर उभ्या राहिल्या वारा वर्षे ती आमच्याकडे होती. आमच्या घरांतिलच ती एक झाली होती. आमचें सर्वांचे तिच्यावर प्रेम होते. आणि तिचाहि सर्वांवर लोभ होता. सर्वांविषयी तिला जिऱ्हाळा वाटे, भक्तिप्रेम वाटे.

तिच्या विवाहाचा दिवस उगवला. मां दुःखी होतें. सारे मुरेख पार पडलें. वडिलांनीं तिच्यासाठी मारे कांही केलें. आणि तिला गमावान वाटलें. लग्नानंतर ती मधु-चंद्रार्थ निघून गेली. किती तरी दिवस मी दुःखी कधी होते. व चुकल्या चुकल्या-सारखे वाटे. माझ्या आयुष्यातील हृदयाला रडविणारा तो पहिला प्रसंग होता. लहान-पणचीं दुःखें लोंकर दूर जातात. आणि पुढे हा वियोग अगवळणी पडला. मला आतां स्वातंत्र्य मिळालें होते. या नवप्राप्त स्वातंत्र्याचा मी उपभोग घेऊ लागले. माझ्या इच्छे-प्रमाणें आतां मी वागू शकत होतें. आवडीप्रमाणे पुष्कळमे कळू शकत होतें. माझ्या-वरच सारे सोंपविण्यांत आले होते.

शाळेंत जावे, इतर मुलांबरोबर शिक्षावे असें मला नेहमीं वाटत असे. परंतु शाळेंत जाण्याची कल्पना वडिलांना मुळींच पसत पडत नसे. एखाद्या शासिकेपार्शीं मी एकटीने धडे घेणेच योग्य असे त्यांचे मत. एकान्तांतील ती भव्यता त्यांना आवडे. शासिका नि तिचीं विद्यार्थीण, यांचेच जणू फक्त जग त्या काळांत गायन वादन येणे हे मुलींच्या शिक्षणांतील प्रमुख अंग समजले जाई. पियानो वाजवतां येणे किंवा दुसरें एखादें तंतुवाद्य वाजवतां येणे हे प्रतिष्ठित मुलींना आवश्यक जणू असे. माझी बहीणहि शाळेंत कधीं गेली नाही. तिचे सारे शिक्षण घरीच झाले होते. परंतु शाळेंत जाऊन शिक्षण्याची तिलाहि इच्छा होती असे मला नाही वाटत. याच्या उलट मला ती हौस होती. आमच्या शासिकेचे लग्न झाल्यावर शाळेंत जाण्याचा मीं हट्ट धरला. वडिलांचे मन वळविण्याची मीं पराकाष्ठा केली. परंतु आरंभी तरी त्यांचा निश्चय अमग होता. दुसरी एखादी शासिका मी ठेवतो, तिच्याजवळ शिकू, असे त्यांचे म्हणणें. त्याचप्रमाणें अनेक शासिका आल्या. परंतु मुद्देवाने कोणी फार दिवस टिकली नाही. शेवटीं नारुशाने का होईना, वडिलांनीं शाळेंत जायला मला परवानगी दिली. एक योग्य अशी शाळा निवडण्यांत आली. लहानशी शाळा. लहान मुलांमुलींची ती शाळा होती. त्या शाळेंत मी जाण्यापूर्वीं बरीचशीं इंग्रज मुलेच तेथें येत परंतु पुढे पुष्कळ हिंदी मुलेहि त्या शाळेंत जाऊं लागलीं.

नवीन जीवनाचा तो नवीन आरंभ होता. मला तरी ते सारें नवीन होतें. आणि प्रत्येक क्षणाच मी उपभोग घेत होते आतां सारा वेळ नाना प्रकारचे खेळ खेळण्यांत नि अभ्यासांत जाई. मी एकटी आहे, एकाकी आहे, असे कुढत वसायला आतां वेळच नसे. जीवन इतके सुखी नि आनंदी भासणें शक्य तरी आहे का ? कोणाला खरेंहि वाटायचें नाही. माझ्या आयुष्यांतील शाळेंतील हे दिवस म्हणजे परम सुखाचे होते; परंतु थोड्याच वर्षांनीं हे सुखी दिवस एकाएकीं सपले.

अशा रीतीने मी वाढत होते. ते आमचे घर ! त्या घरावर किती प्रेम, किती भक्ति ! त्या घरांतील सुरक्षित नि शांत अशा वातावरणांत मी वाढत होते, लहानाची मोठी होत होतें.

“ जे होते नि जे आहे यांत केवढा फरक ! ”

—कोळरीज

आमची शासिका गेल्यापासून वडील वहीण स्वरूपच माझी काळजी घेत असे. कारण आईची प्रकृति नीट नसे. तिची तब्येत फारच हळुवार झाली होती, स्वरूप क्वचितच कठोर वागे. त्यामुळे मी माझ्या इच्छेप्रमाणेच बहुतेक वागत असें. तिलाहि त्रास नि दगदग कमी आणि मलाहि बरें वाटे. मला काव्य फार आवडे. स्वरूपलाहि. किती तरी वेळां सध्याकाळीं आम्ही दोघी वहीणी वागेत बसत असू. स्वरूप मोठ्याने कविता वाची आणि जवळ बसून तन्मयतेनें मी ऐकत असे. आम्हां दोघांमध्ये अति सुंदर असे, अति दुर्मिळ असे प्रेमबध्दन होते. माझ्या त्या बाल्याच्या काळांत स्वरूप माझी मार्गदर्शिका होती. ती माझी गुरु होती; ती मैत्रीण होती.

१९२१ मध्ये स्वरूप विवाहबद्ध झाली. तिचे लग्न म्हणजे खरोखरच राजाला लाजवील असा सोदळा अगदीं काश्मीरी थाराने हे लग्न झालें. आमेट, सखेसोयरे, पाहुणे यांची किती गर्दी ! आणि काँग्रेसच्या कार्यकारिणी समितीची बैठकहि त्याच वेळेस अलाहाबादला असल्यामुळे ते सारे महान् पुढारीहि विवाहाला उपस्थित होते. त्या वेळची माझी गेट कांहीं विचारू नका. काय करावे, काय करू नये, हे सांगायला कोणी येत नव्हते. माझी मी स्वतंत्र होते. अति सुखांत, खूप थारामाटांत ते दिवस गेले. परंतु

वर्हाण आतां दूर जाणार या विचाराने मात्र मला वाईट वाटत होते. परंतु लग्नांतील मंजवान्या, ते उत्सवसमारभ यांची लूट तर मी खूप केला.

काँग्रेस-पुढाऱ्यांच्या उपस्थितीचा स्थानिक कार्यकर्त्यांना फायदा करून घ्यायचा होता. त्यांनी जिल्हा परिषद ठरविली. आसपासच्या खेड्यांतून शेंकडों हजारों शेतकरी या परिषदेसाठी आले. अलाहाबाद हें जुनेपुराणें शहर नेहमी झोपेत असायचें. परंतु त्या शहरांत सर्वत्र चैतन्य दिसू लागलें. चळवळीचें नवीनच वारें जणूं शहरांत पसरलें. सर्वत्र उत्साह होता. शहरांतील इंग्रज लोकांचे मात्र त्यामुळें पोट दुखू लागले. देशांतील ही राजकीय जागृति पाहून बरे नसे वाटत. मोठा उत्पात होणार, जोराचा उठाव होणार असे त्यांना वाटलें. त्यांची भांति, त्यांची त्या वेळची विचित्र वागणूक त्या वेळीं आम्हीं समजूं शकत नसू ; परंतु लौकरच आम्हीं शोध लावला, कीं माझ्या बहिणीच्या लग्नाचा १० मेचा दिवस म्हणजे १८५७ च्या स्वातंत्र्य युद्धाचा वर्षदिन होता ! योगायोगच तो.

याच काळात मी मांसाशनाचा त्याग केला मला मांसाशन फार आवडे; परंतु एके दिवशीं गांधीजींचे चिटणीस श्री. महादेवभाई देसाई यांची माझी गांठ पडली. त्या वेळीं मी दुपारचे जेवित होते माझ्या ताटांत मांसाशनाचे नाना प्रकार होते. ते सारें पाहून महादेवभाईंना किळस आली. शाकाहारावर त्यांनीं मला एक मोठे प्रवचन तेथेंच दिले. ताबडताब माझे मतपरिवर्तन ते करू शकले नाहींत, परंतु जेव्हां जेव्हां त्यांची माझी गांठ पडे, तेव्हां तेव्हां ते पुनः पुन्हां सांगितल्याशिवाय राहत नसत. त्यांचा अप्रतिहत प्रचार सुरू होता. आणि ऐन लग्नसमारंभांतच मी मांसाशन सोडले. पुष्कळांना त्यामुळें जरा कसेंसेच वाटलें. परंतु माझ्या आईला मात्र आनंद झाला. तिच्या आनंदाला सीमा नव्हती. तिला मांस आवडत नसे. ती आपण होऊन स्वेच्छेनें त्याला स्पर्शहि करित नसे. आजारीपणांत निरनिराळ्या रूपांत तिला मांस देण्यांत येई. तिची इच्छा नसे. परंतु तिला घेणे भाग पडे. तीन वर्षेपर्यंत इच्छा होत असूनहि मी मांसाला शिवले नाहीं. परंतु नंतर कांहीं भावडांबरोबर नाताळच्या सुटींत एक आठवडा राहायला मी गेलें होतें. तीं सारीजणें मांसाशन करित. आणि मलाहि मोह आवरला नाहीं.

स्वरूप सासरीं गेली. मी पुन्हां दुःखीकट्टी झाले. मला एकटे एकटे वाटू लागलें. घरीं माझी वैनी कमला होती. स्वरूपच्याच वयाची ती होती. स्वरूपची जागा थोड्याफार अशाने तिनें घेतली. याच काळांत वटिलांचें स्वरूप मला अधिक समजू लागलें. त्यांना मी अधिक ओळखू लागले. स्वरूप नसल्यामुळे मला चुकत्या चुकत्या-सारखें होत आहे ही गोष्ट त्यांच्या ध्यानांत आली होती. वेळ भिळे तेव्हां ते माझ्याजवळ येऊन बसत, बोलत आतां कोठे त्यांचा स्वभाव माझ्या ध्यानांत येऊं लागला होता. मी त्यांच्यावर प्रेम करायला शिकत होते. तोच त्यांना ती पहिली अटक झाली ! आणि परस्पर ओळखीची वेळ संपली. एकमेकांच्या सगतीचा तो अल्पसा काळ संपला.

गांधीजींची नि माझी भेट प्रथम १९१९ मध्ये झाली. वडिलांच्या विनंतीवरून कांहीं विचारविनिमय करण्यासाठी ते मुद्दाम आले होते. बापूंबद्दल मी बरेचसे ऐकले होते. गांधीजींना बापू म्हणतात. मी त्यांना पाहिले. पुरातनकाळातील एक व्यक्ति, असे ते मला वाटले. जुन्या दत्तकथा, आख्यायिका यांतील माणसाप्रमाणे ते भासले. मी फार मोठी नव्हते. १२ वर्षांचे माझे वय. मला त्यांचे स्वरूप समजेना. ज्या गोष्टीसाठी ते जगत होते, जे त्यांचे जीवनसिद्धान्त होते, त्यांचे मला त्या वेळी कितसे आकलन होणार? गांधीजींच्या कल्पना मला स्वप्नवत् वाटत. त्यांचे विचार तऱ्हेवाईक, अव्यवहार्य वाटत. मी जेव्हां त्यांना प्रथम पाहिले, तेव्हां मला त्यांच्याविषयी फारसे कांहीं वाटले नाही. नीरस असतील हे गृहस्थ असे वाटले. त्यांच्याविषयीची माझी पूर्वकल्पना निराळी होती. गांधीजी म्हणजे मोठे उंच त्रिपाड पुरुष असतील, डोळ्यांत चमक असेल, त्यांची धीरोद्धता गति असेल, अशी माझी कल्पना होती. परंतु त्याऐवजी दुःष्काळांत जणू सांपडलेली अशी कृश मूर्ति मी पाहिली. कमरेला पचा. हातांत काठी. थोडे वांकलेले. दिसायला शान्त दान्त; अति सौम्य; गांधीजींची ही अशी मूर्ति पाहून माझी निराशा झाली. आमच्या देशासाठी प्रचंड चळवळी करू पाहणारा, परकी सत्तेपासून देशाला स्वतंत्र करू पाहणारा, तो हाच का लहानसा माणूस? मला आश्चर्य वाटले.

जालियनवाला बागेतील त्या भीषण हत्याकांडाची सविस्तर हकीगत मी ऐकली होती, वाचली होती. मी लहान होते. तरीहि त्या गोष्टीचा सड ध्यावा असे मला वाटे. जशास तसे करणे म्हणजे सड उगवणे अशी माझी समजूत. अत्याचार नि रक्तपात यानेच आपणहि बदला नको का घ्यायला असे मला वाटे. परंतु बापूंच्या अनत्याचारा-विषयी, अहिंसेविषयी मी ऐकले. मला ते सारे स्वप्नवत् वाटले, विक्षिप्तपणाचे वाटले. कोणाला तरी असे वागतां येणे शक्य आहे का? आणि सारे राष्ट्र या मार्गाने जाणे तर मुतराम् अशक्यच असे मनांत आले. माझ्या स्वभावांतहि मुद्दाम उलट जाण्याची एक लक्रे आहे. जो उठला तो बापूंची स्तुति करित होता. त्यांची जणू सारे पूजा करित होते. त्यांच्या तोंडून शब्द बाहेर पडण्याचा अवकाश, एखादी क्षुल्लक इच्छा प्रकट होण्याचा अवकाश, की त्याप्रमाणे वागायला सारे तयार. हें पाहून मी मुद्दामच बेमुवर्तपणा दाखवू लागले. बाह्यतः तरी बापूंबद्दल मला कांहीं वाटत नाही असे मी दाखवू लागले. परंतु याचे आईला फार दुःख झाले. मनांतून मीहि बापूंची भक्तिच करित होतें. त्यांच्यावर प्रेम करित होतें. परंतु हा कोणी सत आहे, महात्मा आहे, अशा दृष्टीने पाहायला मी तयार नव्हते.

हळूहळू बापूंचे अधिकाधिक स्वरूप मला दिसू लागले नि मी त्यांच्याकडे ओढली गेलें. कधी कधी या मर्त्य भूमीवरचे ते नाहीतच असे वाटे. परंतु ते या पृथ्वीवरचेच होते.

ऐहिक वस्तूंचा ते तिटकारा नसत करीत. त्यांचाहि परामर्श ते घेत. त्यांतील गोडी बंधू शकत. त्यांचे ते शान्तप्रशान्त डोळे आणि ते विजयी हास्य ! त्या डोळ्यांनीं, त्या गोड हास्यानें त्यांनीं मला जिंकलें. लाखोना याप्रमाणें त्यांनीं ओढून घेतलें आहे, जवळ घेतलें आहे. आणि क्षणापुरते नव्हे, तर कायमचें. बापूजवळ जिवाभावाचा संबंध एकदां का जडला, की तो कधीं तुटायचा नाही.

१९२० मध्ये गांधीजींनीं सत्याग्रहाची चळवळ सुरू केली. आणि त्या चळवळी-मुळें माझेच नव्हे, तर कुटुंबातील सर्वांचेच जीवन बदलले. देशांतील शेंकडो लोकांच्या जीवनांत कान्ति झाली. चळवळींतील अनेक कार्यक्रमांपैकी ब्रिटिश शाळांवरील बहिष्कार हाहि एक होता. मी माझ्या अभ्यासांत दग होते. मी माझ्या लहानशा जगांत गुग होते. माझ्या स्वतःच्या घरांत जे फेरफार होत होते, जे वादळ येत होते, त्यांची मला यत्किंचितहि कल्पना नव्हती. आणि वडिलांनीं जेव्हां एके दिवशीं मला बोलावून मारें ममजावून मीं शाळा सोडलीच पाहिजे असे निश्चन सांगितलें, तेव्हां मी स्तम्भितच होऊन गेलें; मला तो मोठा धक्काच बसला ! माझ्या शाळेवर माझे प्रेम होते. शाळेत किती तरी नवीन स्नेहसंबंध निर्माण झाले होते. शाळा मोडण्याच्या विचाराने मला दुःख झालें. प्रथम तर कांहीं सुचेना. शाळा सोडणे हेंच योग्य याची खात्री मला पटली होती. तरीहि वाईट वाटत होते. त्याच वेळीं दुसऱ्या एखाद्या शाळेत नांव घालणे बरे दिसले नसते. वडिलांनीं घरींच माझ्या शिक्षणाची व्यवस्था केली. निरनिगळ्या विषयांतांल तज्ज्ञ शिक्षक शिकविण्यासाठीं येऊं लागले. किती तरी दिवस मी अस्वस्थ होते. कारण कांहीं करायलाच फारसे नव्हते. सारेंच अनिश्चित होते. परंतु त्या कालचे जीवन वेगाने पुढे जात होते. आणि प्रचंड चळवळींत मीहि ओढली गेले. त्या महान् वातचक्राने मलाहि खेचले. आपल्या राष्ट्राच्या कायापालट करणाऱ्या कान्तिकारक घटना भराभर होऊ लागल्या.

दररोज कांहीं तरी नवीन घडत होते. आणि माझे ते ठरीव सांच्याचें नीरस नि कटाव्वाणे जीवन बदल लागलें. क्षणाक्षणाला माझ्या जीवनांत फरक होऊ लागला; प्रत्येक दिवस निराळा, रोज कांहीं तरी नवीन. दुसऱ्या क्षणाला काय होईल याची कल्पनाहि नसे. जीवनांत चैतन्य आले. गांधीजींना मिळण्याची जवाहरची इच्छा होती. वडिलांची अद्याप तयारी नव्हती. उडी घेण्यापूर्वीं सर्व साधकबाधक गोष्टींचा ते विचार करीत होते. परंतु जवाहरच्या मनार्ची केव्हांच तयारी झाली होती. सत्याग्रह चळवळीची शपथहि त्यानें घेतली. असे करण्यापूर्वीं मानसिक झगडा त्याला करावा लागला नाही असें नाही. गांधीजींच्या नेतृत्वाखालीं सत्याग्रह करण्यावांचून स्वराज्यप्राप्तीचा दुसरा मार्गच नाही असे त्याला वाटले. परंतु बापूंना जाऊन मिळण्यासाठी वडिलांची पूर्ण समति मिळविणें सोपे काम नव्हतें. गांधीजींचे विचार वडिलांनीं एकदम स्वीकारले नाहीत.

होणाऱ्या सत्याग्रही आंदोलनाचा त्यांनी बऱ्याच सहानुभूतीने विचार केला होता. त्यांनी पाठिंबा दिला असला, तरी ही चळवळ त्यांना मनांतून फारशी आवडत नव्हती. तुरुंगांत जाण्यांत कांहीं विशेष आहे असे त्या वेळीं त्यांना वाटत नसे. आणि जवाहरनें तुरुंगांत जावें ही कल्पना त्यांना आवडली नाही. तुरुंगाची यात्रा अद्याप सुरू झाली नव्हती. वडिलांचें जवाहरवर अपार प्रेम. आणि आपल्या लाडक्या पुत्राला तुरुंगांत जायला लागावे, त्याला हालअपेशा भोगायला लागाव्यात, याचें त्यांना साहजिकच दुःख वाटे.

वडिलांच्या नि जवाहरच्या दोघांच्या मनांत कित्येक दिवस झगडा चालला होता. दोघांच्या तासन् तास चर्चा होत. कधी शब्दाशब्दी होई, रागानें बोलणीं होत; दोघे परस्परांची खात्री पटविण्याची पराकाष्ठा करीत होते. किती तरी दिवसरात्री अशा गेल्या. दोघांच्या मनाला क्लेश होत होते. दोघांच्या हृदयाला वेदना होत होत्या. बापूंच्या पाठोपाठ जाण्याचा जवाहरचा कृतनिश्चय पाहून वडील दुःखीकृती होत. ते जमिनीवर झोपून बघत. ही गोष्ट आम्हांला पुढें कळली. आपल्या मुलाला उद्यां तुरुंगांत फरशीवर निजावें लागेल. जमिनीवर साऱ्या फरशावर निजणे म्हणजे काय ह्याचा अनुभव वत्सल असे वडील घेत होते. घरांतील सगळ्यांनाच ते दिवस मोठ्या दुःखाचे गेले. विशेषतः आई नि कमला ह्यांचा जाव तर खालीवर होत होता. पितापुत्रांची राजकारणामुळे, या कधी न सपणाऱ्या वादविवादांनीं ताटातूट व्हावी, दोघे एकमेकांपासून दूर जावेत हा विचारच आईला नि कमलाला सहन होत नव्हता. घरांतील सारें वातावरण विजेनें भारल्यामारखे झालें होतें. न जाणो, वडिलांचा राग जागृत होईल किंवा जवाहर चिडेल, संतापेल, या भीतीने एक शब्दहि बोलण्याची आमची धाती होत नसे.

परंतु पजाबांतील घडामोडींनीं, जालियनवाला बागेंतल्या गोळीघटनेने वडील बदलले. जवाहरच्या विचारसरणीकडे ते बरेचसे आले. पुत्रावरील अपार प्रीतीमुळे, तसेच पुत्राचा अविचल निश्चय बघून, सत्याग्रहावरील त्याची पूर्ण श्रद्धा बघून वडिलां-वाहि शेवटीं खात्री पटली. जवाहरबरोबर उडी घ्यायची, गांधीजीचे नेतृत्व स्वीकारायचे, असा त्यांनीं निर्णय घेतला. परंतु असे करण्यापूर्वीं त्यांनीं आपल्या वकिलांच्या धंद्याला मराम ठोकला. हजारो रुपयांची ही मासिक मिळकत थांबली. आणि आतांपर्यंत ऐष-भारामाचे, मुखोपभोगांचे असे जे आमचे जीवन चालले होते, त्यांतहि साहजिकच मोठा बदल करणें भाग होते. आमच्या जीवनांत माथेपणा आला. थोडे कष्टहि आले.

वडिलांनीं आतांपर्यंत लाखो रुपये मिळविले होते आणि लाखों मुक्तहस्ते खर्चहि केले होते. त्यांनीं कधीं सचय करून ठेवला नाही. वकिलांचा धंदा सोडतांच घरांत अनेक बदल करणें प्राप्तच होते. आतां पैचेंहि नवीन उत्पन्न नसतां ज्या पद्धतीने आतां-

पर्यंत राहत आलों, त्या पद्धतीनेच पुढे राहणे केवळ अशक्य होते. वडिलांनी पहिली गोष्ट केली ती ही की त्यांनी घोडे विकले, घोड्यांच्या गाड्या विकल्या; असें करणे सोपें नव्हतें. कारण घोड्यांवर वडिलांचें फार प्रेम होतें. त्या घोड्यांचा त्यांना अभिमान वाटे. परंतु ते आतां विकून टाकणे प्राप्त होतें. नंतर घरांत जे खंडीभर नोकरचाकर होत, त्यांतील कांहींना रजा देण्यांत आली. इतरहि अनेक बाबतींत काटछाट सुरू झाली. मेजवाण्या बंद झाल्या. दोन तीन आचारी घरांत असायचे. आतां एकच उरला. आणि ते झटपट काम करणारे चपळ बटलर आणि त्यांच्या हाताखालची इतर दुय्यम मंडळी, सर्वांना फांटा मिळाला. कांचेचीं नि चिनी मातीचीं रमणीय नयनमनोहर भांडीं-व्हेनिस-हून आणलेलीं, ड्रेसडेनहून आणलेलीं, इतरहि अनेक मौल्यवान वस्तु, - सारें विकण्यांत आलें. घरांत आतां फार गडी माणसें उरलीं नाहींत. रोजचे सुखोपभोग कमी झाले. मी अद्याप फारशी मोठी नव्हतें. लहानच होतें. म्हणून या फेरवदलाचें मला फारसें वाटलें नाहीं. परंतु इतरांना, विशेषतः माझ्या आईवापांना तें सारें जडच गेले.

या सान्या घडामोडी होण्यापूर्वी एक विशेष गोष्ट घडली होती. चमत्कारिक घटना. आमच्या घराच्या पाठीमागे पुष्कळशा लहान लहान खोल्या होत्या. त्यांतून कोळसे, लांकडे, तसेंच इतर सामान सांठवून ठेवण्यांत येत असे. एका खोलींत एक प्रचंड नाग राहत असे. त्या खोलींत लांकडे असत. मला आठवते आहे त्यावेळेपासून तो तेथें असे. तो नाग कोणाला त्रास देत नसे. आणि रात्रीच्या वेळीं हि गडी माणसें त्या खोलींत निर्धास्तपणें जात. कधीं कधीं हा नागोवा बागेंतून खळखळ करित जातांना दिसे. तो शांतपणें जात असे. कधीं कधीं त्या सामानाच्या खोल्यांभोंवतीं तो प्रदक्षिणा घालीत फिरे. कोणासहि त्याची भीति वाटत नसे. लोकांची अशी समजूत होती कीं जोपर्यंत तो नाग कुटुंबाच्या हिताचें रक्षण करित तेथें आहे, तोपर्यंत आमच्या घरावर कधीं संकट येणार नाहीं. जोपर्यंत तो नागोवा येथें आहे, तोपर्यंत घरांत भाग्यलक्ष्मी नांदणार.

परंतु १९२० मध्यें केव्हां तरी पुढील गोष्ट घडली. वडिलांनी अद्याप विकली सोडली नव्हती. घरांतल्या एका नवीन नोकराला तो नागोवा तेथें असतो हे माहित नव्हते. एके दिवशीं तीन्हीसांजा तो नाग त्याच्या दृष्टीस पडला. तो नोकर घाबरला. इतरांच्या मदतीनें त्यानें त्या नागास ठार केले. ती गोष्ट कळतांच सारे जुने नोकर घाबरले. आईहि घाबरली. गोष्ट होऊन तर गेली. आणि पुढे लोकरच घरांत काति झाली. जें घर पूर्वीं सुखविलासांचें माहेरघर होतें, त्या घरांत अति साधेपणा आला. आणि जवाहर नि वडील तर तुरुंगांत गेले. तो नाग मारला गेला म्हणून हा दुर्दैवाचा फेरा आला, असें नोकरचाकर म्हणत !

असहकार म्हणजे पूर्वींच्या जीवनाचाहि संपूर्णपणें परित्याग, असे वडिलांना वाटे. वयाच्या ६० व्या वर्षीं ते आपल्या जीवनाला नवीन वळण देऊ लागले. परंतु

असे करतांना वकिलीच्या धंद्यांतील, राजकारणांतील सहकाऱ्यांपासून दूर जाणें प्राप्त होतें; एवढेच नव्हे, तर बापूजींच्या मतांशीं ज्यांचीं मते ततोतंत जुळत नव्हतीं, अशा चिरमित्रांपासूनहि दूर जाणे प्राप्त होतें. तसेंच जीवनांतील अनेक सुखांचा त्याग करणें प्राप्त होते. आतांपर्यंतचें सारें जीवन सुखांत गेलेलें; परंतु अमुक एक मार्गच योग्य, अशी एकदां खात्री पटल्यावर वडील मागेंपुढें बघत नसत. ते संपूर्णपणें उडी घेत.

आणि दिवसेदिवस वडील नि जवाहर राजकारणांत अधिकच खोल शिरूं लागले. आतांपर्यंत आमच्या घरांतील जीवन सथ, शांत होतें. परंतु आतां सारेंच अशाश्रुत; केव्हां काय होईल याचा नेम नव्हता. हिंदुस्थानच्या चारी कोंपऱ्यांतून किती तरी काँग्रेस-कार्यकर्ते आमच्या घरीं येत. कांहीं दिवस राहत. चर्चा करीत. विचारविनिमय करीत. जवळ जवळ रोज बैठक असे. माणसांची जाऱ्ये सारखी सुरू असे. वडिलांना भेटायला पूर्वीहि पुाकळ लोक येत असत. मला या गोष्टीची सवय होती. परंतु पूर्वीचे भेटणारे नि आतांचे भेटणारे यांत जमीन-अस्मानाचा फेर होता. पूर्वीचे लोक झकपक मोटरींतून येत; किंवा सुंदर घोड्यांच्या गाड्यांतून येत. आपापलें वैभव दाखवायला, आपली ऐट दाखवायला ते उत्सुक असत. कोणाचें ऐश्वर्य अधिक याची जणूं त्यांची स्पर्धा असे. परंतु चळवळ सुरू झाल्यावर वडिलांना भेटायला येणारी ती पूर्वीची बरीचशी मंडळी आतां दूर राहूं लागली. पूर्वी धनकनकसंपन्न लक्ष्मीधर भेटायला येत. परंतु त्याच्या-ऐवजी आतां सार्धी खादीधारी माणसें येऊं लागलीं. ना अहंकार, ना बडेजाव. येणाऱ्या या स्त्री-पुरुषांत किती नम्रता असे. परंतु त्याच्या किंवा तिच्या हृदयांत अजिंक्य असा निश्चय असे, अभग निर्धार असे; देशाची सेवा करण्याचा कृतसंकल्प असे; देशाला स्वतंत्र करूं पाहणारें अदम्य धैर्य असे; आणि जरूर पडलीच तर प्राणार्पणाचीहि तयारी असे.

१९२१ मध्ये गोष्टी जरा निकरावर आल्या. सरकारनें सर्रास अटकेचें सत्र सुरू केलें. सर्वत्र धरपकड सुरू झाली. हिंदी जनताहि तयार होती. हजारों लोक तुरुंगांत जायला अधीर झाले. आतांपर्यंत तुरुंगाची कोणाला स्पष्ट कल्पना नव्हती. परंतु अज्ञान व अपरिचित असणारा तुरुंगच आतां हजारोंचे घर होणार होता. याच वेळेस राजपुत्र हिंदुस्थानला भेट द्यायला आले. अलाहाबादला ते यायचे होते. तारीख ठरली. राजपुत्र अलाहाबादला येण्यापूर्वी जिल्हाधिकार्याने एके दिवशीं वडिलांना बोलावले. तो म्हणाला, “ तुमच्या घराभोंवतालची जागा तात्पुरती आमच्या ताच्यांत था. आम्ही ठराविक वेळीं दरवाजे बंद करीत जाऊ. कोणाला आंत सोडायचे, सोडायचें नाही, तें आम्हीं ठरवूं.” वडिलांनीं उत्तर दिलें, “ माझ्या मालमत्तेच्या उपयोगावर जिल्हाधिकार्याची सत्ता नाही. आणि मला योग्य नि कायदेशीर वाटेल, त्या रीतीनें मी माझ्या मिळकतीचा उपयोग करीन. ” वडिलांनीं त्यांना अशीहि ग्वाही दिली कीं राजपुत्र अलाहाबादला येईल, त्या वेळेस त्यांना

यत्किंचितहि धोका पोचणार नाही अशी दक्षता घेणे हे सत्याग्रही या नात्याने, असहकारी या नात्याने माझे कर्तव्यच आहे. परंतु वडिलांनी हे जे आश्वासन दिले, त्याचें वक्षीस त्यांना काय मिळाले ! त्यांना अटक करण्यांत आली. एके दिवशी सायंकाळीं अशी वार्ता कानांवर आली की सर्वत्र धरपकड व्हायची आहे: सारे पुढारी नि प्रमुख कार्यकर्ते यांना गिरफदार करण्यांत येणार आहे. आणि त्याच सायंकाळीं पोलिसांनीं आनदभवनाला आपली पहिली भेट दिली. १९२१ च्या डिसेंबरची सहा तारीख होती. वडिलांवर नि जवाहरवर पकड वॉरंट होते. यानंतर पोलिस आनदभवनाला वरचेवर भेटी देऊ लागले. कधी कुटुंबांतील एखाद्या माणसाला अटक करायची असे, तर कधी आक्षिप्त वाड्मया-माठी झडती घ्यायची असे. हे आक्षिप्त वाड्मय पोलिसांच्या कल्पनेतीलच असे. पुष्कळदां आमच्या मोटरी जम करण्यासाठी ते येत. दड वसूल करण्यासाठी घरांतील पुष्कळसें लांकडी सामान ते घेऊन जात. घरांत जास्त झालेली ती अडगळ ते कमी करीत.

त्या दिवशी सायंकाळीं पोलिस आले नि घरांत एकच गडबड उडाली. घरांतील जुनी गडी माणसें प्रक्षुब्ध झालीं. पोलिसांना चांगले लंबे करून अगणाच्या बाहेर फेकून देण्याची त्यांची इच्छा होती. परंतु असें कांहीं वेड्यासारखें करूं नका, असे आईनें त्यांना बजावलें. एकाएकी पकडवॉरटे आलेलीं पाहून आम्हां सर्वांनाच जरा दुःख वाटलें. परंतु वडील नि जवाहर शान्त होते. आपली प्रिय माणसे तुरुंगाच्या गजांआड जाणार हें मनांत घेऊन कसेसेंच वाटलें. तुरुंगांत कोणत्या हालअपेष्टा त्यांना भोगाव्या लागतील याची आम्हांला कल्पना नव्हती. सर्वांत आईला तें फार जड होतें. गेले कांहीं महिने घरांत क्रान्तिकारक फेरफार होत होते. या सर्वांचे पुढे पर्यवसान कशांत होणार याची अद्याप तिला स्वच्छ कल्पना नव्हती. परंतु ती वीरपत्नी होती; त्याहूनहि अधिक म्हणजे वीरमाता होती. त्या क्षणीं जरी ती दुःखीकष्टी होती, तरी तिने तसे मुळीहि दाखविलें नाही. वडील नि जवाहर तयार झाले. त्यांनीं सर्वांचा निरोप घेतला. पोलिसांच्या मोटरींत ते बसले. डिस्ट्रिक्ट जेलमध्ये त्यांना नेण्यांत आले. आईच्या नि कमलाच्या तोंडावर ते वीरहास्य होते. दोघांचे पति दूर गेले. परंतु त्यांच्या तोंडावर जरी तें शौर्यधैर्याचें हास्य होतें, तरी हृदयांत अंधारच होता. तेथे दुःख होते. आपण आतां एकटीं अशी भावना होती. मोटर दृष्टीआड झाल्यावर आम्हीं माघारी वळून घरांत आलों. परंतु क्षणापूर्वीं जें घर चैतन्यमय वाटत होते, तेच आतां निरानंद नि निर्जीव असे वाटूं लागलें.

वडील, जवाहर नि इतर मंडळी यांचा खटला ७ डिसेंबर १९२१ रोजी डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटसमोर चालला. सरकारी वकील हिंदीच होता. वडिलांचा तो जुना स्नेही नि सहकारी. हा खटला मी चालवीत नाहीं असें म्हणण्याचें, राजिनामा देतों असें म्हणण्याचें त्याला धैर्य नव्हतें. परंतु खटला चालवतांना तो किती शर्मिंथा झाला होता, किती

गोधळून गेला होता ! वडिलांकडे सरळ पाहण्याचे त्याला धैर्य नव्हते. संबंध खटला चालवीत असतांना तो दुसरीकडेच पाहत होता. त्याला मोठ्याने धड बोलवेना. त्याचे बोलणं क्रोणाला नीट ऐकू येईना. अशा रीतीने त्याने खटला चालविला. यापूर्वी तो वडिलांना बहुधा रोज भेटत असे. आमच्या घरी येत असे. स्वागत-सत्कार घेत असे. मित्रपणाचे सारे हक्क उपभोगित असे. परंतु वडिलांना अटक होतांच तो हें सारें विसरून गेला. वडिलांना व जवाहरला सहा सहा महिन्यांची साधी शिक्षा देण्यांत आली. शिक्षा झाल्यावर वडिलांनी आपल्या सहकाऱ्यांना पुढील सदेश पाठविला:

“ तुमच्यांत काम करीत असतांना मी माझे शक्तिसर्वस्व दिले. यथाशक्ति तुमची सेवा करून मातृभूमीच्या सेवेसाठीं माझ्या एकुलत्या मुलासह तुरुंगांत जाण्याचें सद्भाग्य आतां मला लाभले आहे. आपण लौकरच स्वतंत्र म्हणून भेटू. मला जातांना एकच गोष्ट सांगायची आहे. स्वराज्य मिळेपर्यंत आपला अनत्याचारी असहकार सुरू ठेवा. शेकडोंनी, हजारोनी स्वयंसेवकदलांत सामील व्हा. हिंदुस्थानांत आज तुरुंग हे एकच स्वातंत्र्यमंदिर आहे. त्या मंदिराच्या यात्रेला हजारोनी चला. यात्रा अखंड चालूदे. तिला खंड न पडो. दिवसेंदिवस ही यात्रा सख्येने नि सामर्थ्याने वाढतच जावो. वदे मातरम्. ”

नवजीवनाचा हा आरंभ होता. ज्या जीवनांत शाश्वति नाही, निश्चिंतता नाही, अशा त्यागमय, दुःखमय, हृदयभेदी जीवनाचा हा आरंभ होता. ज्या ध्येयासाठीं आम्ही लढत होतो, ते ध्येय अति उदात्त होते, महनीय होते. आणि म्हणून त्याच्यासाठीं कितीहि त्याग केला, तरी तो योग्यच वाटे. वडिलांपासून, जवाहरपासून ताटातूट व्हावी याची चीड तर येई; परंतु मातृभूमीच्या सकटकालीं ते उभे राहिले, आपले कर्तव्य त्यांनीं वजावले, असे मनांत येऊन त्यांचा आम्हांला अभिमान वाटे.

त्यांच्या अटकेनंतर पोलिस वरचेवर घरी येत. दोन चार दिवस झाले कीं वेटे यायचे, सारे घर धुडाळायचे. त्यांना ती चटकच जणू लागली. प्रत्येक वेळेस दडवसुलीच्या निमित्तानें कांहीं ना कांहीं ते जप्त करायचे. कधीं लांकडी सामान, तर कधीं अन्य एखादी वस्तु. आपण काय नेत आहोंत, किती किंमतीचे नेत आहोंत, याचा विचारच त्यांच्या मनाला शिवत नसे. त्यांना दडाचे फक्त ५०० रुपये वसूल करायचे होते. परंतु हजारों रुपये किंमतीचा गालीचा नि आणखी इतर वस्तु जप्त करतांना त्यांच्या सदसद्विवेकबुद्धीला कांहींहि वाटत नसे. प्रथम प्रथम क्रोधसतापानें मी लाल होत असें. परंतु पुढे या गोष्टींची मला संवय झाली.

वडील नि जवाहर तुरुंगांत असतांना गुजरातमध्य अहमदाबादला काँग्रेसचें अधिवेशन भरलें. त्या वेळीं गांधीजी बाहेर होते. त्यांनीं आईला नि कमलाला अधिवेशनास येण्याविषयी लिहिले होते. आम्हीं जायचे ठरविलें. आई, कमला, तिची लहान मुलगी इंदिरा नि मी चौघें निघालों. ज्यांचे पति तुरुंगांत होते, अशा दुसऱ्याहि कांहीं आमच्या आम्र स्त्रिया आमच्याबरोबर निघाल्या. आमच्यांत प्रथमच तिसऱ्या वर्गानें आम्हीं प्रवास केला. तो नवीन अनुभव होता. आणि पुढें त्याचीच संवय झाली. प्रवास बराच दूरचा होता. फारसा सुखावह असा तो झाला नाहीं; तथापि एकंदरीत गमत होती, मजा होती. मला कटाळा आला नाहीं ही गोष्ट खरी. असा प्रवास म्हणजे जणूं खरोखरचें शिक्षणच. बहुजनसमाजाला गांधीजींविषयी, इतर काँग्रेसपुढ्यांविषयी किती भक्तिप्रेम वाटतें, तें प्रथमच मी पाहिलें. बहुजनसमाजाला वाटणारी ती श्रद्धा, वाटणारी ती भक्ति बरबरीची नव्हती, तर आंतरिक होती. प्रत्येक स्टेशनावर आमच्या उच्याभोवतीं गर्दी जमे. मध्यरात्र असो, वा प्रभात असो, लोकांचे थवे यायचेच. ते आमच्यावर फुलांचा वर्षाव करीत. खाद्यपेयांची रेलचेल उडवीत. जनतेसाठीं स्वराज्य आणायला पुढारी जो त्याग करीत आहेत, त्या त्यागाची आम्हांला जाणीव आहे, त्या त्यागाची आम्ही कदर करतो, असें शेंकडां लहानसान प्रकारांनीं ते दाखवीत. बहुजनसमाजाची ती श्रद्धा पाहून मी चकित झाले. आमच्यावर त्यांनीं केलेली प्रेमवृष्टि पाहून मी दिड्मूट झालें. परकीय सत्तेपासून त्यांना मुक्त करण्यासाठीं आम्ही मदत करीत आहोंत असा त्यांना विश्वास वाटत होता. प्रश्न न विचारातां, पुढेंमाणें न बघतां, कां कूं न करतां एक लहान माणसाच्या हातांत ते आपलें भवितव्य सोपवायला तयार होते. आणि तो लहान माणुस म्हणजेच गांधीजी.

अविस्मरणीय अशा त्या दीर्घ प्रवासानंतर आम्हीं साबरमती आश्रमांत पोचलों. आश्रमाविषयीं आम्हीं पुष्कळ ऐकले होतें. परंतु आम्हांला माहिती तशी फार नव्हती. गांधीजींनीं मोठ्या प्रेमानें आमचे स्वागत केलें. वडिलांच्या नि जवाहरच्या प्रकृतीविषयीं त्यांनीं विचारपूस केली. नंतर कुणाला तरी आम्हांला आमच्या खोल्या दाखवायला सांगितलें. ते एक प्रकारचें विद्यार्थ्यांचें वसतिगृह होते. त्यांत आम्हीं राहिलों. तें वसतिगृह अगदीं साधें होतें. कांहीं नसणें हेंच तेथील सौंदर्य होतें. दुसरी शोभा तेथें नव्हती. फारशा सुखसोयीहि तेथें नव्हत्या. सर्वांना एकत्र एका मोठ्या खोलींत निजावें लागे. आईला फक्त तिच्यासाठीं एक स्वतंत्र खोली होती. डिसेबर महिना होता. खूप थंडी होती. परंतु प्रार्थनेसाठीं पहांटे ४ वाजतांच आम्हांला उठावे लागे. नंतर स्नाने करून, कपडे धुवून बापंबरोबर थोडा वेळ आम्हीं दवडीत असूं. बाकी सारा दिवस स्वेच्छेप्रमाणें आम्ही वागत असूं. इतक्या लौकर पहांटे उठणे प्रथम भारी जड गेलें. परंतु तो पहांटे उठाण्याचा त्रास फुकट नसे जात. साबरमतीच्या तीरावरील त्या प्रातःप्रार्थना फारच सुंदर वाटत. एकहि प्रार्थना रुकवूं नये असें मला वाटे.

साबरमतीचा आश्रम म्हणजे इतस्ततः पसरलेल्या बऱ्याचशा लहान लहान झोंपड्या. मध्यवर्ती मुख्य झोंपडी बापूंची; इतर झोंपड्यांतून महादेवभाई, गांधीजींचे पुतऱ्ये नि अन्य कार्यकर्ते राहत. एका झोंपडीत अनेक कुटुंबे राहत. बहुधा प्रत्येकजण जमिनीवरच झोपे. मला जमिनीवर झोंपणे आवडत नसे. परंतु लौकरच सवय झाली. आम्हांला वाढण्यांत येणारें अन्न फारच साधे असे. साधें, फारच साधें, कमालीचें साधें. चव आणण्यासाठी मसाले नसत, नाना व्यंजने नसत. फक्त उकडलेलें असे. प्रथम प्रथम तर आम्हां सर्वांनाच ते खाववेना. भारी जड जाई. मला नेहमी भूकच असे. पोट भरेल तर ना. घरीं केव्हां जाईन नि चारी ठाव पोटभर कधीं जेवेन असें झालें होते.

आश्रमांत स्वतःचे कपडे आम्हांलाच धुवावे लागत. ती जाड लडू खादी धुणें सोपें काम नव्हतें. त्या काळांत ज्या खादीच्या साड्या आम्हीं वापरीत असूं, त्या फारच जाड्याभरड्या असत. आईचे व दुसऱ्या एका पोक्त नातलग बाईचें धुणें धुवायला एक मुलगा देण्यांत आला होता. परंतु बाकीच्या आम्हां सर्वांना स्वतःच स्वतःचें धुणें धुवावें लागे. प्रथम तर नीट धुतांच घेईना. परंतु हळुहळू जों सवय होऊ लागली, तों घरीं जाण्याची वेळ आली. आमच्या टोळींतील बऱ्याच जणींना चांगलेच धुवायला येऊं लागलें. त्या कलेंत त्या निष्णात झाल्या. परंतु मी मात्र त्यांच्यापैकीं नव्हतें.

अहमदाबादला पंधरा दिवस राहून आम्ही घरीं परतलो. जातांना वाटेंत जो अनुभव आला, तोच पुन्हां परत येतांना. आश्रमांत राहणें, बापूना पुष्कळसें जवळून पाहायला मिळणें म्हणजे मोलाचा थोर अनुभव होता. तो महान अनुभव मी कधीं विसरणार नाहीं. तो अनुभव सदैव स्मरणांत ताजाच राहिल. बापूंकडे किती तरी लोक असे येत कीं जे आपल्या जीवनांतील वैयक्तिक प्रश्नहि त्यांना सोडवायला सांगत. आपलीं सांसारिक गाऱ्हाणीं, आपल्या कटकटी बापूंकडे आणणें वरें नव्हे असें मला वाटे. खाजगी बावतींत सद्दा देण्याची उठाठेव बापू कां करतात, ही जबाबदारी आपली आहे असें ते कां समजतात, याचा उलगडा मला कधीं झाला नाहीं. आणि अपेक्षेप्रमाणें जर गोष्टी घडल्या नाहीत, तर हे लोक पुन्हां गरीब विचाऱ्या बापूंनाच दोष देतात.

वडिलांची नि जवाहरची ही पहिली शिक्षा सहा सहा महिन्यांची होती. आम्ही अहमदाबादहून आलो नि लौकरच जवाहरची सुटका करण्यांत आली. शिक्षा भोगून तीनच महिने झाले होते. परंतु जवाहर बाहेर फार दिवस राहू शकला नाहीं. सहा आठवड्यांतच तो पुन्हां तुरुंगांत गेला. आणि त्या वेळेपासून तुरुंगांत जाणें वा बाहेर येणे ही गोष्ट आमच्या कुटुंबातील बहुतेक मंडळींच्या अंगवळणींच पडली आहे. ही संवय आतां जणूं जाणार नाहीं.

अशा प्रकारे जीवन जात होतं. दिवसामागून दिवस, महिन्यापाठीमागून महिने जात होतं. मी घरी अभ्यास करीत असे. मधून मधून तुरुंगांत भेटीसाठी जाणे हाच काय तो प्रवास. दुसरा प्रवास आम्ही केला नाही. १९२३ मध्ये सर्व राजकीय कैद्यांची मुक्तता झाली. वडील नि जवाहर पुन्हां आमच्यांत आले. किती छान झाले. वडिलांचे ते सर्वस्पर्शी हास्य इतके दिवस मुक्या अमलेंल्या घरांत पुन्हां दुमदुमू लागले. त्या हास्याचे ध्वनि उमटू लागले. पुन्हां एकदा आनंदभवनांत ते नेहमींचे शान्त, प्रसन्न जीवन मुरू झाल्याचा थोडाफार भाम झाला.

“ मुलाच्या इच्छेनुसृत त्याचं जग असतं. बाळघरांतील डोंगडीजवळ आपल्याच चित्रांशी ते खेळत असतं. दिव्याच्या प्रकाशांत हं जग कितो मोटं दिसतं ! परंतु सारं आठवीत मृतीचे डोळे जेव्हां मागं बघतात, तेव्हां तेच जग कितो लहान वाटतं ! ”

— चार्ल्स बॉडलेअर

१९२३ च्या अखेरीला नाभा सस्थानांत जवाहरला अटक झाली. सुटल्यानंतर लगेच तो घरीं आला. विपमज्वरानें तो आजारी पडला. दुखणें गभीर स्वरूपाचें होतें. महिना दीड महिना मोटा काळजीचा गेला. परंतु तो बरा झाला. आमच्या जिवांत जीव आला. जरा हायसें वाटलें.

तुरुंगाच्या यात्रेला जरा खीळ पडली होती. आम्हांला एकमेकांचें स्वरूप समजून घेणें, स्वभाव समजून घेणें थोडें शक्य झाले. गया काँग्रेसनंतर देशबंधु चित्तरंजन दास नि आमचे वडील या दोघांनीं स्वराज्यपक्ष स्थापण्याची कल्पना काढली. पहिली पक्षाची बैठक आनंदभवनांतच भरली. देशबंधु पक्षाचे अध्यक्ष झाले. वडील जनरल. सेक्रेटरी झाले.

१९२५ च्या जून महिन्यांत देशबंधु दिवंगत झाले. आतां वडीलच स्वराज्य पक्षाचे अध्यक्ष म्हणून निवडण्यांत आले. देशबंधूंच्या मरणानें वडिलांना मोठाच धक्का बसला. चित्तरंजन वडिलांचे निष्ठावंत नि विश्वासार्ह सहकारी होते एवढेच नव्हे, तर ते वडिलांचे परम प्रिय मित्रहि होते. वडील आतां मध्यवर्ती विधिमंडळाच्या कामकाजांत गहून गेले. स्वराज्यपक्षाचे ते अश्वर्यु होते. विधिमंडळांतील विरोधी पक्षाचे ते नेते होते. १९२६ च्या मार्च महिन्यांत दिल्लीला विधिमंडळाच्या बैठकींतून सरकारचा निषेध म्हणून एक दिवस स्वराज्यपक्ष एकजात उठून बाहेर गेला. कांहीं सुधारणांच्या बाबतींतील सरकाराच्या वृत्तीचा निषेध करण्यासाठीं हें उठून जाणें होते. स्वराज्यपक्षानें तसें करण्याचा आदेश दिला होता. वडील सर्वांच्या पुढें होते. ते निघाले नि पाठोपाठ स्वराज्यपक्षाचे सारे सभासद निघाले. या प्रसर्गी वडिलांनीं केलेलें भाषण केवळ अप्रतिम होतें, बेफाम होतें. विधिमंडळाची बैठक चालू असतांना मी कधीं कधीं वडिलांना भेटायला दिल्लीला जात असें; आठवडा आठवडा तें राहत असें. बैठकींनाहि प्रेक्षक म्हणून हजर राहत असे. स्वच्छ खादीच्या पोपाखांतील वडिलांची ती धीरोदात्त भव्य मूर्ति पाहून अभिमानानें माझे हृदय भरून जाई. कठिण कठिण असे प्रश्न हाताळण्याची तसेच विधिमंडळाच्या बैठकीच्या वेळेस विचारलेल्या प्रश्नांचीं समयसूचकपणे विनतोड उत्तरें देण्याची वडिलांची हातोटी पाहून मला अपार आनंद होई. पक्षानें एकदां विशिष्ट निर्णय घेतल्यावर त्यांत कमीअधिक करायला ते कधीं तयार नसत. ते अशा वेळीं कठोर बनत. भिळते घ्यायला ते बिलकुल तयार नसत. कधीं कधीं निघुरपणें आपल्या सहकाऱ्यांना ते चांगलेंच फैलावर घेत; त्यांची कानउघाडणी करीत. कोणी कांहीं चूक केली, दुबळेपणा दाखविला—जो दाखवायला नको असे—तर मग त्याची दयामाया नसे. तेथे क्षमा नसे. वडिलांचा असा जरी खानदानी नि नवाबी खाक्या होता, तरी ज्यांना त्यांचा स्वभाव माहित होता, जे त्यांना ओळखीत, ते त्यांच्यावर प्रेमच करीत, त्यांची स्तुतिच करीत. प्रतिस्पर्धी वडिलांना जरा टरकूनच असत. वडिलांच्या वाटेस जाण्याऐवजीं दूर बाजूला राहण्याचेच ते पसत करीत.

विधिमंडळांत जेव्हां कडाक्याचा वाद होई, तेव्हां तेथें मीं ऐकायला जात असें. हे जोराचे वादविवाद मला फार आवडायचे. वडील मधून मधून मेजवान्या देत आणि आई येथें नसल्यामुळे आलेल्या पाहुण्यांचें आदरातिथ्य करण्यांत वडिलांना मी मदत करीत असें. मी जणूं यजमानीण वनें. तें काम करतांना मला खूप आनंद होई, मौज वाटे.

कस्तुरभाई लालभाई म्हणून सुप्रसिद्ध असलेले एक गिरणीमालक विधिमंडळाचे सभासद होते. माझ्या पतीचे-राजाचे ते मामा. कधीं कधीं राजा दिल्लीला त्यांच्याकडे येऊन राहत असे. तेथें तुला मीं प्रथम पाहिलें आणि तेव्हांच तुझ्याशीं लग्न लावायचें

मीं ठरविलें, असें राजा दाव्यानें सांगत असतो. परंतु दुःखाची गोष्ट ही कीं तेंथें राजाला पाहिल्याचें मला कांहीं आठवत नाहीं. मीं असें म्हटलें म्हणजे राजा अद्याप चिडतो; जरा सत्रस्त होतो. परंतु तसें मला वाईट वाटण्याचें वास्तविक कारण नाहीं. लग्न होण्यापूर्वीं आठ वर्षे राजाने माझ्याशीं लग्न करायचें ठरविलें होतें, याचें मला कां म्हणून वाईट वाटावें ?

१९२५ च्या अखेरी अखेरीला कमला बरीच आजारी पडली. बरीच वर्षे ती आजारी आजारी अशी होती. जवाहरला, तसेंच माझ्या आईवडिलांना ती एक मोठी चिंता लागून राहिली होती. उपचारासाठीं यांना स्वित्झर्लंडमध्ये घेऊन जा असा डॉक्टरांनीं सल्ला दिला. १९२६ च्या मार्च महिन्यांत जवाहर, पत्नी कमला व मुलगी इंदिरा यांना घेऊन युरोपला गेला. त्यांच्याबरोबर स्वरूप व तिचे यजमान हींही गेलीं. स्वरूपच्या यजमानांचें नांव रणजित पडित. त्यांना सुटी होती. आणि त्या सुटींत युरोपला जाण्याचें त्यांनीं कधींपासून तरी ठरवून ठेवलें होते.

त्या वर्षाच्या जून महिन्यांत वडिलांनींही युरोपांत जायचें ठरविलें होतें. आणि त्यांच्याबरोबर मी जाणार होते. किती तरी वर्षांत त्यांना विश्रांति मिळालीं नव्हती. काम तर खूपच करावें लागे. किती व्याप, किती उद्योग, थोडी विश्रांति घ्यावी, थोडा थारे पालट व्हावा, असे साहजिकच त्यांना वाटलें.

परंतु दुर्दैवाने जाणें रद्द करावें लागले. एका महत्त्वाच्या खटल्यासाठीं थांबणें प्राप्त होते. बरेच दिवस हा खटला रेगाळत पडला होता. आणखी पुढें टकलणें अशक्य होतें. वकिलीचा धंदा सुरू असतांनाच हा खटला चालवायला वडिलांनीं घेतला होता. पुन्हां कोर्टांत जाण्याची कल्पना त्यांना असह्य होती. परंतु जुन्या पक्षकारांचें पूर्वींचें काम पुरें करणें प्राप्त होते.

वकिली सोडल्यावरहि किती तरी जुने पक्षकार घरीं यायचे. गयावयां करून प्रत्येकजण म्हणायचा, “माझा एवढा खटला चालवा. माझ्या वावतींत अपवाद ठरवा.” परंतु वडील सदैव नकारच देत. पैशांच्या राशी वडिलांसमोर ते ओतीत; परंतु वडील ब्रतच्युत होत नसत. एकदां तर एक पक्षकार एक लाख रुपये फी म्हणून घेऊन आला. वडिलांना तो म्हणाला, “ध्या हे लाख रुपये. माझ्या खटल्यांत तुम्हींच वकील म्हणून काम करा.” माझ्या वडिलांनीं तिरस्कारानें त्या पैशांकडे पाहिलें. मी जवळच उभी होतें. माझ्याकडे वळून ते म्हणाले “वेटी, हे पैसे मीं घेणें न्याय्य होईल का, योग्य होईल का ?” काय उत्तर द्यावें मला समजेना. क्षणभर मी गोंधळलें. वडिलांची या वेळीं चणचण होती, त्यांची जरा ओढाताण होती, ही गोष्ट मला माहित होती. आणि ही मोठी रक्कम आली असती तर बरें झालें असतें. ऐन वेळीं मदत झाली

असती. परंतु ते पैसे घेणे रास्त झाले नसते. “ नाही वावा, तुम्हीं हे पैसे घ्यावे, असे मला नाही वाटत. ” एवढेच मी म्हटले. पटकन त्यांनीं माझा हात धरला. जणू मी दिलेल्या निर्णयाचा त्यांना अभिमान वाटला. ते त्या जुन्या पक्षकाराकडे वळून म्हणाले, “ माफ करा. मी दिलगिर आहे. तुम्हीं पाहिलेतच, कीं माझी ही मुलगीहि हे पैसे घेण्याच्या विरुद्ध आहे. ” मोठाला बळी पडून पित्याला न शोभणारी कन्यका मी ठरते, किंवा पित्याच्या अपेक्षेप्रमाणे त्याला शोभेशी मी ठरते हें पाहण्याची वडिलांची इच्छा असावी असे मला मागून वाटलें. म्हणूनच त्यांनीं मला तो प्रश्न विचारला.

एकट्याने मीं आतांपर्यंत कधीं प्रवास केला नव्हता. कुटुंबांतील मंडळीशिवाय मी कधीं घरांतून दूर गेले नव्हते. वडिलांनीं स्वतःचे तिकिट तर रद्द केले. माझेहि करायचे कीं काय, हा प्रश्न होता. युरोपांत का मी एकटी जाऊ ? या बाबतींत वडील माझ्याजवळ बोलले. ते म्हणाले, “ तुझ्या इच्छेप्रमाणे कर. तुला मुभा आहे. ” एकदां वाटे जावे एकटेच. एकदां वाटे नये जाऊं. दोन इच्छांचे द्वंद्व चाललें होते. वडिलांबरोबर प्रवास करण्याची माझी इच्छा होती. परंतु वडील तर येऊ शकत नव्हते आणि ही सवि गमार्वात, तर लौकरच दुसरी घेण्याची कांहीं शक्यता नव्हती. शेवटीं मीं जायचे ठरविलें. आणि मला वाटतें, कीं तो माझा निर्णय सहाणपणाचा होता.

अशा बाबतींत निर्णय घेण्याचे वडिलांनीं माझ्या इच्छेवर सोंपविले ही गोष्ट आईला तितकीशी आवडली नाही. माझ्यासारख्या तरुण मुलीनें एकट्यानें त्या अपरिचित अशा दूर देशांत जाणें ही गोष्ट आईला फारच अयोग्य अशी वाटली. जाण्यापासून माझे मन परावृत्त करण्याची तिनें खटपट केली. तिचे मन दुःखविण्याची मला इच्छा नव्हती. परंतु जायला तर मला हवे होते. शेवटीं बरीच भवति न भवति होऊन मी एकटीच युरोपच्या यात्रेला निघाले. आगुयांत प्रथमच एकट्याने केलेला हा प्रवास, आतां नवीन प्रकारचे जीवन, नवीन जग, असे मनांत येऊन थोडी भीति वाटे, तर उत्सुकताहि असे. पहिले कांहीं दिवस अगदी एकाकी वाटले. जरा दुःखीकट्यांच मी होते. परंतु लौकरच नवीन मित्र मिळाले नि बोटीवरचे दिवस आनंदांत, मजेत जाऊ लागले. मी एकटी होते. अमरश्रित होते माझी देखभाल करावला तेथे कोण होते ? परंतु असे कांहीं नवीन मित्र मिळाले, की जे माझे पालक बनले ! आपण होऊन पालकाचा अधिकार ते दाखवू लागले. कोणा तरुणाबरोबर मी बोलत आहे असें बघतांच ते मला प्रवचनें देऊ लागत. अपरिचित अशा तरुणाबरोबर मैत्री जोडणे धोक्याचे असते अशा सूचना ते देत. दहाचे ठोके पडतांच अथरुणावर जाऊन पडायला ते सांगत. कांहीं दिवस याप्रमाणे मी वागलें. परंतु माझ्या मनाने पडे बड प्रकारले. त्याचा परिणाम म्हणून अधिक प्रवचने मला ऐकावीं लागलीं. माझ्याकडे डोळे वटारून जरा रागाने ही पालक मंडळी बघत. परंतु सहीसलामत मी पार पडले. कोणीहि मला बोल लावूं शकत नव्हता.

त्या वेळीं जवाहर जिनीव्हाला होता. ब्रिडिसी येथे तो मला भेटणार होता. परंतु त्याची गाडी चुकली नि तो वेळेवर येऊ शकला नाही. मी एकटी कोठे जाणार, कोठे उतरणार ? मी जरा कावरीबावरी झालें. परंतु बोटीतून माझ्याबरोबर उतरलेल्या कांहीं मित्रांनीं मला मदत केली. नाही तर फारच फजिती झाली असती. चांगलेच पस्तावावे लागले असते.

जवाहर मला नेपल्सला भेटला. आम्हीं सरळ जिनीव्हाला न जातां वाटेंत रोम, फ्लॉरेन्स वगैरे शहरें पाहिलीं. मीं जें जें पाहिले, त्याच्यावर माझे प्रेम जडलें. रोमविषयीं मीं किती तरी वाचले होतें. तसेच फ्लॉरेन्स व इतर शहरांबद्दलहि. प्राचीन रोमच्या वैभवानें माझे हृदय सदैव उचंबळत असे, अगावर आनंदाचे रोमांच उभे राहत. याच मुशाफरींत खरा जवाहर मीं पाहिला. जवाहर म्हणजे आदर्श सांगाती, गंमतीदार वाटाड्या. ज्याच्याविषयीं मला जरा भय वाटे, दारा वाटे, असा तो मोठा भाऊ आतां नव्हता. तो आवडता सोबती झाला, प्रेमळ सवगडी बनला. नाना प्रकारचे मनोरम देखावे बघत जे थोडे दिवस आम्हीं एकत्र दवडले, ते खरोखरच फार सुखाचे होते.

जिनीव्हाला आमची जागा होती ती लहान होती. त्या लहान लहान खोल्या. प्रथम मला मजा वाटली. परंतु नंतर ती जागा तितकीशी आवडेना. आनंदभवनांतील त्या प्रशस्त खोल्या, तीं विशाल अगणे, तीं ऐसपैस जागा पदोपदीं आठवे. परंतु सध्यां जिनीव्हा येथील या गाळ्यांतच राहणे प्राप्त होतें. मला येऊन अद्याप आठवडाहि झाला नव्हता. तोंच जवाहर एके दिवशीं जिनीव्हा शहराचा नकाशा घेऊन आला. त्याने तो नकाशा, एक इंग्लिश-फ्रेंच शब्दकोश, आणि ट्राम व बस यांच्या तिकिटांचीं कुपणें मला दिलीं. एवढें साहित्य असलें म्हणजे वाटेल तेथें तू एकटीनें जाऊ शकशील, आणि असें स्वावलंबन लोंकरच सुरू करणें बरें, असे मला सांगण्यांत आले. कमला घरांत आजारी असल्यामुळे घरकामहि मीं केलें पाहिजे असे मला बजावण्यांत आलें. प्रथम मला जरा जड गेले सारें. परंतु हें नवीन शिक्षण मिळाले हें एकापरी चांगलेच झालें. लोंकरच सर्व गोष्टींची सवय झाली. त्या काळांत मला फ्रेंच फारसे येत नव्हतें. शाळेंत मी थोडेफार शिकले होते. परंतु तें असून नसल्यासारखेच होते. भावाच्या निर्वाणीच्या खलित्यामुळे प्रथम मी जरा घाबरलेंच. परंतु त्याच्याजवळ चर्चा करून उपयोग नव्हता हे मला माहित होतें. मी कुरकुर न करतां सारें कवूल केलें; त्याप्रमाणे वागायचें ठरविलें; शक्य तों सारें नीट पार पाडायचें असा संकल्प केला. एका गोड तरुण स्विस मुलीजवळ मी फ्रेंच शिकूं लागलें. पुढें ती माझी फार प्रिय मैत्रीण बनली. मार्गरेट ही आमची मोलकरीण. गृहव्यवस्था कशी ठेवायची याचें गुह्यतम शास्त्र तिनें मला शिकविलें. आणि आम्हीं गाडा नीट रेटला. मधून मधून बारीक सारीक भानगडी जरी

उत्पन्न होत, लहानशीं पेल्यांतील वादळे उठत, तरी पण एकंदरींत आरंभीं जीवन जितकें कठिण वाटलें होतें, तसें कांहीं पुढे वाटलें नाहीं.

जिनीव्हाला एक आंतरराष्ट्रीय वार्षिक पाठशाळा होती. जगभूच्या सर्व भागांतील लोक तेथें जमा होत. विशेषतः उन्हाळ्याची सुटी असल्यामुळें जिनीव्हाला येणारे विद्यार्थीं तेथें जमत. हिंदी, चिनी, सिलोनी, अमेरिकन, फ्रेंच, जर्मन इत्यादि अनेक राष्ट्रांतील विद्यार्थीं तेथें गोळा होत. जवाहर त्यांत सामील झाला. थोड्या दिवसांनीं मीहि सामील झालें. तेथे कितती तरी नवीन मित्र मीं जोडले. सुप्रसिद्ध असे राजकारणी पुरुष तेथें व्याख्यानें देत. राष्ट्रसंघाची बैठक त्या वेळेस मुरू असल्यामुळें अनेक नामांकित मुत्सद्दी तेथें आलेले होते. ऑक्सफर्ड, केम्ब्रिज आणि इतर विद्यापीठे यांतील आचार्यहि व्याख्यानें देत. कांहीं विख्यात ग्रथकारांचीहि तेथें भाषणे होत. व्याख्यानेंही सरस असत. परंतु मुख्य गोष्ट म्हणजे जगांतील सर्व भागांतील लोकांचे नमुने पाहायला मिळत. त्यांच्याशीं भेटीगांठी होत. हा खरा फायदा.

शाळेच्या वतीने शनिवार-रविवारीं सफरीं आंखण्यांत येत. कमलाची प्रकृति जरा बरी असली, तर जवाहर नि मी पुष्कळ वेळां या सफरींतून सामील होत असू. एकदां अर्वाच एक सफर ठरली होती. कोल दे व्होज्जा हा पर्वत पाहायला जाण्याचे आम्हीं निश्चित केले होते. आणि ठरलेली मडळी निघाली. या मंडळींतील बहुतेक अमेरिकन नि स्विस होते. मोठा आनंदी होता हा जथा. जवाहर, मी आणि एक सिंधी विद्यार्थी, अशीं तीन जणेंच आम्ही हिंदी होतो. आमचा जो सिंधी मित्र जरा पोपाखी होता. चापून चोपून तो पोपाख करी. आपल्या नीटनेटक्या नि व्यवस्थित पोषाखाची त्याला सारखी जाणीव असे. बाकी सर्वांनीं ढोंपराखालीं घट्ट असणाऱ्या विजारी घातल्या होत्या. अगांत पुलओव्हर घातले होते. पायांत मोठ्या चुका मारलेले जाड बूट घातले होते. परंतु तो सिंधी सुटसुटित पोपाख करून आला होता. त्याच्या पायांत पॉशशूज होते. आम्ही प्रथम साभ्या रेल्वेनें गेलो. नंतर फनीक्युलिअरनें गेलो. फनीक्युलिअर म्हणजे डोंगर चढून जाणारी विशिष्ट प्रकारची आगगाडी. पुढें पर्वत चढून पार्थीच आम्हांला ठराविक जागीं जायचें होते. आम्ही चढूं लागलों. दोन तास झाले. चढणें फार कठिण होतें. इतक्यांत पाऊस मुरू झाला. गारांचा पाऊस. बर्फाचीहि वृष्टि होऊं लागली. त्या सिंधी मित्राच्या चढणे जवावर आलें. त्याचे ते बूट सारखे घसरत. पर्वतारोहणाला ते नाजुक बूट योग्य नव्हते. कधींहि अशा सफरींवर जायचें झाले, तर जवाहर आधींपासून सारी तयारी करायचा. आयोडिन, बॅडेजिस आणि अशाच इतर आवश्यक वस्तु बरोबर घेतल्याशिवाय तो राहत नसे. त्याने त्या सिंधी मित्राला एक दुसरा मजबूत शू दिला. त्या सिंधी मित्राची बरीचशी अडचण दूर झाली. नाहीं तर गडी अगदीं आबलदा होता, रडकंडीस आला होता.

आणखी एक तास आम्ही चाललो. ओलेचिब होऊन गेलो होतो. इतक्यांत अशा एका स्थळी आम्ही आलो, की जेथे जरा गरम वाटत होते. नुकत्याच पडलेल्या बर्फावर सूर्यकिरण पसरले होते. आम्ही थकून गेलो होतो. परंतु नुकत्याच पडलेल्या बर्फावरून घरगळत जाण्याचा मोह कोणाला आवरणार ? एकापाठीमागे दुसरा, त्याच्या पाठीमागे तिसरा असे लागले बर्फावरून खाली घसरायला. कोणी दोघे दोघे गेले, कोणी तिघे तिघे. जवाहरहि त्या खेळांत सामील झाला. वरून खाली जावे, पुन्हां वर येऊन पुन्हां खाली जावे. मडळी रगली. फारच थकल्यामुळे नी नुसती वसून बघत होतें. जवाहर पुन्हां एकदां घसरगुडीची तयारी करीत होता. त्याच्या पाठीमागे दुसरा एक विद्यार्थी बसत होता. परंतु बसतांना जवाहरला त्याचा एकदम धक्का लागला. आणि एकदम जवाहर खाली जाऊ लागला ! त्याची अद्याप तयारी झालेली नव्हती ! आणि पाठीमागून मिळाला धक्का ! आता काय करायचे ! एकटाच चालला खाली खाली. त्या उताराच्या कडेला एक प्रचंड कडा होता. आतां जवाहरला तोल सभाळवना. त्या कड्याकडे तो सरळ घसरत चालला. आमचा सर्वांचा श्राम जणू थांबला. सर्वांच्या तोंडचे पाणी पळालें. ते पांच दहा सेकंद. परंतु तेवढ्या वेळांत मी कोट्यवधि वेळां मरण अनुभवले. त्या तुटलेल्या कड्याच्या जवळ अधिकच जवळ आपण चाललों आहोंत याची जवाहरला जाणीव होती प्रसगावधान राखण्याची त्याने पराकाष्ठा केली. एका कुशीला वळण्याचा त्यानें अतिमानुषी प्रयत्न केला. त्याला यश आलें. आणि बर्फातून पुढें आलेल्या कांहीं दगडाळ भागावर जाऊन तो लागला. त्यामुळे तो वांचला. त्याचें तोंड खरचटलें होतें. दडांना लागले होतें. परंतु प्राण वांचले. दोनचार भिनिटांतला सारा खेळ. परंतु किती तरी वेळ नंतर माझे गुढे दुखत होते. दोपरांतील सारी शक्ति गेली असे मला वाटले.

या गर्भीर घटनेनंतर आम्ही सारीच शांतपणे जवळच असलेल्या एका झोंपडीजवळ गेलो. तेथें विस्तव पेटलेला होता. आम्ही त्याच्याभोंवतीं शेकत उभीं राहिलों. आमच्या त्या सिंधी मित्रानें आपले बूट विस्तवाजवळ वाळत ठेवले. आम्हीहि तसेंच केले. परंतु थोड्या वेळानें तो सिंधी आपले वाळलेले बूट आणायला म्हणून गेला, तर ते वेडेवांकडे झाले होते. पायांत घालणें शक्यच नव्हतें. तो दुःखी झाला. आणि आमचे ते लडू बूट मात्र चांगलेच खडखडीत वाळले असे पाहून तर त्याला अधिकच वाईट वाटले.

त्या झोंपडींत एक वृद्ध जोडपें राहत होते. त्या रात्रीं आम्ही परत फिरूं शकत नव्हतो. शंवटीं तेथेच आम्ही पथान्या सोडल्या. त्या जोडप्याने आम्हांला रुचकर जेवण दिले. पुढे मडळी खाली जमिनीवरच झोंपली. तेथे पुरेशा खाटा कोटून असणार ? एक जादा खाटा त्या जोडप्याजवळ होती. त्या खाटेवर आम्ही दोन मुली गुरंगुटी करून झोंपलों. त्या दोन मुलीपैकी एक मीच होते हें सांगायला नकोच. थडी जणू चिमटे

काढीत होती. माझ्याजवळच्या मुलीचे नाव होते मोली. ती मला म्हणाली, “तुम्ही चादर अर्धा वर धर. मी मेणवती पेटवते आणि हे आंतले अथरुण जरा गरम करते.” मी वैधन्यक समति दिली. मी चादर वर धरली. मोलीने मेणवती पेटवली. मेणवती इकडे तिकडे फिरवून ती विद्याना गरम करू लागली. परंतु एकाएकी आम्हांला कांहीं तरी जळव्याची घाण आली. आम्ही पाहू लागलो. ती चादर पेटली होती तिच्या चांगलेच भोक पडले. आम्ही मेणवती झट्टिशीं विझविली; आणि पुन्हां विद्यानांत शिरलो बरे झाले, एवढ्यावरच निभावले, म्हणून आम्ही देवाचे आभार मानले. नाही तर मी झोपटी जळून जायची. दुसऱ्या दिवशीं आम्ही घरी जायला निघालो आम्ही थकून गेलो होतो. गळून गेलो होतो परंतु फिरायला आनंद होत होता.

माझा भाऊ पुष्कळदां रोसां रोलांना भेटायला जात असे. जिर्ण व्हाऱ्या जवळच व्हिलेम्ब म्हणून ठिकाण होते तेथे रोसां रोला राहत असत भावावरगेवर कधी कधी मीहि त्यांच्याकडे जात असे. दुसऱ्याहि पुष्कळ विख्यात प्रथकारांची, शास्त्रज्ञांची, तत्त्वज्ञानविशारदांची नि माझी भेट झाली. आइन्स्टीन नि आइन्स्टीन हे दोघे तर माझ्या स्मरणात कायमचे आहेत आइन्स्टीनना मी प्रत्यक्ष भेटले नाही. परंतु श्री. जगदीशचंद्र ब्रह्म यांच्या व्याख्यानाला ते आले होते त्या वेळेस मी त्यांना पाहिले व्यासपीठावर इतरांच्या मागे लगेच ते बसले होते ते तेथे होते, हे कोणाला माहितहि नव्हते. परंतु एका अमेरिकन विद्यार्थ्याने त्यांना ओळखले आणि ती बातमी क्षणात सर्वत्र पसरली. मग काय विचारातां ! मोठीच गर्द, नि गदारोळ झाला. आइन्स्टीनना पाहायला सान्याची धडपड सुरू झाली. “तुम्ही पुढे या, आम्हांला पाहू दे” अशा हाकाटी सुरू झाली. शेवटीं पुष्कळ मनधरणी केल्यावर आइन्स्टीन पुढे आले विनयाने जरा लाजत सर्वांचे त्यांनीं अभिनंदन केले. लोकांचे ते भक्तिप्रसन्न पाहून त्यांना गोधळव्यासारखे झाले. व्यासपीठावर दोनचार सेकंद ते उभे होते, आणि नंतर पटकन् पाठीमागे कोठे तरी त्यांनीं दडी मारली.

टोलरना मीं ब्रूसेल्स येथे पाहिले त्यांची मूर्ति डोळ्यांत भरण्यासारखी नव्हती. परंतु त्यांचे डोळे आश्चर्यकारक होते. तुमच्या मनाच्या आंतल्या गाभान्यांतील विचार ते डोळे जणू वाचीत आहेत असे वाटे. तसेच त्यांच्याजवळ बोलण्यांत मोठी गोडी वाटे. कधी कधी त्यांच्या तोंडावर अनंत दुःखाची छाया दिसे: दृष्टि मात्र सारखी कशाच्या तरी पाठीमागे जात आहे, असे वाटे.

नाझी राजवटीत टोलरला मातृभूमीचा त्याग करावा लागला. दुसऱ्या देशांत त्यांना आश्रय शोधणें भाग होते. ते महान् कवि होते. अतिथोर अशा दोन वस्तूंचें

त्यांना वेड होतं. सत्याचे वेड नि दुसरे स्वातंत्र्यभक्तीचे वेड. अत्यंत निर्भय अशीं जीं कांहीं माणसे आजपर्यंत मी पाहिलीं, त्यांच्यापैकीं टोलर हा एक होता. एखाद्या गोष्टीवर एकदां का विश्वास जडला, एखादी गोष्ट करणे योग्य असं सदसद्विवेकबुद्धीने जर सांगितले, तर तसे केल्यावांचून तो कधीं राहत नसे: मग कांहींहि होवो.

स्वतःच्या जन्मभूमीपासून हांकलून दिला गेलेला, भग्नहृदय नि हताश, सारीं स्वप्ने ज्याचीं सपलीं आहेत, सारे भ्रम ज्याचे दूर झाले आहेत, अशा या कवीनें शेवटीं आत्महत्या केली. एक तेजस्वी जीवन अशा प्रकारे संपले. त्याच्या मृत्यूमुळे जगाची हानि झाली आहे. जग अधिक दरिद्री झाले आहे. परंतु टोलरची काव्ये नि टोलर यांना मरण नाहीं अनंत कालपर्यंत ती अमर राहतील.

जिनीव्हांत थोडे महिने दवडत्यावर आम्हीं मॉन्टाना या उंगरावर असणाऱ्या गावी गेलो. फारच लहान होता हा गांव. परंतु अति रमणीय होता. तेथे बरेच महिने आम्हीं राहिलो. तेथेच मी प्रथम शिशिर क्रीडांत भाग घेतला. वर्फावरून स्केटिंग करणे. ते लांकडी जोडे घालून वर्फावरून चालणे, हे सारे मी शिकले. विशेषतः ते लांकडी जोडे घालून वर्फावरून खेळण्यांत मला फार मजा वाटे. किती तरी मुखाचे नि मजेचे ते तास गेले.

मॉन्टाना येथे राहत असतांनाच जवाहर नि मी मधून मधून परिगला जात असून वंजम, जर्मनी नि इंग्लंड या देशातहि कधीं कधीं जात असून इंग्लंड मला मुळींच आवडलें नाहीं. परंतु फ्रान्सवर माझे प्रेम जडलें. विशेषतः पॅरिसवर कधीं आम्ही समासमेलनासाठीं म्हणून जात असं, तर कधीं केवळ मजेखातर. प्रथम प्रथम जवाहर एकटाच जात असे. पुढें एकदां तो म्हणाला, 'तू माझ्या उपयोगी पडणार असशील, माझी सेक्रेटरीण म्हणून काम करणार असशील, तर तुलाहि मी बरोबर नेत जाईन ' भावाबरोबर जायला मिळणार या विचारानें हृदय आनंदाने फुलले. परंतु चिटणीसाचे काम कसे जमणार ? कारण जवाहरला सतुष्ट करणे मोठे कठिण काम होते त्याला चोग्र काम हवे असे. बावळटपणा त्याला सहन होत नसे. काम नाट झाले नाही, तर तो सन्तप्त असे. परंतु भावाबरोबर जाण्याचे मोठे आकर्षण होते. मी त्याची अट मान्य केली लगेच तडक जाऊन जवाहरजवळचा टाइप रायटर मी मागून घेतला त्याच्यावर काम शिकू लागलें. जवाहरचे पुढे मला चिटणीस व्हायचे होते. त्याची तालीम मी घेऊ लागलें. तयारी करूं लागलें. यापुढें जवाहरबरोबर मी बहुतेक साऱ्या सफरीत होते. ते एक शिक्षणच मला मिळत होतें. परंतु माझी कल्पना होती तेवढी गमत नि मौज मात्र लाभलीं नाहीत. जवाहर माझी कधीं गय करीत नसे. माणसानें खूप काम करावे असे झाला वाटे. आणि मला कामाची मुळींच सवय नाही, असें त्याचें म्हणणें. तो एकदां

मला म्हणाला, “ फारच मुखांत नि ऐषआरामांत तू वाढलीस. असले मुखासीन जीवन व्यक्तित्वाचा विकास नाही करीत. थोडे श्रम करीत जा. काम करीत जा. तुझी बघ मग कशी सुधारणा होईल ती. ” आणि मला कवूल केले पाहिजे, कीं काम करूं लागल्या-पासून मी पुष्कळच सुधारलें.

जवाहरला जेव्हां फारसें काम नसे, तेव्हां तो मला कलासंग्रह, पदार्थसंग्रहालये, चित्रशाळा वगैरे गोष्टी दाखवीत असे. जर मला थकल्यासारखे वाटलें नि मी जवाहरला म्हटलें कीं “ आतां उरलेलें सारें आपण टॅक्सीतून जाऊन बघूं ” तर तो म्हणे, “ एका अटीवर टॅक्सी करीन. रात्रीं मग नाटकाला नाही जायचे ” केवळ सारखा ऐषआराम करून मनुष्य विघडतो असें त्याला वाटे. मी मग गप्प बसायची. रात्रींचें नाटक गमावण्यापेक्षां पायपिटी करणेंच मी पसत करीत असें. जरा सुतकी चेहरा करून मी चालूं लागें: तें एक चांगलें शिक्षण मिळत होतें. मला एक सुरेख वळण लागत होतें. ही गोष्ट मला प्रांजलपणे कवूल केलीच पाहिजे. हिंदुस्थानांत अशा प्रकारच्या शिक्षणक्रमांतून मी कधींहि जाणें शक्य नव्हते. अनावश्यक कष्ट माझा भाऊ माझ्यावर लादीत आहे असें मनांत येऊन कधीं कधीं मी त्याचा द्वेष करीत असे, त्याच्यावर जळफळत असें.

जेथें जेथें मी गेले, तेथे तेथे मीं नाना राष्ट्रांतील मित्र जोडले; हे मित्र बहुधा विद्यार्थी असत, कलावान असत. अत्यंत मोकळ्या वातावरणांत मी वाढलेली होतें. मुलांमुलींत भेदभाव करण्याचें शिक्षण मला देण्यांत आले नव्हते. मी मुलीपेक्षां पुष्कळशां मुलासारखीच होते. पुष्कळदा आई त्यामुळें मला रागें भरत असे. मुलेमुली एकमेकांशीं मोकळेपणानें वागतांना पाहून मला आश्चर्य वाटत नसे. त्यांत कांहीं नवीन आहे असें वाटत नसे. ज्यांना ज्यांना मी भेटे, त्यांच्याशीं वागतांना मी कधीं गोंवळून जात नसें, किंवा उगीच लाजत बसत नसें. कांहीं तर फारच चांगले मित्र मिळाले. आतां-आतांपर्यंत आमचा पत्रव्यवहार सुरू होता. हे महायुद्ध सुरू झाल्यावरहि एक वर्षपर्यंत पत्रें येतजात होती; परंतु पुढें सारें बंद पडलें. नाझींची टोळधाड जसजशी एकापाठोमागून एक सर्व राष्ट्रांवर पडूं लागली तसतशी माझ्या मित्रांची थोडीहि बातमी येणे बंद झालें. त्यांचें आज काय झालें आहे मला माहित नाही. ते मित्र का नाझींच्या त्या क्रूर कोडवाड्यांतून असतील ? का या ठिकाणाहून त्या ठिकाणीं अनाथा-प्रमाणे धांवपळ करीत असतील ? त्या सर्व स्नेह्यांचा विचार मनांत येऊन मी दिड्मूढ होऊन जातें. नाना तर्ककुतर्क करीत बसतें. ते सारे मित्र डोळ्यांसमोर येतात. ते उत्साहाचे सिंधु होते. भविष्याची भीति त्यांना कधीं शिवली नाही. उद्यां आपलें काय होईल याची फिकीर त्यांनीं कधीं केली नाही. या उद्यांच्या भविष्याला आम्हीं आकार देऊ असें ते म्हणत. ज्या जगांत शौर्यधैर्य आहे, परंतु त्याचबरोबर शान्ति नि समृद्धि

आहे, असे नवीन जन्म आम्ही बनविणार आहोत असे ते म्हणायचे. अशीं स्वप्ने खेळवायचे; परंतु तसें नव्हतं व्हायचें: निष्ठुर नियतीनें त्यांची स्वप्ने धुळीत मिळविली आहेत. तीं स्वप्ने पुन्हां कधीं कोणाला मिळतील का, हरि जाणे !

सर्वांत सुखाचे दिवस स्वित्झर्लंड नि पॅरिस येथे गेले. आपण पुन्हां ते सुखाचे दिवस जगावे असें कितीदां माझ्या मनांत येते. त्यावेळचे तें निश्चित जीवन. ना काळजी ना कथा. आनंदी असे ते जीवन पुन्हां जगावें, त्या जुन्या मित्रांना पुन्हा भेटावे, असे मनांत येई. कितीदां तरी युरोपांत पुन्हां जायची मी तयारी केली. परंतु कोठे तरी माशी शिके. ते बेत, त्या योजना, तशाच राहत. आणि मी पुन्हां गेले नाहीं, हे मात्र खरे.

१९२७ च्या आरंभाला व्रुसेल्स येथे साम्राज्यशाहीविरोधी असा एक संघ स्थापण्यांत आला. सघाची बैठक भरणार होती. हिंदी राष्ट्रीय सभेचा प्रतिनिधि या नात्यानें जवाहरने हजर राहावें असें आमत्रण देण्यांत आलें. जवाहर तेथें गेला. नेहमीप्रमाणें मी त्याच्याबरोबर होतेंच. जगाच्या सर्व भागांतील लोक तेथे होते. दूरच्या चीनमधले, जावा, सीरिया, पॅलेस्टाइन, आफ्रिका, अमेरिका, इत्यादि देशांचे लोक तेथें होते. आणखी इतर पुष्कळ देशांचे होते. अमेरिकेंतील नि आफ्रिकेंतील नाग्री प्रतिनिधींनीं केलेलीं भाषणे अत्यन्त स्फूर्तिदायक होती, पाझर फोडणारीं होती.

येथेच प्रथम वीरेंद्र चट्टोपाध्याय मला भेटला. सरोजिनीदेवीचा हा भाऊ. “अंकल चट्टो ” (चट्टोकाका) या नांवानेंच ते ओळखले जात. मातृभूमीतून त्यांना निर्वासित करण्यांत आले आहे. किती तरी वर्षे मायभूमीपासून ते दूर आहेत. एका देशांतून दुसऱ्या देशांत सदैव भटक्याचें. कोठें घर ना दार. जवळ पैसा नाहीं. असा हा वीरेंद्र कसा तरी जगत होता. आला दिवस ढकलीत होता. परंतु तो वैतागला नव्हता. जगावर वा जीवनावर हृष्ट झाला नव्हता. कपाळावर आंठी ना आढी. तो कशांत कांहीं नाहीं असें म्हणणारा नास्तिक नव्हता झाला. त्याच्या जीवनांत कटुता नव्हती आली. उलट त्याच्या मुखावर सदैव स्मित झळकत असे. प्रत्येकाशीं अनंदाने बोले. तो हुशार होता. सौम्य, स्निग्ध होता. थोडक्यांत म्हणजे गोड होता. ज्यांच्यावर खूप प्रेम करावे असे वाटे, अशा ज्या कांहीं व्यक्ति आयुष्यांत मला भेटल्या, त्यांच्यापैकीं हा वीरेंद्र एक होता. मला त्याचा लळा लागला, त्याला माझा. जसजसा त्याचा अधिक परिचय होऊं लागला, तस-तसा त्याच्याविषयीं वाटणारा आदर वाढतच गेला. त्याच्याबद्दल वाटणारे कौतुक वाढतच गेले. उपासमार डोळ्यांसमोर दिसत असतांही त्याचें धैर्य गळत नसे. पुष्कळ वेळां दुपारचे जेवण तो थोड्या फळांवरच करी. परंतु तीं दोनचार फळेहि तो एकट्यानें खात नसे. अडचणींत असलेल्या एखाद्या गरीब हिंदी विद्यार्थ्यालाहि तीं खाण्याचा, त्यांत

मार्गादार होण्याचा तो आग्रह करी. १९२७ च्या ऑक्टोबर महिन्यांत आम्ही बर्लिनला गेलो. तेथे चट्टोकाका पुन्हा भेटला. त्याच्या स्वभावाचे अधिकच अतर्दर्शन झाले. आम्हां सर्वांनाच त्याच्याविषयी प्रेम वाटे नि तोहि आम्हांवर प्रेम करी. तू परित्यक्त नाहीस, तू आमच्या कुटुंबांतलाच जणू आहेस, ही भावना का आमच्यापासून त्याला मिळाली? किती तरी वर्षांत आपलेपणाच्या भावनेची ही प्रेमळ ऊत्र त्याला मिळालेली नव्हती, म्हणून का तो आम्हांवरहि प्रेम करी ?

त्या दिवशी सायकाळीं आम्ही बर्लिन सोडणार होतो. वीरेन्द्र स्टेशनवर आला होता. निरोप घ्यायला आला होता. एकटे राहायची त्याला आतां सवयच झाली होती. परिव्राजकाचें त्याचें जीवन होते. तरीहि आम्हांला निरोप देतांना तो सद्गदित झाला. तो प्लॅटफॉर्मवर उभा होता. नमस्ते म्हणत होता. त्याच्या डोळ्यांत अश्रु आले. तो म्हणाला “ कृष्णा, हा कायमचा निरोप आहे कीं आपण पुन्हा भेट ? पुनरागमनायच असं का म्हणू ? तुला पुन्हा मी भेटेन अशी आशा तर आहे. आणि कोणाला माहित कदाचित् मीच तिकडे हिंदुस्थानच्या सीमेजवळ यावयाचा, तुझे दर्शन घ्यायला यायचा ! ” माझे हृदयहि भरून आले होते. रडायच्या वेतांत मी होते. कारण वीरेन्द्र पुन्हा हशीस पडणार नाही, असं मला वाटत होतें. गाडी स्टेशनांतून बाहेर पडली. वीरेन्द्र दिसत होता, तोवर मी हातरुमाल हलवीत होतें. त्याच्या ओठावर थरथरणारें ते शंवटचे स्मित मला अद्याप आठवतें. तें स्मित तो दाखवू इच्छित नव्हता. आंतल्या आंत दावू पाहत होता. आणि अशा रीतीने आमची ताटाटूट झाली. त्या प्लॅटफॉर्मवर त्याची ती एकाकी, परित्यक्त मूर्ति होती. त्याला सोडून आम्ही गेलों. तो आपल्या कष्टाच्या, अनिश्चिततेच्या, एकाकी जीवनाकडे गेला. आणि आम्ही आमच्या मुखसमृद्धीनें भरलेल्या घराकडे आलों. आम्हांला कशाची ददात नव्हती. सारी सुरक्षितता होती. त्याला उद्यांची फिकीर. त्या वेळेपासून जवाहरला नि मला चट्टोकाका अधून-मधून लिहित असत. त्याची खुशाली कळे. परंतु पुढे बातमी येणे वद झाले. नाना प्रकारच्या बऱ्याच वाईट वार्ता कानांवर येत. कोणी म्हणत, तो जिवत आहे; परंतु त्याची फार देना आहे. दुसरे कोणी म्हणत, कीं त्याला अटक करण्यांत येऊन रशियांत गोळी घालून टार मारण्यांत आले. खरोखर काय घडलें, तें कोणालाच माहित नाही. वीरेन्द्र जिवत आहे कीं मेला, हें अद्याप गूढ आहे.

बर्लिन व इतर शहरांत पुष्कळ हिंदी क्रान्तिकारक आम्हांस भेटले. त्यांच्या-जवळ बसून त्यांच्या नानाविध चळवळी, अनेक गोष्टी ऐकायला मला आवडे. त्यांचे धैर्य पाहून मला अपार आदर वाटे. त्यांनीं किती तरी त्याग केला होता; किती तरी हालअपेशांतून ते गेले होते. आर्थिक अडचण तर नहमीं त्यांच्या डोळ्यांसमोर असे. तरीहि ते शक्य तितक्या आनंदाने जीवन कटित. त्या प्रतिकूल स्थितीतहि उत्साहानें

राहत. सर्व जगभर हे निर्वासित देशभक्त पसरलेले आहेत. त्यांचे शौर्य कल्पनातीत आहे. मातृभूमीचे उमदे असे सुपुत्र ! परंतु हिंदुस्थानांतील किती जणांना त्यांची माहिती आहे ! आणि ज्यांना त्यांची माहिती आहे, ते तरी त्यांची कितीशी आठवण करीत असतील, त्यांच्यासबवीं विचार करीत असतील !

अविस्मरणीय अशी दुसरी भेटलेली व्यक्ति म्हणजे धनगोपाळ मुकर्जी ही होय. धनगोपाळहि फार प्रेमळ. त्याचा कोणाला कंटाळा येणार नाही. प्रेम करण्यासारखी ती मूर्ति होती. सर्वांना हवीहवीशी वाटणारी ती मूर्ति होती. तो तरुण बंगाली ग्रंथकार होता. आपल्या घरून तो पळाला. पुष्कळ रोमांचकारी साहसानंतर तो अमेरिकेत गेला. अमेरिकाच आतां त्याचे घर. तेथला तो नागरिक झाला आहे. फावत्या वेळांत काम करून फीचे पैसे तो जमवी. आणि अशा रीतीने कालेजचे शिक्षण त्याने घेतलें. कॉलेज सोडल्यावर तो पुस्तकें लिहू लागला. “फेस ऑफ सायलेन्स” “कास्ट अँड आउट कास्ट,” “माय ब्रदर्स फेस” हीं त्याचीं पुस्तकें मी वाचलीं आहेत. मी वाचलेल्या कांहीं उत्कृष्ट पुस्तकां पैकीं तीं आहेत. मुलांसाठीहि “गे वेक,” “करी दी एलिफंट” इत्यादि गमतीदार पुस्तकें त्याने लिहिली आहेत.

आम्ही जिर्नाव्हाला होतो. एक दिवस धनगोपाळचे आम्हांला पत्र आलें. माझ्या भावाच्या नांवाने ते पत्र आलें होते. परंतु भाऊ त्या वेळीं इंग्लंडांत असल्यामुळे कमलाने ते पत्र फोडलें. आम्हांला भेटण्याची धनगोपाळला इच्छा होती. कमलाने उत्तर पाठविले कीं जवाहर येथे नाही. परंतु तुम्हीं वाटेल तेव्हां येऊ शकतां. तुमचे स्वागत आहे. दोन दिवसांनीं संध्याकाळीं पांच वाजतां बाहेरची घटा वाजली. मोलकरणीला त्या दिवशीं सुटा होती. मीच दार उघडलें. तो समोर एक तरुण मनुष्य उभा. काय पाहिजे म्हणून मी विचारलें. तो म्हणाला, “नेहरूंच्या पत्नींना नि बहिणीला मी भेटायला आलो आहे.” मला जरा शका आली. म्हणून मी नांव विचारलें. “मी धनगोपाळ मुकर्जी” तो म्हणाला. मी एकदम स्तम्भितच झालें. कारण धनगोपाळ म्हणजे लांब दाढी असलेला, पायघोळ कपडे असलेला एखादा वृद्ध पुरुष असेल, अशी माझी नि कमलाची कल्पना होती. परंतु समोर तर एक तरुण देखणा पुरुष उभा होता. त्याच्या बोलण्यांत अमेरिकन हेल होता. डोळे प्रेमस्नेहमय होते. मला वाटणारं आश्चर्ये लपविण्याचा प्रयत्न करीत मी त्यांना आंत येऊ दिले आणि लगबगीने जाऊन कमलाला बातमी दिली. थोड्या वेळाने आम्ही दोघी बाहेर आलो. तो तेथें धनगोपाळ काय करीत होता, माहित आहे ! विस्तव विझत चालला होता. त्याने निखारे पुन्हां हलवले. दोपरे जमिर्नावर ठेवून तो विस्तव पेटवीत होता. आम्हांला पाहतांच तो म्हणाला “आन्यात वाटने तुम्हीं ! येथे जरा ऊव आली म्हणजे बरे, नाही का ? सारं

गारठलें आढे. मला ऊबदार आवडते.” असे म्हणून तो मद स्मित करता झाला. त्याच्या त्या स्मिताने आम्हांला जिंकून घेतले. किती तरी लोकांना त्याने आपल्या त्या गोड मोकळ्या स्मिताने आजपर्यंत आपलेसें करून घेतले होते. त्यावेळेपासून धनगोपाळणीं जेव्हां जेव्हां म्हणून संबंध येई, जेव्हां जेव्हां त्याची गांठ पडे, तेव्हां तेव्हां कांहीं तरी गमत अमायचीच. तो आम्हांला अनेक प्रकारे चकित करायचा. कधी तो फळे घेऊन यायचा, तर कधी फुलें आणायचा. कधी भाजीच घेऊन स्वारी यायची. आणि मग दृष्ट धरून वमायचा नि म्हणायचा “ मी बगाली पद्धतीने ही भाजी करतो. बघा तरी !” तो भाजी शिजवी, परंतु ती बगाली पद्धत मुळीच नसायची ! तो कधी कधी मलाहि फिरायला नेत असे. चालतां चालतां जर उकडायला लागलें, तर तो आपला कोट, आंतोल बडी सारेंच काढून कांखेखालीं घेऊन चालायचा. मला ते बरे नसे वाटत. असा कसा द्या वागतो असे वाटायचे. तो मला नेहमीं म्हणायचा, “ तुमची नेहमीं जरा धांवपळ असते. सारी धांदल असते. तुम्ही हिंदी नाहीं दिसत. इतकी घाई करून करायचे काय ? जीवन जरा शांत असावें. रोज सकाळीं तुम्ही घटकाभर ध्यान करीत जा. जीवनात एक प्रकारचा समतोलपणा नि शान्ति त्यामुळे येईल. बघा करून. ” असा मोठा विक्षिप्त होता हा धनगोपाळ. कांहीं विशिष्ट गोष्टींचे त्याला वेड होते. परंतु एकदरीत फार प्रेमळ नि गोड मनुष्य. मला जीं माणसें भेटलीं, त्यांत हा धनगोपाळ म्हणजे फारच आनंददायी, फारच प्रेमार्ह; किती तरी वर्षे पुढे आमचा पत्रव्यवहार सुरू होता. १९३२ मध्ये धनगोपाळ हिंदुस्थानांत धांवती भेट द्यायला आला होता. त्याच्याजवळ पूर्वीचे तें तारुण्य, तो जगण्यांतील आनंद आतां तितका राहिला नव्हता. जीवन वाटते तितके सोपे नाहीं, असा त्याला अन्भव आला होता. पुष्कळसा त्याचा भ्रमनिरास झाला होता. ग्रथकार म्हणून मिळवें तेवढें यश त्याला मिळाले नाहीं. अपेक्षेप्रमाणे सारें झाले नाहीं. तो थोडा निराश झालेला दिसला. एका अमेरिकन बार्डशी त्याने लग्न लावले होते. त्याला एक लहान मुलगा होता. त्याचे नांव गोपाळ. त्या मुलाचेहि आज २५ वर्षांचे वय असेल. धनगोपाळची पत्नी त्याच्यापेक्षां वयाने मोठी होती. न्यू-यॉर्कमधील एका मोठ्या मुलीच्या शाळेची ती प्रिन्सिपॅल होती. फारच छान होती ही बाई. हुशार नि कार्यक्षम होती. कुटुंबांतील कायमची मिळविणारी अशी तीच. त्यामुळेच धनगोपाळ जरा दुःखीकरी असावा. पत्नीच्या पैशांवर आपल्याला बरेचसें जगायला लागवे, हे त्याच्या मनाला बहुधा वोचत असावे. १९३२ पासून पुढे धनगोपाळचीं जीं पत्रे येत, ती दिवसेंदिवस अधिकच निराशेनें भरलेलीं अशीं येत. त्या पत्रांतून उत्तरोत्तर वाढती खिन्नताच दिसे. पुढे पत्रे बंदच झालीं. आणि १९३५ मध्ये आम्ही असें ऐकले कीं गळफांस लावून घेऊन धनगोपाळनें आत्महत्या केली !

धनगोपाळ हा आमचा फार आवडता मित्र होता. त्याच्या मृत्यूची ती कष्टाने गर्भार वार्ता ऐकून जवाहर, कमला, मी, आम्हां सर्वांनाच मोठा धक्का बसला. आमचा प्रेमळ नि निष्ठावत मित्र गेला. हिंदुस्थानचा एक अज्ञात परंतु तेजस्वी असा सत्पुत्र गेला.

१९२७ च्या उन्हाळ्यांत वडीलहि युरोपला आले. मला फार आनंद झाला. जवाहरलाहि. वडिलांना केवळ विश्रांतीचीच जरूर होती असे नाही, तर निराळ्याच वातावरणांत जाऊन राहण्याची जरूर होती. जरा सपूर्णपणे निराळे असे जग त्यांना हवे होते. ते येणार म्हणून आम्ही वाट बघत होतो. सारखी भीति वाटत होती की पुन्हां कांहीं तरी काम निघेल आणि मागच्याप्रमाणे पुन्हां वेत रद्द करावा लागेल. परंतु एकदांचे आले. कांहीं भानगडी उत्पन्न झाल्या नाहीत. तिकिटाची वगैरे सारी व्यवस्था झाली. बोटींत बसण्यापूर्वीच्या पत्रांत ते लिहितात:

“तुम्हा नि भाईचा तिकिट्टन सारखा आग्रह मुरू आहे की मी विश्रान्तीसाठी युरोपला यावे. इकडे स्वरूप नि रणजित यांचेहि सारखे तेच सांगणे. त्यामुळे मी यायचे ठरवीत आहे. लौकरच मी तिकडे येण्याची शक्यता दिसत आहे. गेली सात वर्षे जें सार्वजनिक कार्य मी करित आहे, त्यामुळे मी जरा थकून गेलो आहे. आणि इतकी वर्षे काम करून डोळ्यांत भरण्यासारखी देशाची कांहीं प्रगति मी करू शकलो आहे असेहि दिसत नाही. मनाला या गोष्टीचा त्रासच होतो. जरा दुःखच होते. म्हणून थोडी विश्रान्ति घ्यावी असे मी ठरविले आहे. तुमच्याबरोबर राहण्याचा आनंद तरी थोडा कां न लुटावा. असे मनांत येते. ”

मी पाठवलेल्या एका पत्रांत ब्रूमेल्स येथील साम्राज्यविरोधी सघाची हकीगत कळविली होती. त्यामधील वरील पत्रांतच पुढील मजकूर होता.

“ ब्रूमेल्स येथील परिषदेची तू हकीगत लिहून पाठविलीस, ती हकीगत मिळाली. वाचून आनंद झाला. तुला त्या परिषदेविषयी काय वाटले ते तू लिहिले आहेसच. वेटी, तू तर लहानशी राजकारणपटू बाईच बनली आहेस जणू तू मुलगी आहेस म्हणून घाबरून जाण्याचे कारण नाही. त्यामुळे तुझ्या राजकीय जीवनांत अडथळा येईल असे समजण्याचे कारण नाही. पुरुषांप्रमाणेच किती तरी स्त्रियांनी आपापल्या देशाच्या उद्दारांत महत्त्वाची कामगिरी बजावली आहे. कांहीनी तर पुरुषांपेक्षाहि वरचढ नि श्रेष्ठ दर्जाची सेवा केली आहे. पुरुषांपेक्षाहि त्या अधिक प्रसिद्ध झाल्या आहेत. आपल्याला आपल्या देशाविषयी काय वाटते, हा मुख्य प्रश्न आहे. तुम्ही स्त्री आहांत की पुरुष हा मुख्य प्रश्न नाही. देशोद्दाराच्या कामाला अतःकरणपूर्वक कोण वाहून घेतो हा प्रश्न आहे. स्त्रीला येथे मज्जाच नाही. उलट एखाद्या निश्चर्या स्त्रीचा जितका प्रभाव पडेल, तितका पुरुषाचाहि पडणार नाही. म्हणून मांगतो की तुम्हाहि संपूर्ण सवि आहे. खरी देशभक्ति

तुझ्या रक्तांत आहे हे ध्यानांत धर. विमरू नकोस. तूं आपण होऊन ती देशभक्ति आतल्या आंत दडपूनच टाकलास, तर गोष्ट वेगळी. परंतु ती तुझ्या रक्तांत आहे आज ना उद्यां ती प्रकट झाल्याशिवाय राहणार नाहीं; प्रभावी ठरत्याशिवाय राहणार नाहीं. ”

१९२७ च्या सप्टेंबरमध्ये वडील आले. एका वर्षाच्या वियोगानंतर वडील आपल्या मुलावाळांत पुन्हां आले होते. त्यांना आनंद झाला नि आम्हांलाहि. जवाहर-बरोबर दवडलेला काळ, आणि आतां वडिलांबरोबर जाणारा काळ यांत किती अंतर. जवाहरबरोबर राहणे म्हणजे एक प्रकारचे व्यापक शिक्षण घेणे. त्या वेळीं मी अभ्यास करीत असे. त्याची मेकेंद्रीण वनून काम करीत असे. नाना प्रकारे त्याच्या उपयोगी पडत असे. त्याला साहाय्य करीत असे. परंतु आतां वडिलांबरोबर जरा मुखांत, आरामांत दिवस दवडूं लागले. या दिवसांचा मी मनसोक्त आनदाने उपभोग घेतला. परंतु हें सुखार्मान जीवन फार दिवस मी उपभोगले नाहीं. आणि त्याचे वाईट नाहीं वाटत. उलट ते बरेच असे वाटते.

आम्ही लडनला मारीं बरोबर गेलो. जवाहरला हॅरो येथे ठेवण्यासाठी किती तरी वर्षापूर्वी जेव्हां वडील आले होते, तेव्हां ज्या हॉटेलांत ते उतरले होते, त्याच हॉटेलांत आम्हां याहि वेळेस राहिलो. तेथे आत्यावर तेथल्या एका नोकराला मी विचारले “ आमचीं पत्रें वगैरे आहेत का ? ” “ कृपा करून नांव सांगतां आपले ? ” “ नेहरू ” मी म्हटलें. तो पत्रे आहेत का पाहू लागला. आणि “ नेहरू नेहरू ” असे सारखे पुटपुटत होता. एकदम तो माझ्याकडे वळून म्हणाला, “ किती तरी वर्षापूर्वी नेहरू नांवाचं एक सद्गृहस्थ येथे उतरले होते. मला माहित आहेत ते. ते फार श्रीमंत होते. आणि एकदरीत फारच चांगले होते ते गृहस्थ. त्यांची पत्नी, तीहि मोठी मुरेख होती. त्यांचा मुलगा हॅरोला जात असे. तुम्ही त्याच नेहरूच्या का कोणी नातलग ? ” त्याचे तें बोलणें ऐकून मी रोमांचित झालें होतें. माझ्या तोडावर आनंद फुलला होता. मी त्या आश्चर्यचकित नोकराला म्हटलें, “ ते जे सभ्य गृहस्थ येथे राहत होते, तेच माझे वडील. तेच आज आले आहेत, आणि आज त्यांच्याबरोबर जरा टक्कल पडलेले असे दुसरे जे सद्गृहस्थ आहेत, तेच ते पूर्वीचे हॅरोला जाणारे त्यांचे चिरजीव. ” त्या जुन्या नोकराला आनंद झाला. आणि त्यानंतर आमचे काम तो फारच दक्षतेने करी. इतक्या वर्षानंतरहि आमचे नांव त्याच्या ध्यानांत राहिलें हे आश्चर्यकारक नव्हे का ? त्यानें सांगितलेली ती जुनी हकीगत ऐकत असतां मला केवळ आश्चर्यच नाही वाटले, तर माझे हृदयहि हेलावले.

वडिलांबरोबर जेथे जेथें आम्ही जात असू, राहत असूं, तेथे तेथे आमचा राज-शाही सत्कार व्हावयाचा. आम्ही त्या हॉटेलांत उतरलो नाहीं तोच मनेजरनें फुलें पाट-

विली, अभिनंदनपर निरोप पाठविला. थोड्या वेळाने तो स्वतः भेटायला आला. आमची सारी सोय नीट लागली आहे की नाही ते त्याने पाहिले. नेहमी कोणी ना कोणी आमच्याभोवती धिरट्या घालीत असेच. थोडा वेळ का होईना, हा जो जीवनांत बदल झाला, त्यामुळे मला तरी खूप आनंद होत होता. मी सुखावले होते.

आम्ही पॅरिसला होतो, तेव्हा एके दिवशी वडील एकटेच लडनला जात होते, “तुला लडनहून काय आणू ?” त्यांनी मला विचारले. मी सांगितले की बरेच दिवसांपामून एक लहानसा कातड्याचा कोट घेण्याची मला इच्छा आहे. तो घेऊन या भिव्याला तरः लांब कोट नव्हे होः आंखूड. जवाहरने कांहीं घेऊन दिला नाही. कशाला दवा, काय जरूरी, असे तो म्हणे. ” “ बरे, मी आणीन द वेटी ” ते म्हणाले. ते गेले. परंतु माझे माप घेऊन जायला ते विसरले. लडनला गेल्यावर “ सेल्फ्रीजीस ” या दुकानांत ते गेले. ते म्हणाले “ मॅनेजरला मला भेटायचे आहे. ” मॅनेजर आला. शांतपणे वडील त्याला म्हणाले “ माझ्या मुलीसाठी एक कातडी कोट मला घ्यायचा आहे. परंतु मी माप तर आणले नाही, तेव्हा तुम्ही असे कराल का कृपा करून ? दुकानांत काम करणाऱ्या ज्या मुली आहेत, साधारण पांच फूट दोन इंच उंचीच्या अशा, त्यांना येथे रांगेत उभ्या करा. त्या मुली अगांत कोट घालून बघतील, आणि माझ्या मुलीला साधारणपणे कोणता ठीक होईल ते मी त्यावरून ठरवीन. ” ही विचित्र मागणी ऐकून मॅनेजर चमकला. परंतु वडिलांनी आग्रहच धरला. त्या विचित्र गिऱ्हाइकाची ती लहर शांत करण्याचे मॅनेजरने ठरविले. आणि तो सारा विनोदी प्रकार तेथे झाला. आणि वडील एक छानसा कोट माझ्यासाठी घेऊन आले. कोट पसत करण्याच्या त्या विचित्र तऱ्हेचे त्यांना कांहींच वाटले नाही. त्यांत कांहीं चूक झाली, कांहीं अप्रस्तुत, जगाविरहित असे घडले असे त्यांना वाटले नाही. त्यांनी तो सर्व प्रकार जेव्हा आम्हांला सांगितला, तेव्हा कमलला, नि मला हसू आले, गमत वाटली. परंतु जवाहर खवळला. आपला हट्ट पुरविला जाईल अशा बावांना खात्री होती म्हणून ते असे वागले. परंतु बावांनी असे करायला नको होतं, ती चूक झाली, असे त्याला वाटले.

१९२७ मध्ये आम्ही थोडे दिवस बर्लिनला आलो होतो. मास्कोला त्या वेळेस रशियन क्रान्तीचा दहावा वार्षिकोत्सव होता. वडिलांना नि जवाहरला हजर राहण्याविषयी आमंत्रण आले होते. जवाहरला जायची इच्छा होती. कमला नि माहि जायला उन्मुक होतो. वडील प्रथम म्हणाले, “ कशाला जातां ? रशियांत फार तर एक आठवडा आपल्याला राहतां येईल. कारण मासेलिसला बोट पकडायची आहे. जास्त दिवस नाहीत. ” जवाहरची फार इच्छा होती. मग वडिलांचे काय चालणार ? आम्ही मारीं मास्कोला गेलो. तो कटाळवाणा प्रवास होना. फार दगदग झाली. वडील तर थकून गेले.

मास्को शहर गभीर परतु जरा नीरस असे वाटले. परतु तेथील स्त्री-पुरुषांना भेटल्यावर कांहीं निराळख अनुभव येई. माथ्या पोपाखांतील त्या स्त्री-पुरुषांच्या अंतरंगांत कांहीं तरी नवीन होते. हृदयांत कसला तरी नवीन प्रकाश होता. जो त्यांच्या तोंडावरहि थोडा उमटे. आणि त्यामुळे त्यांच्याजवळ बोलण्याचालण्यांत आनंद वाटे. त्यांच्याकडे पाहावे असे वाटे. आपला देश सर्व जगांत महान् करूं, उत्कृष्ट करूं, त्यासाठीं सान्या आपत्ति सोसूं, सारे कष्ट करूं, वाटेल तो त्याग करूं, असा एक प्रकारचा कृतसकल्प, एक प्रकारचा शान्त परतु निर्भराचा निश्चय त्यांच्याजवळ होता. तो निश्चय त्यांच्या सर्व जीवनांत भरून राहिला होता.

ग्रँड हॉटेलमध्ये आम्ही उतरलो होतो. ती एक प्रचंड इमारत होती. प्रशस्त खोल्या होत्या. झारशाहींतील सामानावर जाडेभरडे कापड घालून सारा नवाबी रुबाब झांकून टाकण्यांत आला होता. भांडवलशाही वातावरण तेथे नव्हते. थडी तर मी म्हणत होती. सकाळीं घटा वाजवून मीं मोलकरणीला बोलावून म्हटलें, “ स्नान करायला गरम पाणी हवे. ” आश्चर्यानें ती माझ्याकडे पाहत राहिली. तिने नाना प्रकारच्या खुणांनीं निहावभावांनीं मांगितले कीं “ स्नानाला कढत पाणी मिळणार नाहीं. हें पाणी आहे तेवढ्यांत भागवा. स्नानाला कढत पाणी मागणाऱ्या अशा तुम्ही आहांत तरी कोण स्वतःला तुम्ही काय समजतां ? ” तिचा भाव आमच्या ध्यानांत आला. तपेल्या दोन तपेल्या पाणी मिळाले. मीं तोंड वगैरे धुतले. तेवढ्या पाण्यांतच आम्हांला सारें समाधान मानलें पाहिजे होतें. परतु वडील एकेनात. उन्हाळा असो कीं हिवाळा असो. दररोजचे स्नान झालेंच पाहिजे. रशिया असो कीं आणखी कोणता देश असो. ते आपली रोजची सवय सोडायला तयार नव्हते. “ मला स्नान करायचे आहे, नि गरम पाणी हवेंच ” असा ते हट्ट धरून बसले. हॉटेलच्या व्यवस्थापक मंडळींना जरा राग आला.

वडिलांच्या अनेकांशीं मुलाखती, भेटांगांठी व्हायच्या होत्या. रशियन परराष्ट्रमंत्रि चिचेरिन-यालाहि भेटायला वडील जाणार होते. चिचेरिन अति हुशार, मोठा कारस्थान-पटु नि धूर्त. त्याला अनेक भाषा येत होत्या. वडिलांची नि त्याची जी मुलाखत व्हायची होती, तिची वेळ ठरली. एक तरुण रशियन भेटीची वेळ सांगायला आला. तो म्हणाला, “ चिचेरिनसाहेबांना रात्रभर काम आहे. तुम्ही पहाटे चार वाजतां या. ” वडिलांचा त्या सांगण्यावर विश्वासच वसेना. हा तरुण मनुष्य शुद्धीवर तरी आहे कीं नाहीं, अशी त्यांना धणभर शका आली. “ काय, ४ वाजतां ! पहाटे ? आणि मी का रात्रभर जागत बसूं ? ” वडिलांनीं विचारले. शेवटीं त्यावेळेस यायला वडील फार नाराज आहेत असे जेव्हां चिचेरिननें पाहिले, तेव्हां १ च्या सुमारास मुलाखत व्हायचें ठरले.

क्रान्तिदिनाचा वार्षिकोत्सव मोठ्या प्रमाणावर होता. आम्ही एक दिवस उशीरां आलो. त्यामुळे लाल सेनेची परेड आम्हांस पाहायला मिळाली नाहीं. ते दृश्य मोठे

भव्य होते असे आम्हांला सांगण्यांत आले. लाल चौकांत लेनिनची समाधि आहे. एका कांचेच्या घरांत लेनिनचा देह ठेवलेला आहे. मसाले भरून तो नीट राहिल असे केले आहे. ठरलेल्या वेळेला लेनिनचे दर्शन घेण्यासाठी लोकांना सोडण्यांत येई. त्या महापुरुषाच्या स्मृतीला प्रणाम करण्यासाठी लाखो लोक येत होते. शांतपणे डोक्यावर टोपी न घालतां जथे करून रांगेत ते उभे होते. आपली वेळ केव्हां येते याची वाट पाहत गभीरपणे उभे होते. त्या समाधीच्या बाहेरच्या द्वाराशी दोन सशस्त्र सैनिक पहरा करीत असत. आंतहि पहारकरा होते. आम्हीहि गेलो. ती समाधि पाहिली. लेनिन जणू जिवंत आहे असे वाटते. केव्हांहि उठून हा बोलेल असे वाटते.

सोव्हियट सरकारचे जे पाहुणे होते, त्या सर्व पाहुण्यांच्या सत्कारार्थ एके दिवशीं एक मोठी सरकारी मेजवानी होती. लांब दाढी असलेलें, नि अति रुचावदार अशा दोन कॉमिसारांच्या मध्ये मी बसले होते. स्वभावानें ते गोड होते. ते अस्खलितपणें इंग्लिश नि फ्रेंच बोलत. किती तरी वेळ जेवण चाललें होतें. कटाव्या आला. मला तर तहान लागली होती. परंतु तेथे पिण्यासारखे कांहीं नव्हते. मी शांतपणें बसून होतें. कोठे कांहीं पेय दिसते का ते मी पाहत होते. प्रत्येक ताटाजवळ ग्लासे होती. आणि मधून मधून मोठ्या बाटल्या भरून ठेवलेल्या होत्या. त्यांत साधें पाणी असेल असे वाटत होते. बाटली घेण्यासाठी मी माझा हात लांबवू लागलें. परंतु एका कॉमिसारने मला ती तकलीफ घेऊ दिली नाहीं. मला काय पाहिजे ते त्याच्या लक्षांत आले. त्यानें माझे ते लहानसे ग्लास भरले नि स्वतःचेहि भरलें. त्याने पटकन् ग्लास रिकामेंहि केलें. मीहि ग्लास तोंडाला लावलें. एक दोन घोट घेतले नि मला गुदमरल्यासारखे वाटू लागलें! माझा घसा भाजून निघाला. डोळ्यांतून पाणी येऊ लागलें. ते चुरचुरू लागलें. मी शांतपणें निमूटपणें ते ग्लास खाली ठेवले. आणि समोर जे खाद्यपदार्थ होते, त्यांतील भराभरा खाऊ लागलें. एकेक क्षण जणू युगासारखा वाटत होता. थोड्या वेळानें मला जरा बरें वाटलें. नंतर मला कळलें कीं मी जें प्यालें तें पाणी नव्हतें. रशियांतील सुप्रसिद्ध असें ते व्होड्का पेय होतें. एक प्रकारची दारूच ती, मद्यच ते.

मास्को हें रशियांतील एकच शहर आम्ही पाहिलें. तेथें पुष्कळ गोष्टी पाहिल्या. बहुतेक चर्चचे आतां म्युझियम बनवण्यांत आले आहेत. परंतु अधूनमधून एखादा वृद्ध पुरुष, एखादी वृद्ध स्त्री त्या चर्चवरून जातांना क्रॉससारखी हाताची खूण करून मग पुढें जातात. जिकडे तिकडे “ धर्म म्हणजे लोकांना गुंगी आणणारी अफू आहे ” अशीं वाक्यें लिहिलेले पोस्टर्स आहेत. तरीही ईश्वराविषयीची कल्पना लोकांच्या हृदयांतून संपूर्णपणें नष्ट झाली आहे, असें म्हणतां येणार नाहीं.

आम्ही तेथल्या एक तुरुंग पाहिला. माझ्या मनावर त्याचा खूप परिणाम झाला. १९२० पामून पुढे मी अनेक तुरुंग पाहिले. सोव्हियट सरकार आपल्या कैद्यांना कसे वागवते हे जाणण्याची मला जिज्ञासा होती. राजकीय कैद्यांना कसे वागवण्यात येते, इतर गुन्हेगारांना कशा रीतीने वागवतात हे मला पाहायचे होते. हिंदुस्थानांतील तुरुंगांच्या मुख्य दरवाजापाशी सशस्त्र पहारेकरी असतात. आणि तुरुंगांत वॉर्डर असतात. त्यांच्याजवळ दंडुके असतात. कधी कधी इतरहि शस्त्रे असतात. आम्ही सोव्हियट तुरुंगाच्या जवळ जेव्हा गेलो, तेव्हा मुख्य दरवाजाजवळ एक बटुकवाला होता. तो पुढेमागे करीत पहारा करीत होता. परंतु तुरुंगाच्या आंत जे रखवालदार होते, त्यांच्याजवळ ना दडुका, ना कांही आम्ही सरळ आंत शिरलो. तुरुंगाचा गव्हर्नर म्हणाला, “ कोणत्या कोठड्यांना भेटायची इच्छा आहे ? पसत करा. जेथे जायची इच्छा असेल तेथे जाऊ. ” नेहमीची हीच पद्धत असते की आजच्या खास पाहुण्यांसाठी म्हणून अपवादात्मक ही पद्धत होती ते मला माहित नाही. कांही भाग आम्ही निवडले ते आम्हांला दाखविण्यांत आले. बहुतेक कैद्यांना स्वतंत्र खोली होती. प्रत्येकाच्या खोलीचीं दारे उघडीं होती. कैदी इच्छेप्रमाणे ये जा करीत, होते. पहारेकरी दूर भिंतीजवळ उभे होते. ते एरवी अडथळा करीत नव्हते. कांही कैदी रेडिओवर ऐकत होते तीं यंत्रे त्यांनीच बसविलीं होती. कोणी सर्गांत शिकत होते. आपापलीं वाद्ये वाजवायला शिकत होते. कैदी आठवड्यांतून एकदां जलमा करीत. गायन-वादन असे कांही कैदी आपल्या खोल्यांत बसून गाणी, चिजा रचित होत. दुसरे कांही करखान्यांत गेले होते. कोणी बाहेर अगगात होते. सोव्हियट तुरुंगांतील कैदी माणसे आहेत असे वाटे याच्या उलट हिंदुस्थानांतील कैद्यांची स्थिति असते हिंदी तुरुंगांतील कैद्यांच्या तोडावर सदैव भीति. दोळे कसे कावरेबावर असतात. आनंद नाही, मोकळेपणा नाही. पशुप्रमाणे, रानटी माणसांप्रमाणे त्यांना वागवण्यात येते. आम्ही जो सोव्हियट तुरुंग पाहिला, तो आदर्श वाटला. निदोष वाटला. रशियातील सारेच तुरुंग असे असतील असे नाही मी म्हणत तेथल्या तुरुंगाविषयीहि पुष्कळ वाचले आहे, ऐकले आहे. तेव्हा सारेच तुरुंग असे असतील, असा निर्णय कसा देऊं ?

मास्कोत असतांना दुसरी एक गमतीची गोष्ट घडली. एकदां एका सभेला मी गेले होते. साधी डाक्याची साडी नेसून मी गेले होते. कोणत्याही प्रकारचा दुसरा शगारसाज नव्हता. त्या काळांत आनडोर्काकडे तिरस्काराने पाहण्यांत येत असे. एक तरुण कम्युनिस्ट मुलगी थोडा वेळ माझ्या शेजारी बसली होती. ती माझ्याकडे वांकून व माझ्या कपाळावरील कुकुमतिलकाला स्पर्श करून म्हणाली “ कशाला हे कुंकू ? हे का धार्मिक चिन्ह आहे ? रशियांतील आम्हां लोकांना धर्म नाही आवडत. ” आपण कुंकू का लावतो याचा विचार क्वचितच कधी मी केला असेल. तो प्रश्न ऐकून मी जरा चपावले,

गोंधळले. रोजची वेणीफणी कपडे करतांना कुकूंहि लावायचे, एवढेच मला माहित. रोजच्या साऱ्या वेषभूषेतीलच ती एक गोष्ट. जेव्हां तो प्रश्न विचारण्यांत आला, तेव्हां मी खरें ते तिला प्रामाणिकपणें सांगितले: परंतु तिचा माझ्यावर विश्वास बसेना. ती म्हणाली, “जर धर्माची ही खूण नसेल, तर सौंदर्यवर्धनाची असेल. आपण अधिक सुंदर दिसावे म्हणून लावतां ना हे कुकू ? सांगा. स्वतःचे सौंदर्य कृत्रिम साधनांनी वाढविणे ही भांडवलशाही संस्कृति आहे. असल्या गोष्टींवर आम्हीं कम्युनिस्ट विश्वास ठेवित नाहीं.” मी तिला म्हटले, “अद्याप मी कांहीं कम्युनिस्ट नाहीं. पुढेमागे पटल्यावर होईनहि कदाचित्, कोणी सांगावें ?” तें कांहीं असो. रशियन लोक मला फार आवडले ही गोष्ट खरी. माझ्या उत्तराने त्या कम्युनिस्ट मुलीचें थोडें समाधान झाले. परंतु तरीहि असतोषानेच, नापसतीच्या दृष्टीनेच ती माझ्याकडे पाहत होती. कसा हिचा उद्धार होणार, कांहीं आशा नाहीं, अशा दृष्टीने जणू ती पाहत होती. त्या काळात रशियांत कडक कपडे वापरणे म्हणजे मनाला थोडा सकोचच वाटत असे. आमच्या अन्यत साऱ्या साड्याहि तेथील वातावरणाला शोभत नसत. त्याहि जरा भांडवलशाही-छाप वाटत. परंतु एक विचार माझ्या मनांत घेई. सामान्य जनतेचे जीवन सुखमय करणे. त्यांचा ससार सुखाचा करणे असें निश्चित श्रेय ठरवून तदनुसार उद्योग करणे म्हणजे का सर्व कलात्मक दृष्टीचा त्याग करणे ? अशा कांतीचा सुंदरतेशीं कांहीं का सवयच नाही ? परंतु असेहि अमण्याचा सभव आहे की मला जी स्त्री भेटली, ती जरा अधिक कडवी असेल, जरा आत्यंतिक टोकाळा गेलेली असेल.

एका आठवड्याने आम्हीं बर्लिनला परतलो. रशियाला आम्हीं दिलेची ही भेट फार धांवती होती. परंतु तेवढ्या थोड्याशा अवधीत जो अनुभव आला तो किती प्राणमय, किती मोलाचा, महत्त्वाचा ! त्यांच्या पुष्कळ योजना अद्याप बाल्यावस्थेत होत्या परंतु एक गोष्ट डोळ्यांत भरल्याशिवाय राहत नसे. जो जो कोणीं तेथे आम्हांला भेटे, त्याच्या त्याच्याजवळ आशांचा एक नवीन सदेश होता. आम्हीं, कांही तरी कांतिकारक करून दाखविणार असा निर्धार सर्वाजवळ होता. अशी श्रद्धा अडचणीचे पर्वत कां बरें ओलांडून जाणार नाही ? हे रशियन लोक अधिक सुखी असा नवा समाज निर्माण करण्यांत यशस्वी होवोत अशी मनापासून मी प्रार्थना केली: अशी सदिच्छा, आशा मनांत राखली. आणि रशियांत जर असा एक सुखी समाज निर्माण झाला, तर जगांतील साऱ्या मानवजातीची स्थितिहि तो सुधारील असेहि वाटले.

नवीन रशियाचे स्वरूप समजून घेणें वडिलांना जरा कठिण गेले. विशेषतः तेथील सामुदायिक प्रयोगांचे विचार त्यांच्या नीट ध्यानांत येत ना. ते निराळ्या वातावरणांत वाढलेले. त्यांना मिळालेलें शिक्षण निराळें, मनोबुद्धीवर झालेले संस्कार निराळे. नवीन विचार, विशेषतः कांतिकारक असे नवे विचार, त्यांच्याशीं स्वतःच्या

मनोबुद्धीला जुळवून घेणे त्यांना कठिण वाटले. परंतु रशिया आपण पाहिला याचा त्यांनाही आनंद झाला. जे कांदी त्यांनी थोडेसे पाहिले, ते अवश्य पाहण्यासारखे होते. एक नवीनच देश तेथे निर्माण होत होता. आणि आम्हां सर्वांवर तेथील प्रयोगांचा विलक्षण परिणाम झाला. ती धांवती, ओझरती भेट, परंतु ती अविस्मरणीय अशी झाली !

“ ते धन्यतम दिवस आठवून आज का रडतच बसले पाहिजे ? ते दिवस आठवून लाजेने का खाली मानच घालून राहिले पाहिजे ? आपल्या पूर्वजांनी आपले रक्त सांडले. ते धारातीर्थी पडले. हे भूमाते, त्या मृत स्पार्टन वीरांपैकी मूठभर आम्हांला परत दे. त्या तीनशापैकी फक्त तीन दे. पुन्हां नवीन धर्मापिली करायला तीन पुरेत. ”

— बायरन

मास्कोहून आम्ही बर्लिनला आलों. तेथून पॅरिसला. आणि थोड्या आठवड्यांनीच आम्ही मार्सेलिसला जाऊन तेथे बोट घेतली. हिंदुस्थानांत परत यायला निघालों.

आईला भेटायला मी उतावीळ झाले होते. आईपासून इतके दिवस दूर मी कधीच राहिले नव्हते. तरीहि पॅरिस सोडतांना जरा कसेसेच वाटले. मनाला वाईट वाटल्यावांचून राहिले नाही. पॅरिसमध्ये मी पुष्कळ सुखाचे दिवस दवडले होते. ते प्रसन्न, सुंदर शहर, ती आनंदी, रमणीय नगरी, तिच्यावर माझे प्रेम जडले होते. अगदी निघायची वेळ येईपर्यंत पॅरिस नगराची प्रभावी मोहिनी माझ्या ध्यानांत आली नव्हती. पॅरिसचे आकर्षण कांहीं विलक्षण आहे. आम्ही पॅरिस सोडले. आणि ते मनाला ओढू लागले. आमची गाडी स्टेशनांतून हळूहळू बाहेर पडली. फ्रान्सच्या या

नयनमनोहर राजधानीला मी पुन्हां केव्हां बरे येईन, असे सारखें मनांत येत होते. मी ही नगरी पुन्हां पाहणार नाही, अशी एक चमत्कारिक भावना हृदयांत डोकावे. हें शेवटचेंच दर्शन. पहिलें नि शेवटचें असें मनांत कोणी तरी म्हणे. आणि समजा, पॅरिस पुन्हां पाहिले, तरी तें का असेच असेल ? किती तरी बदल त्याच्यांत झालेला असेल. असे विचार मनांत येत होते. परंतु ही सुंदर नगरी नाझींच्या हातांत पडेल, तिच्यांतील आनंद, हास्य, सगीत, कला सारें नष्ट झाले असेल, ज्यासाठी ती जगद्विख्यात आहे ते कांहीं उरणार नाही, असें त्यावेळेस चुकूनहि मनांत आले नाहीं.

वडिलांनीं आणखी कांहीं महिने युरोपांत राहायचे निश्चित केले होते. जवाहर, कमला, त्यांची मुलगी इंदिरा नि मी, आम्ही चौघे १९२७ च्या डिसेबर महिन्यांत कोलंबो मार्गानें हिंदुस्थानांत परत यायला निघालो. त्यावर्षी हिंवाळ्यांत राष्ट्रीय सभेचें अधिवेशन मद्रासला भरणार होते. अधिवेशनाला हजर राहण्यासाठीं आम्ही मद्रासला थांबलों. दहा दिवस तेथें मुक्काम करून अलाहाबादला आम्ही घरीं आलो.

परिचित नि प्रिय अशा वातावरणांत मी परत आले खरी; परंतु एक प्रक्करची मनाला रुखरुख वाटे, हुरहुर वाटे, मन अशान्त नि अस्वस्थ झालें. घरीं आल्यावर कांहीं महिने तरी मी सुखी नव्हते. समाधान दूरावले. युरोपांतील जीवन कर्ममय होते. तेथे किती उद्योग, किती कामें; परंतु येथे घरीं काय करायचें ? पुष्कळसें वाचण्यापलीकडे येथे दुसरा कोणता उद्योग ? वेळ दवडायचा तरी कसा ? युरोपांत रिकामें बसायला सवड नव्हती, तर येथे त्याच्या उलट, करायला कांहीं नव्हते. मी अगदीं कटाळले. सारा उत्साह नष्ट झाला. काय करावें कांहीं सुचेना. त्या जुन्या सुखासीन जीवनाशीं मल्ल जुळवून घेतां येईना. इतक्यांत असे ऐकलें, कीं आमच्या अलाहाबाद शहरांतच एक मॉन्टेसरी पद्धतीची शस्त्रा निघायची आहे. लहान मुलांचा मला विलक्षण लळा होता. मॉन्टेसरी पद्धतीचा मी अभ्यास केला होता. ही पद्धति मला आवडे. या शाळेत काम मिळाले तर बघावें असें मी ठरविलें. तेथें नोकरी मिळणे कठिण नव्हते. ती सोपी गोष्ट होती. परंतु वडील काय म्हणतील ते मी आतांपर्यंत विसरूनच गेलें होते. एवढ्यांत माझी बहीण स्वरूप नि तिचे यजमान पुन्हां युरोपमध्ये गेलीं. त्यांनीं आपल्या दोन मुली आईजवळ ठेवल्या होत्या. चंद्रलेखा नि नयनतारा अशीं त्यांचीं नांवे. आईची प्रकृति त्यावेळेस बरी नव्हती. तेव्हां या मुलींची काळजी घेण्याचे काम माझ्याकडेच आलें. या भाच्यांवर माझे प्रेम होते. परंतु त्यांची जबाबदारी घेणे सोपें काम नव्हते.

वडील नुकतेच युरोपांतून घरीं आले होते. एके दिवशीं ते जरा आनंदी वृत्तींत आहेत असे पाहून त्या शाळेत काम करायला जायची गोष्ट मी मोठ्या युक्तीनें हळूच काढली. मी म्हटलें, “ मला रिकामे बसून करमत नाहीं. कांहीं उद्योग नको का ?

माझ्यासमोर निश्चित असे कांहींच नाही. रोज पांच सहा तास तरी मला काम हवे, कुठे मिळाले तर. आणि काम पुन्हां असे हवे आहे, जे माझ्या स्वभावाला, मनोबुद्धीला मान-वेले." वडील म्हणाले, " ठीक, तू जवाहरची सेक्रेटरीण कां नाही होत ? किंवा माझी हो. " तें काम चांगले झाले असते; परंतु वाटले की ते नको. कारण निश्चित अमुक तास काम असें येथे कांहीं नाही. आणि तें कामहि पद्धतशीर थोडेच असायचें ? मी वडिलांना म्हण्टो, " माझ्या मनांत होते ते हें काम नव्हे. " " तर मग तुझ्या मनांत काय आहे ? " मी सांगितले, " त्या मॉटेसरी शाळेत जाऊन शिकवण्यांत मला आनंद वाटेल. " माझ्या शब्दांवर वडिलांचा प्रथम विश्वासच वसेना. परंतु मी खरोखरच सत्यार्थीनं, गंभीरपणें बोलत आहे असें जेव्हां त्यांनी पाहिलें, तेव्हां ते म्हणाले, " मला पसत नाही. तुझ्या म्हणण्याचा मी विचारहि करणार नाही. त्या लहान मुलांत पांच सहा तास तूं घालवणार ? असें करून आपण सुखी होऊ असे तुला वाटतें; परंतु तो भ्रम आहे. दोन दिवसांत तूं कंटाळशील तुला प्रयोगच करून पहायचा असेल, तर रोज तास दोन तास जात जा. वेळच ना घालवायचा आहे ? जा थोडा वेळ तेथे. " माझ्या मनाची तीव्रता त्यांना समजली नाही असे मला वाटले. परंतु पुन्हां एकदां धैर्य करून (कारण मला जे करायला हवे होते तें त्यांना सांगण्यासाठी खरोखरच धैर्याची जरूर होती.) मी सौम्यपणें त्यांना सांगितले, " मी अर्ज तर केला होता आणि त्याचें होकारार्थी उत्तरहि आले आहे. आतां फक्त तुमची अनुमति या आणि मी जें काम तेथे करणार आहे ते अवैतनिक केवळ सन्मान्य काम म्हणून करणार नसून सवेतन काम करणार आहे. " माझे बोलणे संपण्याचाच अवकाश आणि वडील वादळाप्रमाणे खळखळले मला त्याची कल्पना होतीच. शेवटीं ते म्हणाले, " तेथे करायचेच असेल काम तर कर. परंतु सन्मान्य म्हणून कर. वेतन नको घेऊ. " त्या मुद्द्यावर आमची दोघांची पुष्कळच चर्चा झाली मी माझे म्हणणे सोडायला तयार नव्हते वडीलहि आपलाच हेका धरून होते. काम करणारी एक मुलगी होण्याची माझी ती स्वप्ने, त्या माझ्या आशा; सारें जयाला गेले. स्वप्ने विरून गेलीं. आशा अस्तास गेल्या. वडिलांवर माझे फार प्रेम होते. त्यांच्या इच्छेविरुद्ध कशी वागू, वड कसे करूं ? आयुष्यांत प्रथमच आज मला माझ्या वडिलांच्या या सत्ताप्रिय वर्तनाचा राग आला; खूप राग आला. परंतु मी माझी शांति सोडली नाही. वडिलांचे मन वळवणे, त्यांना स्वतःचा विचार बदलायला लावणें सोपें काम नव्हते. तरीहि त्यांचें मन कस वळवतां येईल याच्या विचारांत मी होते. नाना उपाय, युक्त्या मनासमोर आणीत होते. मी आईची मदत मिळविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु तिनेहे नकार दिला. अर्थात् तिचीं कारणे मात्र निराळीं होती. मी आतां लग्न करावे, कोठें तरी संसारांत स्थिर व्हावें, ही तिची इच्छा. आणि मी नोकरी वरायला लागल्यावर लग्नाचें लांबणीवरच पडत जाणार, असे

तिला वाटलें. शेवटीं मी जवाहरकडे गेलें. आणि आनदाची गोष्ट ही, कीं त्याने माझ्या म्हणण्याला मान्यता दिली. नुसतें काम करायलाच नव्हे, तर पगारी शिक्षक म्हणूनहि काम करायला त्याची संमति मिळाली. मी घेतलेल्या निर्णयानें तो खूष झाला आणि वडिलांचेहि मन वळवून त्यांची अनुमति मिळवून देण्याचें त्यानें वचन दिलें. जवाहरच्या हातांत पुढचें सारें सांपवून मीं एक सुस्कारा सोडला. ओझे कमी झाल्यासारखे वाटलें. कांहीं तरी चांगला निकाल लागेल अशी आशा मी करित होतें. किती तरी वादविवाद झाले. चर्चा झाल्या. शेवटीं एकदांचा वडिलांचा स्कार मिळाला. माझे घोडे गगेत न्हाले. मी शाळेत शिक्षकीण झालें. जवळ जवळ दीड वर्ष त्या शाळेंत शिकवण्याचें काम मीं केलें. मला पूर्ण समाधान होतें. पुढें मीं राजिनामा दिला. कारण मला राजकीय चळवळींत भाग घ्यायचा होता. आणि दोन्ही गोष्टी जमणें शक्य नव्हतें. कायदेभंगाची-सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू झाली होती. आणि मी माझा सारा वेळ त्या चळवळीसाठीं घायला अधीर झाले होतें.

१९२८ मध्यें कलकत्त्यास राष्ट्रीय सभेचें अधिवेशन भरले. माझे वडील अध्यक्ष होते. आगगाडीला जोडलेल्या खास डब्यांतून आम्ही सारी मंडळी अलाहाबादहून गेलों. आम्ही राष्ट्रीय सभेचे पाहुणे होतो. एका भव्य वाड्यांत आमची व्यवस्था होती. तें घर लतापल्लवांनीं, पुष्पमालांनीं, तोरणांनीं, पताकांनीं, राष्ट्रीय झेंड्यांनीं सजवण्यांत आले होतें. राष्ट्राध्यक्षांचें तें निवासस्थान होतें. म्हणून ही शोभा. दरवाजाबाहेर गणवेश घालून घोड्यावर स्वार झालेले तरुण स्वयंसेवक पहारा करित होते. ते स्वयंसेवक चपल नि उत्साही होते. सेवापरायण होते. जेव्हां जेव्हां वडिलांना निवासस्थानांतून बाहेर जावें लागे, तेव्हां तेव्हां एखाद्या राजाप्रमाणें त्यांना नेण्यांत येत असे. सर्वांच्या पुढें नीट ताठपणें घोड्यावर बसलेले ते घोडेस्वार असत. त्यांचें घोड्यावर बसणें सहजमुदर नव्हते. आपण घोड्यावर बसलों आहोत, नीट ताठ बसलों आहोत, कांहीं चूक नाही याची जणू त्यांना सारखी जाणीव होती. घोडेस्वारांच्या मागून मार्गदर्शक मोटरगाडी निघे. तिच्यांत स्वयंसेवकाचा सेनापति असे. त्यावेळेस श्री. सुभाषचंद्र बोस हे स्वयंसेवकांचे मुख्य होते. त्या मोटरींत ते उभे असत. गणवेशांत ते चमकत असत. त्या मोटरीमागून वडिलांची मोटर जाई. ते सारें दृश्य पाहण्यासारखे होतें. परंतु प्रत्येक वेळेस बाहेर पडतांना नि परत येतांना या अशा थाटांत येणें मोठे जिकीरीचें असे. वडील थकले. ही सारी व्यवस्था ज्यांच्याकडे होती, त्यांना वडील म्हणाले, “ दर वेळेला कशाला ही मिरवणूक ? मला कितीदां तरी जावें-यावें लागणार. माझ्या जीविताला कांहीं येथे धोका नाही. मला मुकाट्यानें जाऊं-येऊं दे.”

याच अधिवेशनांत वडील नि जवाहर यांचे मतभेद पराकोटीला गेले. त्यांच्या विचारांतील फरक स्पष्टपणें पुढें आला. ते पूर्वी पुष्कळदा चर्चा करित, मतभेद होत.

परंतु इतक्या थराला गोष्टी कधी गेल्या नव्हत्या. सर्वपक्ष-परिषदेचा संपूर्ण स्वातंत्र्याच्या ठरावाला पाठिंबा मिळणे शक्य नव्हते. तेव्हा वसाहतीच्या स्वराज्याच्या मागणीला तरी त्यांचा पाठिंबा मिळवा म्हणून वडील खटपट करीत होते. सर्वपक्ष-परिषदेची संमति मिळवायला वडील उत्सुक असले, तरी जवाहरला ही तडजोड मान्य नव्हती. पिता-पुत्रांचा हा मानसिक झगडा चालू होता. घरचं नि बाहेरचं वातावरण गरम झाले होते. गोष्टी निकरावर आल्या होत्या. खुल्या अधिवेशनांत वसाहतीच्या स्वराज्याचा ठराव मजूर झाला. परंतु जवाहरने विरोध केला होता.

पुढील वर्षभर देशाच्या सर्वच भागांत कार्याला बरीच चालना मिळाली होती. सर्वत्र नवे वातावरण येत होते. लोक राजकीय दृष्ट्या अधिकाधिक जागृत होत चालले होते. एका नव्या धैर्याने, नव्या निश्चयाने जनता पुढे जात आहे, असे वाटत होते. कोठेहि बधा, कांहीं तरी चळवळ दिसे. आणि ही चळवळ हळूहळू प्राणमय, चैतन्यमय होत चालली होती. तिच्यांत जीव येत होता. जोम येत होता. कांहीं तरी महान् लौकरच होणार, असे वाटत होते. नवयुगाची पावले कानांवर येत होती. पृथ्वीवरील कोणत्याहि शक्तीला जिची पावले रोखतां येणार नाहीत, अशी एक नवीन शक्ति जन्म घेत होती. संयुक्त प्रांतांतील शेतकऱ्यांना ही गोष्ट विशेषे करून दिसत होती. बऱ्याच दिवगांपासून तेथे अशान्ति होती, प्रक्षोभ होता. देशांतील युवकशक्तिहि संघटित होत होती. ठर्यां ठर्यां युवकसंघ स्थापन झाले. ही युवक चळवळ झपाट्याने पसरली. त्यांच्या सभा-परिषदा होऊ लागल्या. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी कार्य करण्याच्या शपथा ते घेऊ लागले. युवकपरिषदांच्या वतीने तरुणतरुणी खेड्यापाड्यांत जाऊन प्रचार करू लागल्या. ठराविक काळांत ही स्वयंसेवक मंडळी खेड्यांत प्रत्यक्ष राहत, काम करीत. अलाहाबादच्या युवक समितीची मी चिटणीस होतें. एक तरुण बंगाली विद्यार्थीहि सहचिटणीस होता. जवाहर आमचा अध्यक्ष होता. तो बंगाली विद्यार्थी निर्भय होता. त्याच्यांत तेज होते, स्फूर्ति होती. हृदयांत देशभक्तीची ज्वाला होती. परंतु दोन वर्षांनंतर त्याने काँग्रेसनिष्ठेचा त्याग केला. त्याची मते बदलली. त्याने आपले कार्यक्षेत्रहि बदलले. पुढे तो गेल्या कोठे, त्याचा पत्ताहि लागला नाही. माझ्याबरोबर त्यावेळेस जे तरुण काम करीत होते, ते आज निरनिराळ्या पक्षांत गेले आहेत. कांहीं कम्युनिस्ट झाले आहेत. त्यांची कधी भेट झालीच, तर आपण अपरिचितांना भेटत आहो असे वाटते. पुष्कळ दिवस ज्यांच्याबरोबर एकत्र काम केले, ज्यांच्याबरोबर आपण लाठ्या खाळत्या, इतर अनेक आपत्ति भोगल्या तेच हे, असे नाही वाटत.

आणि १९२९ मधील ती लाहोरची राष्ट्रीय सभा ! जवाहर अध्यक्ष होता. राष्ट्रीय सभेच्या इतिहासांत ती अपूर्व गोष्ट होती. पिता अध्यक्षपद सोडून ते पुत्राच्या स्वाधीन करीत आहे असे दृश्य हिंदी राष्ट्रीय सभेच्या इतिहासांतच अपूर्व होतें असें नाही, तर

जगांतील इतर देशांतील राष्ट्रीय सभेसारख्या संस्थांच्या इतिहासांतहि अशी गोष्ट कधी घडली नसेल. वडिलांना तर त्यावेळेस कृतार्थ वाटलें असेल ! केवढा धन्यतेचा क्षण ! वडिलांनीं मोठ्या अभिमानानें नि आनंदानें जवाहरच्या हातीं सूत्रें दिलीं. जवाहर त्यांच्या घरच्या इस्टेटीचाच वारसदार होता असें नव्हे, तर त्यांच्या राजकीय गादीचाहि वारसदार होता. राष्ट्रीय सभेचें अध्यक्षपद मिळणें याहून परमोच्च मान या देशांत दुसरा कोणता आहे ? तें पद वडिलांना मिळालें होते. त्यांनीं तें पुत्राच्या स्वाधीन केलें.

लाहोरची राष्ट्रीय सभा अनेक वर्षींनीं अपूर्व झाली. ते ऐतिहासिक अधिवेशन होतें. डिसेंबर महिन्यांतील तो प्रातःकाल होता. कडाक्याची थंडी पडली होती. परंतु थंडीला न जमानतां हजारों लोक रावी नदीच्या तीरावर जमले नि संपूर्ण स्वातंत्र्याची शपथ घेते झाले. त्या ठरावानें आपल्या देशाच्या इतिहासांत नूतन मंगल प्रभात उगवली. स्त्रिया, पुरुष, मुलें थंडी होती तरी हजारोंनीं आलीं. तेथे निर्मळ अशा निळ्या आकाशाच्या खालीं हजारों माणसें उभीं राहिलीं. गंभीरपणें, गंभीर भावनेनें स्वातंत्र्याच्या प्रतिज्ञेचा त्यांनीं उच्चार केला. जवाहर प्रतिज्ञा वाचीत होता, ते हजारों श्रोते मागून उच्चार करीत होते.

अशा रीतीनें हिंदुस्थाननें स्वातंत्र्याची घोषणा केली. नवभारतानें स्वातंत्र्याची दीक्षा घेतली. १९२९ च्या त्या हिंवाळ्यानंतर कांहीं थोडे पुत्र जरी सोडून गेले असले, तरी हजारोंनीं, लाखोंनीं आपला शब्द पाळला आहे. आणि ज्या स्वराज्याशिवय हिंदुस्थानला सुख शांति लाभणार नाहीत, त्या स्वराज्यासाठीं ते अविरतपणे झडगत आहेत, अग्निदिव्यांतून जात आहेत.

अधिवेशन संपतांच आम्ही अलाहाबादला आलों. भविष्यांत निराळेंच ताट वाहून ठेवलेलें होते. पुढें अधार दिसत होता. झगडा, लढा, कष्ट, हाल, अपेष्टा या गोष्टी समोर दिसत होत्या. परंतु पुढें कठिण दिवस येणार होते, कसोटीचा समय येणार होता; म्हणून कांहीं वाईट नव्हतें वाटत. उलट उत्साहाला भरते येत होतें. भविष्यकाळाच्या पोटांत कांहींहि असो, त्याला न डगमगतां तांड देण्याला सारे सिद्ध होते.

लाहोरचे ते अधिवेशन भरण्यापूर्वीच वडिलांनीं आपल्या जुन्या राहत्या घराची राश्ट्राला देणगी दिली होती. किती तरी दिवसांपासून त्यांच्या मनांत तो विचार होता. आणि त्याप्रमाणें एकदां केल्यावर त्यांना किती आनंद वाटला ! जवाहर नि त्याचें कुटुंब यासाठीं म्हणून जें दुसरें नवीन घर वडिलांनीं मुद्दाम बांधलें होतें, त्या घरांत आतां आम्ही सारीं राहायला आलों. हें घरहि सुंदर होतें. वडिलांना या नवीन घराचाहि अभिमान वाटत असे. युरोपांत असतांना वडिलांबरोबर मी अनेक दुकानांत जात असें. या नव्या घरासाठीं नाना प्रकारचीं विद्युत्साधनें आणि इतरहि गोष्टी त्या वेळीं आम्हीं खरेदी केल्या होत्या. बाजारांत जाणें, निरनिराळ्या सुंदर वस्तु, नवीन नवीन प्रकार

विकृत घेणें याचा वडिलांना फार नाद. ते अशा गोष्टींत फार रस घेत, रमून जात. त्यांचा तो आनंद पाहणें म्हणजेसुद्धां एक परम मधुर अनुभव घेण्याप्रमाणें होतें.

या नवीन घरालाहि आनंद-भवन हेंच नांव देण्यांत आलें. आनंद-भवनांतच वडील राहणार. आनंदभवमाशिवाय अन्यत्र राहण्याची कल्पना त्यांना सहनच झाली नसती. आणि जे आनंद-भवन राहूला देण्यांत आलें होतें, त्याचें नांव स्वराज्यभवन असं ठेवण्यांत आले. पुष्कळ वेळां स्वराज्यभवनाला सरकारी कुलुपच लागतें. परंतु जेव्हां तें मोकळे असतें, तेव्हां कांहीं भागांत काँग्रेसचें हॉस्पिटल असतें; आणि कांहीं भागांत अखिल भारतीय काँग्रेस समितीच्या कचेऱ्या असतात.

१९३० च्या मार्चची १२ वी तारीख उजाडली. आपल्याबरोबर निवडक सत्याग्रही घेऊन मिठाचा कायदा मोडण्यासाठीं महात्माजी त्या दिवशीं बाहेर पडले. ती जग-विख्यात दांडी यात्रा सुरू झाली. उंचवळणारा मानव सागर महात्मार्जींच्या पाठोपाठ हेलवत येत होता. साऱ्या भारताचे डोळे त्या लहानशा वामन मूर्तीकडे होते. जो न्याय आजपर्यंत मिळत नव्हता, जें स्वातंत्र्य आमच्यापासून दूर ठेवण्यांत आलें होतें, तो न्याय नि तें स्वातंत्र्य जनतेला मिळवून देण्यासाठीं एक नवीनच अहिंसक असा अभिनव स्वातंत्र्यसंग्राम हा लहान माणूस सुरू करणार होता. मिठाचे कायदे तोडण्यासाठीं शहरें सरसावलीं, खेडीं खडीं झालीं. मिठाचा सारा मक्ता सरकारकडे. तो घोर अन्याय होता. त्याऱ्याविरुद्ध, तो दुष्ट मिठाचा कायदा मोडण्यासाठीं राष्ट्र उभें राहिलें. अलाहाबादमध्ये प्रचंड मिरवणूक निघाली. आणि एक विराट सभा भरली. त्या सभेत प्रथम जवाहरनें बेकायदा मीठ तयार केलें.

वाटत होते, कीं गांधीजींना दांडीला अटक होईल. परंतु तसें कांहीं एक झालें नाही. दुसऱ्या एका गांधीं त्यांना जाऊ दिलें. आणि तेथें मध्यरात्री त्यांना कैद करण्यांत आले. सर्वसत्ताधीश अशा सरकारलाहि रात्रीच्या वेळेस चोर येतो त्याप्रमाणें करायला लागावें हे आश्चर्य नव्हे का ? जनतेच्या सुप्त भावना खवळतील अशी का सरकारला भीति वाटते ? परंतु जनतेला तर सहज चिरडून टाकूं असे सरकार मानीत असतें. मग हे चोरासारखे मार्ग कां ?

लौकरच जवाहर पकडला गेला. आणि सारे रानच उठलें. प्रत्येक शहर पेटलें. प्रत्येक खेडेगांव उठलें. अनत्याचारी परंतु वज्रसमान निश्चयी अशा लोकांवर सरकारनें जुलमाचा हळ फिरविला. सर्वत्र धरपकडीचे सत्र सुरू होते. लाठीमार होत होते. गोळीबार ऐकूं येत होते. सर्वत्र सोटेशाही अमल सुरू होता. जनतेने निर्धाराने नि शौर्याने त्या रानटी हल्ल्यांना तोंड दिलें. स्वतःची प्रतिष्ठा नि स्वाभिमान रक्षण्यासाठीं, आपल्या मूल्यवान नैसर्गिक हक्कांच्या रक्षणासाठीं जनता निकरानें, निर्भयपणें उभी

राहिली. मॉटेसरी शाळेंतील जागेचा राजिनामा देऊन मी एक स्वयंसेविका झाले. परकी कापडाच्या दुकानावर मी निरोधन करू लागले. मी कवायती घेत असं. मिरवणुका आंखित असं. काँग्रेस अधिकारी जे जे सांगतील तें करित असं. सारा दिवस या अशा कामांत पटकन निघून जाई. कमला, माझी बहीण, मी दिवसभर भर उन्हांतून जात असूं. परंतु वडिलांना ते पसंत नव्हतें. परंतु त्यांनीं विरोध केला नाही; हातीं घेतलेले काम आम्हीं सोडावें म्हणून त्यांनीं सक्तीहि केली नाही. त्यांची प्रकृति बरी नव्हती. आपलीं मुलें जवळ असावीं असं त्यांना वाटत होतें. जवाहर तुरुंगांत होता. आम्हीं कोणीं मुद्दाम तुरुंगांत जाऊं नये असं वडिलांना वाटे. ते स्वतः आजारी होते. तरी काम करीतच होते. चळवळीला ते मार्गदर्शन करीत होते. सकाळपासून रात्रीपर्यंत ते सारखें काम करीत. विश्रंति म्हणून नसे. कामाचा हा ताण त्यांना सहन होत नव्हता. डॉक्टरांनीं विश्रंतीचा सल्ला दिला. परंतु डॉक्टर काय सांगणार हें जणूं सरकारनें आधींच ओळखलें. १९३० च्या ३० जूनला सरकारनें वडिलांना अटक केली. अशा रीतीनें एखाद्या थंड हवेच्या ठिकाणीं जायच्या ऐवजीं गंगा ओलांडून पलीकडच्या नैनी तुरुंगांत त्यांनीं प्रवेश केला.

तुरुंगांत वडील दहा आठवडेच होते. तेथें त्यांची प्रकृति हळूहळू अधिकच बिघडली. ते आतां पूर्वींचे राहिले नव्हते. पूर्वींच्या आकृतीची जणू आतां छाया मात्र उरली. इथवर पाळी आली, तेव्हां सरकारला वाटलें, कीं यांना आतां सोडले तर ते योग्य होईल. वडील बाहेर येतांच आम्ही सारीं मसुरीला गेलों. पर्वतावरील थंड हवेनें आणि घरांतील सुखोपचारांनीं वडिलांना बरें वाटूं लागलें. त्यांच्या गळून गेलेल्या कृश शरीरांत थोडी शक्ति आली. दरम्यान जवाहरचीहि सुटका झाली होती. तो अलाहाबादलाच राही. मधूनमधून येऊन भेटे. त्यामुळे वडिलांना बरे वाटे. हुशारी वाटे. जवाहरची भेट म्हणजे अमृतरसायन असे.

परंतु जवाहर बरेच दिवस बाहेर राहणे शक्य नव्हते. लौकरच त्याला पुन्हां पकडणार अशा अफवा उठल्या. यामुळें वडिलांनीं अलाहाबादला जायचे निश्चित केलें. डॉक्टर नको म्हणत होते. ऑक्टोबर १८ ला आम्हीं मसुरी सोडली. अलाहाबादला आलों. स्टेशनवर जवाहर नि कमला आम्हांला ध्यायला आलीं होती. गाडीला उशीर झाला होता. तिकडे जाहीर सभा होती. जवाहरला हजर राहणें प्राप्त. त्याला फार वेळ आमच्याजवळ राहतां आले नाही. तो गेला. आजूबाजूच्या खेड्यांतून हजारों शेतकरी सभेला आले होते. सभा सपत्यावर मोटारींतून जवाहर नि कमला घरीं परत येत होती. पोलिसांनीं मोटर अडविली. घर जवळच होते. दिसत होते. परंतु आजारी पित्याचा निरोप ध्यायला परवानगी मिळाली नाही. रस्त्यांत तेथेच अटक करून जवाहरला नेण्यांत

आले. पुन्हां नैनी तुहंगांत त्याची रवानगी करण्यांत आली. घरीं पिता पुत्राची वाट पाहत होता, सभा सपून आतां येईल, असे म्हणत होता.

जवाहरला अटक होणार याची कल्पना होतीच, तरीहि वडिलांना त्याचा मोठाच धक्का बसला. कांहीं राजकीय नि कांहीं घरगुती बाबतींत जवाहरजवळ त्यांना बोलायचें होते. त्यासाठी थोडा तरी वेळ मिळेल अशी त्यांना आशा वाटत होती. परंतु ते व्हायचे नव्हते. थोडा वेळ वडील दुःखानें खालीं मान घालून बसले. परंतु दुबळेपणाला अधिक वेळ जागा देणारे ते नव्हते. ते सिंहाच्या छातीचे होते. त्यांनीं आपले ते वृद्ध मस्तक उच केले, नि निश्चित स्वरांत म्हटले, “मीहि माझे काम सुरू करणार, यापुढें मला आजारी समजून डॉक्टरांनीं उपचार करण्याच्या भानगडींत पडूं नये. मी त्यांना तसे करूं देणार नाहीं.” भयंकर रोगानें त्यांना घेरलें होतें. परंतु केवळ इच्छाशक्तीच्या जोरावर त्या प्रबळ रोगाला ते दडपूं पाहत होते. रोगाशीं चाललेली ती त्यांची झुज पाहून परम आश्चर्य वाटे. परंतु किती दिवस त्या रोगाशीं ते लढणार ? परंतु वडील अडग राहिले. नवीन उत्साहानें ते काम करूं लागले. सविनय कायदेभंगाच्या चळवळींत त्यांनीं पुन्हां प्राण ओतला. अधिकच जोरानें चळवळ पेटली, भडकली. हळूहळू त्यांची प्रकृति अधिकाधिक क्षीण होत चालली; अधिकच बिघडत चालली. त्यांनीं थोडीं विश्रांति घ्यावी, समुद्रकाठीं कोठें जाऊन राहावें म्हणून जवाहरनें त्यांचे मन वळवण्याची पराकथा केली. वडिलांनीं कबूल केलें. मीं त्यांच्याबरोबर जायचे असे ठरलें. आम्हीं कलकत्याला आलों. आणि तेथून लहानशी सागर-सफर आम्ही करणार होतो. परंतु वडिलांना अधिकच अशक्त वाटूं लागलें. सफरीचा बेत रद्द करावा लागला. कलकत्याच्या उपनगरांत कांहीं आठवडे वडिलांबरोबर मी राहिले. ते आठवडे आणीबाणीचे होते. हृदयाचे पाणी पाणी करणारे होते. आपण बरे होणार नाहीं याची वडिलांना कल्पना आली असावी, असे वाटले. आणि करायचें तरी काय ? उपाय नव्हता. वडील दुःखी, निराश नव्हते. आतां थोड्या दिवसांचेच आपण सोबती आहोंत याची स्पष्ट कल्पना अमूनहि ते आपल्या आजाराची टिंगल करीत. त्यांचें धैर्य अनंत होते, नि अतकाळपर्यंत ते तसे राहिले.

एके दिवशीं कमलासहि अटक झाल्याची बातमी आली. कमलाहि बरी नव्हती. तिच्या अटकेची वार्ता ऐकून वडील अधिकच दुःखी झाले. एकदम अलाहाबादला जायचें त्यांच्या मनांत आले परंतु डॉक्टर म्हणाले, “घाई नका करूं. थोडे दिवस येथेंच थांबा.” ते कबूल झाले. परंतु मला त्यांनीं तात्काळ अलाहाबादला पुढे पाठविलें. थोड्या दिवसांनीं तेहि इतर सर्व मंडळींसह आले. कलकत्याहून मी आल्यावर लौकरच एक गंमतीची गोष्ट घडली. बहुतेक दररोज माझ्या मित्रांना, सहकाऱ्यांना अटक होत होती, त्यांचे खटले तुरुंगांतच चालविण्यांत येत. खटल्यांच्या वेळेस ज्यांना हजर राहायचें असे,

त्यांना कलेक्टरची परवानगी घ्यावी लागे. कलेक्टर फार त्रासदायक होता हम करे सो कायदा असें म्हणणारा होता. त्या दिवशीं तिसऱ्या प्रहरीं युवक सघांतील तरुणांच्या एका तुकडीचा खटला चालणार होता. तुकडीतील सर्वांचा एकदम खटला ! त्या खटल्याला मी हजर राहू इच्छित होते. मी कलेक्टरकडे गेले. मला पाहतांच तो जणू लाल झाला. “ काय, पुन्हां कशाला आलांत ? तुम्ही आपल्या कामाकडेच सारें लक्ष कां देत नाहीं, आणि मलाहि माझे काम कां करूं देत नाहीं ? ” मी शांतपणें उत्तर दिले, “ युवक-सघांतील कांहींचा आज खटला चालायचा आहे. युवकसंघाची मी चिटणीस आहे. त्यामुळें खटल्याच्या वेळेस हजर राहणें हें माझे काम आहे. ” प्रथम तो मला परवानगी देईना. “ मी सारा दिवस येथे बसून राहीन. परवानगी घेतल्याशिवाय मी जाणार नाहीं. ” असें त्याला मी निक्षून सांगितले. शेवटीं त्रस्त होऊन त्याने परवानगीचें चिटोरें दिलें. आणि म्हणाला, “ कृपा करून, माझ्या आई, आतां पुन्हां येऊ नका; तुम्ही का मला वेड लावणार ? ”

मी खटल्यासाठीं गेले. कलेक्टरसाहेब कांहीं चावटपणा करतील अशी मला कल्पनाहि शिवली नव्हती परंतु अत्यंत क्षुद्र असा खोडसाळपणा त्यानें केला. मी माझ्या भित्रांचा निरोप घेतला. मी वाहेर जाण्याच्या बेतांत होतें. बरोबर माझी एक चुलत बहीण होती. इतक्यांत आम्हां दोघींवर पकड वॉरंट बजावण्यांत आलें. एका आठवड्यापूर्वीं एका वेकायदा सभेंत भाग घेतल्याच्या आरोपाखालीं ती अटक करण्यांत आली होती. आम्ही चकितच झालों. परंतु करणार काय ? माझी चुलत बहीण श्यामकुमारी राजकारणांत प्रत्यक्ष भागहि घेत नसे. ती वकील होती. धंद्याच्या दृष्टीने त्या खटल्याला ती हजर राहिली होती. परंतु तिचें आडनांव नेहरू होते आणि कैद करायला तेवढा पुरावा बसत होता. आम्हांला एक महिन्याची सजा किंवा १०० रुपये दंड अशी शिक्षा देण्यांत आली.

मला एका गोष्टीसाठीं वाईट वाटत होते. वडील अत्यवस्थ होते. “ तूं तरी या वेळेस जेलमध्ये जाणार नाहीस ” अशी आशा ते पुन्हां पुन्हां कितीदां तरी बोलून दाखवीत. वडिलांच्या इच्छेविरुद्ध मी मुद्दाम पुन्हां तुरुंगांत गेले असें त्यांना वाटूं नये, एवढीच माझी इच्छा होती. परंतु हें सारें मी त्यांना कसें सांगणार ? थडीचे दिवस होते. तुरुंगांतील आमची खोली थंडगार होती. तेथे घाण होती. किडे सर्वत्र वळवळत होते. श्यामाकुमारी नि मी एकमेकींची थोडा वेळ करमणुक करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु तो कृत्रिम प्रयत्न होता. लौकरच आम्हीं तो नाद सोडला. दोघीजणी मुकाट्यानें बसून सहिलों. मी अत्यन्त अस्वस्थ होते. वडिलांचा विचार मनांत येऊन वाईट वाटत होते. ते माझी परिस्थिति नीट समजतील अशी आशा मी करीत होते. शेवटीं मला झोप लागली. आणि बऱ्याच वेळानें जागी झालें तों कानांवर नाना बोलणीं, कडी काढण्याचे आवाज, दारें

उघडण्याचे आवाज आले. बोलणीं जवळ जवळ ऐकू येऊ लागलीं. उजेडहि आला. कोणी तरी आमच्याकडे येत होते. आमच्या खोलीचा दरवाजा उघडण्यांत आला. आमच्यावर देखरेख करणारी बाई, जेलर, दोन वॉर्डर आंत आले. ती बाई म्हणाली, “तुमचा दंड भरण्यांत आल्यामुळे तुम्हांला सोडून देण्यांत येत आहे.” माझा विश्वासच बसेना. कांहीं झाले तरी वडील दंड भरणार नाहीत अशी माझी खात्री होती. कांहीं असो. आमची सुटका झाली होती. आणि आम्ही आमचे विस्तरे गुंडाळले नि बाहेर आलों. तेथें कचेरीत एक वकील मित्र आढळले. आम्हांला नेण्यासाठी ते आले होते. “आमचा दंड कोणी भरला !” आम्ही त्यांना विचारले. ते म्हणाले, “ते मी नाहीं सांगू शकत.” वडिलांनीं दंड भरला नव्हता. त्या चुलतबहिणीच्या वडिलांनींहि भरला नव्हता. मग कोणी भरला ? ती व्यक्ति अज्ञात राहू इच्छित होती. आम्हांला मुक्त करण्यांत आलें, तेव्हां मध्यरात्र होऊन गेली होती. तुरुंगांत जवळ जवळ बारा तास आम्हीं काढले.

मी घरीं आलें तों सारें साभसूम होतें. दिवाहि नव्हता. कारण मी सुटून येईन अशी कोणालाच कल्पना नव्हती. माझ्या सुटकेची बातमीहि त्यांना कळली नव्हती. फक्त आई जागी होती. ती रामायण वाचीत होती. उजाडलें नाहीं तोंच वडिलांच्या खोलींत मी गेले. मला पुन्हां पाहतांच आईच्यापेक्षांहि त्यांना अधिक आश्चर्य वाटलें. मला पाहून त्यांना बरें वाटले. परंतु दंड भरण्यांत आला म्हणून ते चिडले. मला अटक झाल्यावर वडिलांनीं एक पत्रक काढले होते. सकाळच्या वर्तमानपत्रांत मला तें वाचायला मिळालें. तुम्हीं दंड भरत नसाल तर आम्हांला भरूं दे असे किती तरी स्नेही आदल्या दिवशीं त्यांना परोपिनीं विनवून म्हणाले. दंड भरण्याची कल्पनाहि त्यांना सहन होत नसे. ते खूप संतापले नि म्हणाले, “तुम्हीं कोणी दंड भरलात तर मला फार दुःख होईल. हा तत्त्वाचा प्रश्न आहे. दंड भरायचा नाहीं असें आमचें तत्त्व आहे. तुम्हीं कोणी या तत्त्वाविरुद्ध वागून दंड भरलात तर ते मला मुळींच आवडणार नाहीं. आपल्या मैत्रीला न शोभेसे ते कर्म होईल.” वडिलांनीं असें निक्षून सांगितले होतें, तरीहि कोणी तरी दंड भरला. वडिलांची प्रकृति चिंताजनक होती. यासाठीं कोणी दोष दिला तरी तो स्वीकारायची तयारी ठेवून त्या अज्ञात मित्रानें सद्भावानें दंड भरला. किती तरी वर्षांनीं नंतर या मित्राचा आम्हांला शोध लागला. तुरुंगांतून बाहेर आल्यावर लौकरच युवक संघाच्या वतीनें जवळच्या खेड्यापाड्यांतून मीं दौरा काढला. दौऱ्यावरून परत आल्यावर वडिलांना पाठवलेल्या यत्रांत जवाहरनें माझ्यासाठींहि एक खास चिठी लिहिली होती, ती मला देण्यांत आली. काय होतें त्या चिठीत ?

“तुला मानपत्रे मिळत आहेत, करडक मिळत आहेत, असें समजतें. असे कोणते पराक्रम तूं केलेस, कीं ज्यासाठीं हे समारंभ केले जात आहेत ? तुरुंगांत दहाबारा तास काढणें, त्याचें का कोणी महाकाव्य करावें ? कांहीं असो. परंतु या मानसन्मानांनीं

फुशाहून जाऊ नकोस. नाही तर जाशील गर्वांने फुगून ! डोकें बेताल होऊ देऊं नकोस. बाकी मुळींच डोकें नसण्यापेक्षां बेताल डोकें असणेहि बरें. ”

आपण आतां बरे आहोंत असे वडिलांना वाटत होतें. परंतु वास्तविक त्यांची प्रकृति अधिकाधिक खालावतच जात होती. वडील म्हणजे आरोग्य नि सामर्थ्य यांची प्रत्यक्ष मूर्ति असे आम्ही सदैव समजत आलो होतो. परंतु आजची त्यांची दशा पाहून असह्य दुःख होई. ते जरा वांकले होत. फारच अशक्त नि आजारी दिसत. तोंडावर थोडी सूज आली होती. शेवटीं ते आंथरुणालाच खिळले. तरीहि मरण अगदीं जवळ आलें आहे अशी कल्पना मला होईना. मनांत आपले वाटे, कीं मृत्यु इतक्यांत त्यांना आमच्यामधून नेणार नाही. विरुद्ध बाजूला केवढीहि शक्ति असली, तरी तिच्याशीं लहून ते नेहमीं जयी व्हायचे. या वेळेस प्रत्यक्ष मृत्यूशींच झगडायचें होतें. तरीहि ते जिंकतील असें वाटे. परंतु तसें नव्हतें व्हायचे.

“महापुरुष हे उंच पर्वतशिखरांप्रमाणे असतात. वारे त्यांच्यावर प्रहार करितात; मेघ त्यांना झांकोळतात; परंतु तेथेच अधिक मोकळेपणाने व जोरदार जोरदार रीतीने आपण श्वासोच्छ्वास करतो. ”

—रोमा रोलां

वडील फारच अत्यवस्थ होते, म्हणून जवाहर नि मेहुणे रणजित यांची १९३१ जानेवारी २६ या स्वातंत्र्यदिनाच्या दिवशी मुक्तता करण्यांत आली. सुटका बिनशर्त होती. १२ वर्षे त्या गोष्टीला झाली. तरीहि त्या दिवसाची आठवण अगदीं ताजी जणू आहे. मनाच्या डोळ्यांसमोर तें सारें चित्र आहे. ती आठवण ताजी असली, तरी दुःखमय आहे. जवाहर आनंदभवनांत आला आणि सरळ वडिलांच्या खोलींत गेला. उबरठ्यांतच चरकून क्षणभर उभा राहिला. वडिलांच्या चेहऱ्यांत बराच फरक पडला होता. तोंड सुजले होते. ते सारें पाहून जवाहरला तीव्र धक्का बसला. क्षणभर घुटमळला. नि लगेच वडिलांना मिठी मारण्यासाठीं पुढें झेपावला. पितापुत्रांनीं एकमेकांना घट्ट धरून ठेवले. कोणीहि बोलूं शकत नव्हता. वडिलांच्या क्षेमालिंगनांतून जवाहर मोकळा झाला. त्यांच्या बिछान्यावर तो बसला. अश्रु दाबण्याचा उगीच खटाटोप तो करीत होता. ते आलेच. जवाहरला पाहतांच, त्याला भेटतांच वडिलांच्या डोळ्यांत जें तेज चमकलें, त्यांच्या चेहऱ्यावर जी आनंदी वृत्ति फुलली, तें मी कधीं विसरेन असें मला

वाटत नाही. आणि ज्या पित्यावर जवाहरचें अपार प्रेम होते, जो केवळ पिताच नव्हता तर आम्हां सर्वांचा जो उत्कृष्ट मित्र होता, त्या पित्याच्या रुग्णशय्येजवळ जातांना जवाहरच्या डोळ्यांत जी करुणवेदना होती, तीहि मी कधी विसरणे शक्य नाही.

वडिलांच्या आजारीपणाचे ते महिने आम्हां सर्वांनाच दुःखाचे नि चिंतेचे असे गेले. परंतु दुःखाचा असा माझा तो पहिलाच अनुभव. दररोज वडिलांची प्रकृति अधिक होत होती; परंतु मृत्यु इतका जवळ आला आहे यावर माझा विश्वासच बसेना. आतां-पर्यंत आमच्या लहान कुटुंबापासून मृत्यु दूर होता. आणि मला तर त्याचा मुळीच अनुभव नव्हता.

ज्या दिवशीं जवाहर सुटला, त्याच दिवशीं दुसरेहि पुष्कळ काँग्रेस कार्यकर्ते सुटले. या सुटणाऱ्यांत गांधीजी पहिले होते. वडील अत्यवस्थ आहेत असे कळतांच ते येरवड्याहून सुटले ते सरळ पुण्याहून अलहाबादला आले गांधीजींना पाहून वडिलांना फार समाधान वाटलें. थोडी शांति मिळाली असे दिसले. दुसरेहि सुटलेले पुष्कळ मित्र आनंदभवनांत आले. वडिलांना पाहायला, कदाचित् शेवटचाच भक्तिप्रणाम करायला ते आले होते. घर पाहुण्यांनीं भरलें होते. तरीहि सर्वत्र एक प्रकारची उदासीन शान्ति होती. जेथें सदैव हास्यलहरी उसळायच्या, जेथे सदैव सुख दिसायचे, तेथे आज उद्विग्न अशा स्तब्धता होती. शांतपणे, निःस्तब्धपणे कोणी घरांत येरझारा करीत होते; कोणी काम करीत होते; कोणी हेतुहीन हिंडत होते सारे वातावरण जमे भारलेलें होते, दुःखमय होते.

आम्ही सारींच वडिलांच्या विद्यान्याभोवतीं सारा वेळ घुटमळत होतो. आई, जवाहर, कमला, स्वरूप सारीं तेथे होतो. रात्रीच्या वेळी पाळीपाळीने आम्ही तेथे झोंपत असूं. एखादे वेळेस हांक मारायचे, कांहीं लागायचे, म्हणून कोणी तरी तेथे असेच. पुष्कळदां मी त्यांच्याजवळ असले म्हणजे ते पाणी मागायचे. परंतु म्हणायचे “तुला त्रास द्यायची इच्छा नाही, बाळ. परंतु तहान लागली आहे. काय करू ?” अशा क्षमायाचक शब्दांत पाणी मागायचे. ते शब्द ऐकून माझ हृदय जणू फाटे. आणि एका अर्थी मला माझा फार तिरस्कार वाटे. “वडील किता विवेकी; मृत्यु जवळ आला असतांहि ते स्वतःचा विचार नाही करीत, तर दुसऱ्यांच्या सुखाचा.” आणि मी ? असे मनांत येई. त्यांची शक्ति उत्तरोत्तर क्षीण होत होती. सचित् दृष्टीने आम्ही पाहत होतो कांहीं उपाय नव्हता. शेवटपर्यंत त्यांची विनोदी वृत्ति कायम होती. पुष्कळ वेळां गांधीजींबरोबर ते थट्टाविनोद करीत. कधी आईजवळ हसून म्हणायचे “मी जातो पुढें, तेथे तुझी वाट पाहत बसेन.” अपरिहार्य असा मृत्यु समीप आला आहे हें त्यांना पक्के कळले होते. परंतु भीतीचा स्पर्शहि त्यांना नव्हता. दोन हात केल्याशिवाय, झगडल्याशिवाय मृत्यूपुढेंहि नमायला ते तयार नव्हते.

आपल्या क्षीण होणाऱ्या शक्तीने किती तरी दिवसरात्र ते मृत्यूशी सामना देत होते. थोडी अधिक वर्षे जगण्यासाठी त्यांची धडपड होती. कां बरे आणखी थोडे जगावे असे त्यांना वाटत होते? ऐहिक सुखासाठी का? नव्हे. तर ज्या कार्याला त्यांनी तनमनधने करून वाहून घेतले होते, त्या कार्याचे थोडेफार तरी सुपरिणाम पाहायला मिळावेत, असे त्यांना वाटत होते. परंतु त्यांच्या त्या अलोट धैर्याचा उपयोग झाला नाही. शेवटी मृत्युच विजयी झाला.

एके दिवशी बापूजवळ बोलतांना वडील म्हणाले, “काँग्रेसच्या कार्यकारिणी समितीचे बहुतेक सारे सभासद येथे आहेत. येथे स्वराज्यभवनांत बैठक बोलवा ना.” त्यांचे शेवटचे शब्द पुढीलप्रमाणे होते. “हिंदुस्थानचे भवितव्य या स्वराज्यभवनांत निश्चित करा; माझ्यासमक्ष तें ठरवा. माझ्या मातृभूमीच्या दैवाची ही जी शेवटची सन्मान्य तडजोड होणार आहे, तिच्यांत मलाहि भागीदार होऊं दे. मला मरायचेच असेल, तर स्वतंत्र भारताच्या मांडीवर मरूं दे. स्वतंत्र हिंदुस्थानांत माझी शेवटची चिरनिद्रा मला घेऊं दे, परतंत्र हिंदुस्थानांत नको.”

वडिलांची स्थिति फारच बिघडलेली पाहून डॉक्टर म्हणाले, “लखनौला क्ष-किरणांचे उपचार करतां येतील. तेथे नेले तर बरे.” वडील जायला तयार नव्हते. त्यांची इच्छा नव्हती. डॉक्टरांपेक्षा त्यांना अधिक चांगले कळत होते, की मृत्यु अति समीप आलेला आहे. आणि आनंदभवनांतच मरायची त्यांना इच्छा होती. जें घर त्यांनी स्वतः बांधले होते, ज्या घराचा त्यांना फार अभिमान वाटे, ज्या घरावर त्यांचे अपार प्रेम, त्या घरांतच देह ठेवण्याची त्यांची मनकामना होती. परंतु डॉक्टरांचा सारखा आग्रह होता. आणि गांधीजींनीहि डॉक्टरांच्या म्हणण्यास संमति दिली. प्रतिकार करायला वडिलांजवळ आज शक्ति नव्हती, शेवटी मोटरने त्यांना लखनौला नेण्यांत आले. १९३१ फेब्रुवारीची चौथी तारीख होती ती. लांबचा प्रवास झाला होता. तरीहि दुसऱ्या दिवशी ते जरा अधिक बरे वाटले. त्यांना थोडी हुशारी वाटली. परंतु संध्याकाळी प्रकृति अधिकच बिघडली. त्यांना श्वासोच्छ्वास करतां येईना. प्राणवायु देण्यांत येत होता. अद्याप त्यांना शुद्ध होती. सभोवती जें काय होतें त्याची जाणीव होती. सायंकाळी पांच वाजतां वडिलांच्या खोलींत मला बोलावण्यांत आले. डॉ. विधानचंद्र रॉय, डॉ. अन्सारी, डॉक्टर जीवराज मेहता आणि इतरहि डॉक्टर तेथे होते. डॉ. विधानचंद्र रॉय इतरांच्या मदतीने वडिलांची काळजी घेत होते. ते मला म्हणाले, “वडिलांच्या पाठीमागे बसून त्यांना आधार दे.” मी तसें केले नि डॉक्टर आम्हांला सोडून गेले. मला बोलवून घेण्यासाठी वडिलांनी सांगितले होते, की डॉक्टरांनी आपण होऊनच मला बोलावले तें मला कधीहि समजले नाही. थोड्या मिनिटांनी वडील कांहीं तरी शोधीत आहेत असे वाटले. मी विचारले, “काय

हवें ? ” त्यांना बोलवत नव्हतं. परंतु प्रयत्न करून आपल्या दुबळ्या सुजलेल्या दोन्ही हातांत त्यांनीं माझे तोंड घेतले. आणि ओळखून न येण्याइतक्या सुजलेल्या ओठांनीं त्यांनीं माझा मुका घेतला. माझ्या साऱ्या तोंडाचे त्यांनीं मुके घेतले. जणू ते शेवटचा निरोप घेत होते. मीं दांत घट्ट धरले होते. पराकाष्ठेचा प्रयत्न करून मी माझे अश्रु आंवरित होतं. ते आंतून भरभरून येत होते. परंतु हुंदका बाहेर फुटूं नये, अश्रु त्यांच्या हातावर पडूं नयेत म्हणून मी शर्थ करीत होतं; परंतु अधिक वेळ ताबा ठेवणें अशक्य आहे असें पाहून वडिलांच्या मिठीतून मोकळें होण्याचा मी प्रयत्न केला. वडील चाणक्ष होते, भावना ओळखणारे होते. ती त्यांची शक्ति अद्यापहि होती. माझ्या मनःस्थिताची त्यांना कल्पना आली असावी. मला तशीच धरून ठेवून अस्फुट शब्दांत ते म्हणाले, “ माझ्या लहान मुलीने नेहमीं शर असलें पाहिजे.” यापुढे मला तें सहन होईना. आणि मी आंधळेपणानें खोलीतून बाहेर पळाले नि हृदय बाहेर पडेपर्यंत हुदके देऊन रडले. संध्याकाळ होत होती. इकडे प्रकृतिहि अधिक बिघडत होती. वडिलांच्या खोलीत पुन्हां जाण्याचें मला धैर्य नव्हते. इतरांबरोबर त्यांच्या खोलीच्या बाहेर रात्रभर मी बसून होतं. दुःखाने नि श्रमाने मी गळून गेले होतं. पहांटे पहांटे मला झोप लागली. स्वरूपचाहि डोळ्या लागला. कमलाहि झोपली. इतरहि नातलग जे तेथे होते, त्यांनाहि झोपेने जवळ घेतले. आम्हांला झोप लागून एक तासहि झाला नसेल, तों मावशीने येऊन आम्हांला उठविलें. आणि सांगितलें की वडील देवाघरीं गेले. वडिलांचे प्राण गेले, त्यावेळेस फक्त जवाहर, आई, नि डॉक्टर जवळ होते.

एकामागून एक आम्ही सारीं वडिलांच्या खोलीत गेलों. झोपत्याप्रमाणें जणू वडील दिसत होते. मुद्रा निर्विकार होती, शान्त होती. जिवत असतांहि ते मुखमडळ इतके भव्य कधीं दिसलें नाहीं. माझे प्रिय पूज्य वडील आम्हांला सोडून गेले, या गोष्टीवर माझ्या हृदयाचा विश्वास बसेना. वडिलांच्या मरणावर विश्वास ठेवायला हृदय तयार नव्हतें. जवाहर जवळ बसला होता त्याचा एक हात वडिलांच्या मस्तकावर होता. जणू तो त्यांना थोपटीत होता. न घळघळलेले अश्रु त्यांच्या डोळ्यांत उभे होते, थरथरत होते. माझे अश्रु बाहेर यायला तयार नव्हते. कारण घडलेल्या गोष्टींवर त्यांचा विश्वासच बसेना. नंतर गांधीजी आले. वडिलांच्या बिछान्याजवळ ते गेले. डोळे मिटून, मान खालीं करून ते तेथें उभे होते. ते का प्रार्थना म्हणत होते ? जाणाऱ्या आत्म्याला ते का निरोप देत होते ! आम्ही सारीं समोवतीं उभीं होतो. नंतर ते आईजवळ गेले. पहिल्या दुःखोद्धारानंतर तिनें आवाजहि काढला नव्हता. अपरंपार दुःखानें विव्हल होऊन ती एका कोपऱ्यांत बसली होती. गांधीजी तिच्याजवळ बसले. तिच्या खांद्यावर हात ठेऊन ते म्हणाले, “ मोतीलालजी मेले नाहींत. ते चिरंजीव आहेत. ” गांधीजींच्या त्या शब्दांनीं वस्तुस्थितीचें जणू मला भान आलें. आणि माझे अश्रु मुक्तपणें वाहूं लागले.

वडिलांच्या मृत्यूची वार्ता हिंदुस्थानभर गेली. खुद्द लखनौत तर वणव्याप्रमाणे बातमी पसरली. आणि लाखो लोक कालाकंकर राजवाड्यासमोर आले. या राजवाड्यांत आम्ही राहत होतो. आपल्या पुढाऱ्याचें शेवटचें दर्शन घ्यायला जनता जमली होती.

पुष्पखचित असा तो देह तेथें होता. पहाटेपासून माणसांचा अखंड पूर सारखा येत होता. मित्र, आत्तेष्ट, सखे सोयरे, इतरहि दर्शनोत्सुक मडळी यांची रीघ लागली होती. त्या खोलीत शान्तपणे, निःस्तव्यपणे जात, शेवटचा प्रणाम करून येत. गांधीजी तेथें मुकाढ्याने बसले होते. विद्यान्याजवळ ते मूक साक्षी होते. जवळच आईहि बसली होती. मुखदुःखांत, मानसन्मानांत जन्मभर ती ज्याची वांटेकरी होती, त्याच्याजवळ ती अगतिकपणे करुण करुण अशी बसली होती. हीनदीन होऊन बसली होती. जवळच थकलेला जवाहर उभा होता. एका रात्रीत एकदम तो म्हातारा झाल्याप्रमाणे दिसू लागला. पांढरा फटफटित असा त्याचा चेहरा दिसत होता. त्या महान् आपर्णीतहि त्यानें आपली मुद्रा शांतगर्भार राखली होती.

घराबाहेर गर्दी वाढतच होती. प्रत्येकाच्या तोंडावर दुःख होतें. सर्वांना वाईट वाटत होते. कोरडा डोळा क्वचित्च दिसे. सारे वातावरण गभीर नि अत्यंत स्तब्ध होतें. जो ठेवा हरपला, त्याविषयीच्या आम्हां सर्वांच्या भावना शब्दातीत होत्या.

वडिलांचा दह मोटरीत घालून अलाहाबादला आणण्यांत आला. राष्ट्रीय ध्वजांत तो देह गुडाळलेला होता. जवळ जवाहर होता. कमला, स्वरूप नि मी आधीच मोटरनें पुढे निघून आलो होतो. आम्ही आधी घरी आलो. लखनौतील त्या घराजवळ प्रचंड गर्दी जमली होती. आम्ही जसजशीं अलाहाबादच्या जवळ येऊ लागलो, तो रस्त्यांत कित्येक मैलपर्यंत हजारो लोक जमलेले दिसत होते. जसजसे घर जवळ येत चालले, तसतसा मानवसागर अधिकच हेलावू लागला. आनंदभवनापामुन चार मैलांवर आम्ही आलो. आणि तो तुफान मानवसागर लोटला. गर्दी वाढतच होती. गर्दीतून आमची गाडी सावकाश रस्ता करीत जात होती. सहानुभूतिपर आवाज हलक्या आवाजात चारी बाजूनी येत होते. कित्येक मैलांवरून वडिलांना शेवटचा प्रणाम करण्यासाठी, वडिलांचे शेवटचे दर्शन घेण्यासाठी आलेली ती असस्य जनता पाहून आम्ही गहिंवरून गेलो. आमचा बांध फुटला. जनता-सागर पाहून हृदयांतील शोकसागरालाहि पूर लोटला. एकदांचीं आम्ही घरीं आलो. तें घर आतां पूर्वीप्रमाणे द्वारे कधीहि शक्य नव्हते. त्या घरातील प्राण कायमचा निघून गेला होता. घराभोंवतालचें विस्तृत आवार माणसांनीं गजबजून गेलें होते. घरावर सदैव डौलानें फडकणारा तिरंगी झेंडा जरा खालीं घेण्यांत आला होता. अर्धा उचावरून फडकत होता. शहरांतील इतर सारे झेंडेहि अर्धे फडकत होते. आणि लाखोंच्या कडांतून एक प्रचंड हुंदका आला, एक महान् दुःखाचा मुस्कारा आला. त्या प्रचंड लोखंडी दरवाजांतून वडिलांचें शव आणणारी मोटर आंत आली. ते शेवटचेंच मोटरींतून येणें होतें.

लखनौहून सारी मंडळी झाली. शेवटच्या अत्यविधीसाठी सारी तयारी होती. परंतु ज्या मोटरीतून गांधीजी नि आई येत होती, ती मोटर कोठे आहे? ती मोटर अद्याप कां आली नाही? सर्वाना काळजी वाटू लागली. काय हकीगत आहे त्याचा शोध घेण्यासाठी आणखी मोटरी पाठविण्यांत आल्या. जवळ जवळ एक तास उशीराने ती मोटर आली. वाटेत एक अपघात झाल्याचे कळले. लखनौ, अलाहाबाद रस्ता फारशा चांगल्या स्थितीत नव्हता. आमचा मोटर हांकलणारा सारखा रडत होता. रस्त्याच्या मध्यभागी असलेला एक खडू त्याला दिसला नाही. आमची मोटर ती मोठी 'डीलेज' मोटर होती. त्या खडूचांत आदळांतच ती उलटली. आश्चर्य हे की मोटरचा दरवाजा ताडकन् उघडला आणि आई नि गांधीजी दोघे बाहेर फेकली गेली. त्यांना कांहीं लागले नाही. मोटरवाल्याला थोडे लागले होते. मोटरहि सारी शावृत होती.

आई घरी येतांच घरचे सारे विधि उरकण्यांत आले. नंतर फुलांनी सुदर रीतीने सजवलेल्या निरडीवरून वडिलांचा तो पार्थिव देह गगेच्या तारावर नेण्यांत आला. ती प्रेतयात्रा अफाट होती. ती विराट् मिरवणूक होती. गभीर नि शोकमय अशी जनतेचे वडिलांवरील ते अपार प्रेम पाहून आमच्या दुःखदग्ध हृदयाला त्यांतल्या त्यांत थोडे समाधान वाटत होते: थोडी शान्ति मिळत होती. असख्य लोकांचे डोळे ओले झाले होते. त्या पुरुषसिंहाच्या निभ्रनाने प्रत्येक हृदय खरोखर रडत होते. आणि वडिलांना उचललेले आम्ही पाहिले. पुन्हां ते आमच्यांत येणार नव्हते. ते पहा त्यांना नेत आहेत. आम्ही शेवटचा प्रणाम केला. प्रेमळ पित्याला अखेरचा प्रणाम. त्या रात्री एकटीच बागेत मी फेऱ्या घालीत होते. आजूबाजूच्या सर्षीत कांहीं बदल नव्हता. रात्र प्रशान्त होती. आकाश निरभ्र होते. तारे नेहमीप्रमाणेच सुदर सतेज चमचम करीत होते. परंतु माझ्या पायांजवळ सारे जग चुराडा होऊन पडले आहे असें मला वाटत होते.

अलाहाबादच्या इतिहासांत अशी प्रचंड नि स्मरणीय प्रेतयात्रा कधीहि निघालेली नव्हती. ते विराट् दृश्य होते. टसा उमटवणारे महान् दृश्य. सगमावर एक लाख लोक तरी कमीत कमी जमले असावेत. नरनारींची, मुलांवाळांची सर्वांची गर्दी होती. जिकडे पाहवें तिकडे भाणसेच भाणसें दिसत होती. सारे शिरोभूषणहीन होते, स्तब्ध होते. आसमंतातच्या खेड्यांतून हजारों शेतकरी आले होते. प्रेतयात्रेत ते मिसळले होते.

सारे विधि संपले. गांधीजी नि पंडित मदन मोहन मालवीय दोघांनी त्या अफाट जनतेसमोर भाषणे केली बापू बोलायला उभे राहिले. हजारों कडांतून विव्हळ आवाज उठला, परंतु क्षणांत सारे शान्त स्तब्ध झाले. बापू म्हणाले, "गंगा-यमुनांच्या

या तीरावर त्या वीर पुरुषाचे शेवटचे अवशेष समोर आहेत. त्या अवशेषांसमोर प्रत्येक स्त्रीने, प्रत्येक पुरुषाने शपथ घ्यावी, की हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत स्वस्थ बसणार नाहीं हिंदुस्थानचें स्वातंत्र्य ही एकच गोष्ट मोतीलालजींच्या हृदयाला प्रिय होती, तोच एक त्यांना ध्यास होता. या ध्येयासाठीच त्यांनीं आपलें जीवन दिलें. ” गांधीजी बराच वेळ बोलले. अति करुण अशी ती वाणी होती. सर्वांच्या डोळ्यांतून अश्रु अविरलपणे वाहत होते.

पंडित मदन मोहन मालवीय म्हणाले, “ सारीं भांडणें नि मतभेद विसरा. या महान् नेत्याच्या त्यागानें एक होण्याची, हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य मिळवून देण्याची स्फूर्ति सर्वांना मिळो. ”

दोन दिवस हिंदुस्थानभर शोकप्रदर्शन झाले. शहरांतून, खेडेगांवांतून स्त्रेच्छेनें हरताळ पाडण्यांत आले. शाळा, महाशाळा बंद होत्या. सारे बाजार बंद होते. साऱ्या जगांतून सहानुभूतीचे सांत्वनपर शोकडो संदेश आले.

वडिलांच्या मृत्यूनंतर दिलेल्या सदेशांत गांधीजी लिहितात, “विधवेपेक्षांही माझी स्थिति दीन आहे. निग्रामय जीवनानें विधवा पतीच्या पुण्यांत वांटेकरी होऊं शकते, भाग घेऊं शकते. मला कांहींच घेतां येत नाहीं. मोतीलालजींच्या मरणाने माझी झालेली हानि कर्त्रीही भरून येणार नाहीं. ”

वडील धिप्पाड दिसत. ते बरेच उच्च असावेत असा भास होई. परंतु त्यांची उची सर्वसाधारणच होती. त्यांची शरीरयष्टि बळकट होती. तोंडावर बुद्धिमत्तेचे तेज झळके. त्यांचे डोळे ठाव घेणारे अतर्भेदी होते. त्यांचे डोळे भव्य होते. त्यांचे व्यक्तिमत्व आकर्षक होते, सुगम करणारे होते. मी जन्मलें तेव्हांच त्यांचे केम जरा पांढरे होऊ लागले होते. मी पन्ना वर्षाची झाले, तेव्हां तर सारेच डोळे हिमधवल दिसू लागले. त्यांचे ते रुपेरी केस त्यांना फारच शोभून दिसत. दिसायला जरा ते कठोर वाटत. पुष्कळांना त्यांचा दरार वाटे, जरा भीतिच वाटे. परंतु त्यांच्या कठोर मुद्रेखाली प्रेमसिंधु असं हे पुष्कळांना ठाऊकहि नसेल. त्यांचें हृदय सोन्याचे होते. मऊ होते समजून घेणारे होते. आणि कसे जिंकून घ्यावे हे एकदां समजल्यावर त्यांचें हृदय सहज जिंकतां येत असे. त्यांना लहान मुलें फार आवडत. लहान मुलांनाहि ते आवडायचे. असे मूल सहसा मला दिसलें नाहीं जे त्यांना जाऊन चिकटले नाहीं; एकदम प्रेमाने त्यांच्याजवळ गेले नाहीं. स्वतःच्या मुलांवरचें त्यांचें प्रेम शब्दातीत होते. त्याला तुलना नव्हती. परंतु इतके प्रेम असूनहि त्यांचे प्रदर्शन त्यांनीं कधीं केले नाहीं. मी लहान होते, तेव्हां त्यांच्याविषयीं खूप प्रेम वाटत असूनहि भीतीनें मी दूरच राहायची. परंतु जसजशी मी वाढत गेलें आणि त्यांना अधिकाधिक ओळखूं लागलें, तसतशी त्यांच्याविषयीं वाटणारी भीति पार नाहींशी झाली. आणि कांहीं

वर्षे गेल्यावर तर आम्ही दोघें मित्र बनलों. माझे वडील हेच माझे सर्वात्कृष्ट मित्र होते. माझ्या वडिलांचें व्यक्तिमत्त्व अत्यंत प्रभावी होतें. दुसरे त्यांच्यापुढें दिपूनच जायचे. कोठेहि गेले तरी ते उमटून पडत. एक प्रकारचें राजतेज त्यांच्या तोंडावर असे. कोणत्याहि सभापरिषदांत ते असोत. ते सर्वांहून निराळे दिसत, येथें कांहीं तरी विशेष आहे असे वाटल्यावांचून राहत नसे. आम्हाला त्यांच्या मुलांना, तसेंच त्यांच्यावर अवलंबून असणाऱ्या इतर पुष्कळांना, ते सामर्थ्याचे हिमालय वाटत. त्यामुळे आम्हीं निर्धास्त असूं. तो महान् आधार वाटे, आणि त्यांच्या त्या सामर्थ्याचा आम्हां भरपूर फायदा घेतला, असें जरा भीत भीत म्हणावे लागतें.

कुटुंबांतील सारी मडळी भोवतीं आहे अशा वेळेस वडील जितके सुखी नि आनंदी असत, तसे अन्यत्र नसत. परंतु असे बसायला त्यांना फारसें मिळत नसे. ब्रेऊन जाऊन सध्याकाळीं जरा फुरसतीचा वेळ असायचा. परंतु त्यावेळेस आप्तेष्ट यायचे, मित्र यायचे. दिवसभर काम असेच. पुष्कळ वेळां किती तरी रात्र होईपर्यंत ते काम करीत असत. दिवसाच्या दमवून टाकणाऱ्या कामानंतर जेव्हां रात्री ते जेवायला येत, त्या वेळेची त्यांची मूर्ति मी कधींहि विसरणार नाहीं. ते प्रमुख ठिकाणीं जेवायला बसत. सारी प्रिय मंडळी भोवतीं असत. पाळीपाळीने आमच्यांतील प्रत्येकाकडे ते लक्ष द्यायचे. हसायचे, खिजवायचे, थट्टामस्करी करायचे. बाहेरच्यांना कठोर वाटणारे माझे वडील येथें अगदीं निराळे असत. आमच्या वारिकसारिक गोष्टींहि ते पाहायचे. त्यांना सर्व गोष्टींचा आनंद, सर्व गोष्टींचे कुतूहल. आम्हीं पोपाखाची निराळी टूम काढली, किंवा केसांची निराळी रचना केली, तरी त्यांचे लक्ष असायचें. दुसऱ्याच्या मनांत काय चाललें आहे, तें ओळखण्याची त्यांची विलक्षण शक्ति होती. ती हातोटी कांहीं ओस होती. आमच्यांतील एकाची ते कधीं स्तुति करीत; परंतु असे क्वचित्च घडे. कारण स्तुतिस्तोत्रें गाण्याची, डोक्यावर चढवून ठेवायची त्यांना सवय नव्हती. एखादे वेळेस आईला जर त्यांनीं शाबासकी दिली, तर ती मुखानें, आनंदानें इतकी लाजे, कीं सांगून सोय नाहीं. मला आठवतात असे प्रसंग. एखादे वेळेस ते जुन्या आठवणीं सांगत. क्षणभर आपलीं मुलें जवळ आहेत हेंहि ते विसरत. आपल्या पत्नीबरोबरचे गत जीवन जणू ते पुन्हां अनुभवीत. ते दिवस जणू पुन्हां जगत, अशा ह्या स्मृति अविस्मरणीय आहेत. माझ्या हृदयांत त्या सांठवलेल्या आहेत. तो अमोल ठेवा आहे. पतिपत्नी दोघे पिकलीं पानें झालीं आहेत; दोघांचे केस हिमधवल झाले आहेत; आयुष्यभर ज्यांनीं एकमेकांस सांथ दिली, परस्परांचे सांगाती राहिले, वाढत्या वयाबरोबर ज्यांचे प्रेमहि वाढलें, खोल झालें, ज्यांची समजूत घेण्याची वृत्ति अधिक वाढली, जीवनांतील सुख-दुःखांची चव ज्यांनीं बरोबर घेतली, अशीं तीं दोन पिकलीं पानें पाहणें, याहून अधिक सुंदर असें या जगांत माझ्या दृष्टीनें तरी अन्य कांहीं नाहीं.

दिवसाचे काम सपत्यावर सायंकाळ झाली असतांना वडिलांना पाहण्यांत मौज असे. त्यांचे सर्वोत्तम दर्शन त्यावेळेस घडे. रात्रीच्या जेवणाला अद्याप तास दोन तास अवकाश असे. जेवणानंतर पुन्हां काम असे. हे मधले दोन तास विश्रान्तीचे, काव्य-शास्त्रविनोदाचे. साधारण साडेसहा वाजले, कीं हळूहळू वडिलांचे मित्र यायला लागत. एकामागून एक येत. थोड्याच वेळांत वीस पंचवीस तरी मंडळी तेथें जमे. घरासमोर हिरवळीवर खुर्च्या-टेबलें नीट मांडलेलीं असत. तेथें वडिलांचा तो नित्याचा सायंदरबार भरे. सभोवतीं मित्र असत, चाहती मंडळी असे. आणि वडील त्या साऱ्यांची करमणुक करायचे. सुंदर कोटि करतील, हंसतील, हंसवतील, रमवतील. या सायंकालीन समेलनांतहि नेतृत्व वडिलांकडेच असायचे. ते कधीं जुन्या गोष्टी सांगून, कधीं नुकत्याच झालेल्या घडामोडी वर्णून सर्वांना मंत्रमुग्ध करायचे. दुसरेहि मधून मधून भाग घेत. परंतु वडिलांचा मुख्य भाग; त्यांचा नायडूचा खेळ. इतरांचें टिकुटिकु खेळणे.

फारच थोड्या लोकांनीं माझ्या वडिलांना ओळखलें असेल. जे त्यांना प्रथमच भेटत, त्यांची समजूत होई कीं हे कठोर आहेत. हे कधीं वांकायचे नाहीत, माघार घ्यायचे नाहीत. कधीं कधीं वडील असे असत हें खरे; परंतु जे त्यांना नीट ओळखीत त्यांना ते किती प्रेमळ आहेत, प्रेम करण्यासारखे आहेत, हें माहित असे. त्यांच्याजवळ अति प्रभावी असे व्यक्तिमत्त्व होते; महान् आकर्षक शक्ति होती; कुठल्याहि प्रकारच्या मंडळीत ते असोत. आकर्षणाचे मुख्य केंद्र तेच व्हायचे. सारे डोळे त्यांच्याकडेच वळायचे; तेथेच खिळायचे. संमेलनांतून वगैरे मुद्दां तेच सर्वांना आवडायचे. पुष्कळशा तरुणांची यामुळे निराशा होई. त्यांना आश्चर्य वाटे. त्यांच्यांत थोडी हुकुमशाही वृत्ति होती. जणू सम्राट् होते. एक प्रकारची धीरोद्धता वृत्ति त्यांच्यांत होती. त्यांना पाहतांच कांहीं तरी भव्य, उदात्त असें आपण पाहत आहोत असें वाटे. आणि साहजिकच हात जोडले जात. या पुरुषाला वदावें, प्रणाम करावा, असेच पाहणाऱ्याला वाटे. यांना मान दिलाच पाहिजे असे वाटल्यावांचून राहत नसे. त्यांच्याजवळ क्षुद्रता नव्हती. दुर्बलतेला त्यांच्याजवळ थारा नसे. मनाने नि शरीरानें ते खबीर होते. मला तरी ते अपूर्व वाटत, निस्तुल वाटत, अद्वितीय वाटत. मीं पुष्कळ प्रवास केला आहे. किती तरी थोर माणसे मीं पाहिलीं आहेत. त्या महान् स्त्री-पुरुषांत निरनिराळ्या प्रकारचा मोठेपणा मीं पाहिला आहे. त्यांच्याबद्दल मला आदर आहे. त्यांचीं स्तुतिस्तोत्रें मीं गायिलीं आहेत. परंतु वडिलांसारखी सद्गुणसंपन्न मूर्ति मीं अद्याप पाहिली नाही. मला त्यांच्याविषयीं फार प्रेम वाटत असल्यामुळें, त्यांच्याबद्दल नितान्त आदर असल्यामुळें मी त्यांच्या बाबतींत पक्षपातहि कदाचित् करीत असेन. तसें होणे अशक्य नाही.

त्यांच्या गुणसिंधूंत एकच दोष होता. ते फार रागवायचे. एकदम उसळायचे; परंतु हा परंपरागत आलेला दोष आहे. पिढ्यान् पिढ्यांचा हा वारसा आहे. आमच्यांतील

कोणीहि त्यापासून सर्वस्वी मुक्त नाही. त्यांच्याजवळ एकच दुःखळेपणा होता. आपल्या मुलांवर त्यांचे आश्चर्य वाटण्याइतके प्रेम होतें. पुत्रकळांची समजूत असे की हे अति कठोर व कडक शिस्तीचे वडील असतील. परंतु बाहेरून कठोर वाटणाऱ्या त्यांच्या स्वभावाखाली हृदयांत कुटुंबाविषयीचे अपार प्रेम भरलेले होतें. जवाहर घरच्या गोष्टीकडे कधी लक्ष देत नसे. त्यामुळे घरगुती कामांचा सारा भार वडिलांच्या शिरावर असे. त्यांना काय काय त्रास होई हे आम्हांला कळतच नसे. कारण आमच्यावर थोडाहि बोजा टाकायची त्यांची इच्छा नसे. ते जिवंत होते तोंपर्यंत आम्हांला कशाची काळजी नव्हती. स्वच्छदपणे, सुखाने निर्धास्तपणे आम्ही दिवस नेत होतो. पाठीशी वडील आहेत, मग कशाची फिकीर, असं सदैव वाटे. ते आम्हां सर्वांचे आधार, आमचे पाठीराखे. त्यांच्या प्रेमाने सुरक्षित असल्यामुळे चिंता, काळजी म्हणजे काय हे आम्हांला समजलेहि नाही. त्यांचा नुसता विचार मनांत येताच सभाधान वाटे, आधार वाटे; सर्व सकटांपासून, सर्व आम्हांला सांभाळणारा तो एक महान् बळकट दुर्ग होता. त्यांच्या निधनाने आम्हांला पोरके वाटले. समुद्रांत बुडतो असे वाटले. त्यांच्याशिवाय कसे जगायचे हे समजेना. त्यांच्याविना जीवन नीट जुळवून घेतां येईना.

त्यांचे मरण म्हणजे मातृभूमीवरहि मोठी आपत्ति होती. देशाच्या इतिहासांतोळ आणीबाणीच्याच वेळी एक अति महान् योद्धा, एक थोर मुत्सद्दी निघून गेला. वडिलांची निरनिराळ्या गोष्टी सुचवणारी बुद्धि आश्चर्यकारक होती. आणि देशाच्या त्या आणीबाणीच्या प्रसंगी त्यांचे मार्गदर्शन फार मोलाचे ठरले असते. आमच्या पुढाऱ्यांपैकी एकजण वडिलांना श्रद्धांजलि वाहतांना म्हणाले, “ सामान्य माणसाच्या ठिकाणी जी त्यागबुद्धि, त्याच्यापेक्षां किती तरी थोर अशी त्यागबुद्धि त्यांच्यांत होती. आमच्या स्वातंत्र्ययुद्धांत त्यागावर त्यागांच्या राशि रचतांना त्यांना आनंद होत असे. त्याग किती करायचा याचे मोजमाप त्यांच्याजवळ नसे. त्यांचा त्याग अनंत होता. आणि त्यांत त्यांना आनंद असे. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याच्या ध्येयाशी ते एकरूप झाले होते. त्या स्वातंत्र्यासाठीच ते जगले. दुसऱ्या कशासाठी नाही. स्वतंत्र हिंदुस्थानांत जेव्हां स्वातंत्र्यमंदिर उभारले जाईल, तेव्हां त्यांत नवभारत निर्माण करणाऱ्या महात्मा गांधींच्याच जवळ मोतीलालजींचेहि मानाचे स्थान असेल. ”

“ बाहेरच्या जगाला प्रेम नि सौंदर्य यांचो मेजवानी आहे. परंतु येथें आम्हांला
फांस नि शंखला फक्त आहेत. ”

गालिव्र

वडिलांच्या मृत्यूनंतर जवाहरला दिल्लीला जाणे प्राप्त होतें. तेथे गांधीजींजवळ चर्चा करायची होती. व्हाइसरॉय लॉर्ड अर्व्हिन नि गांधीजी यांच्या मुलाखती होत होत्या. घरच्या पुष्कळ बाबतींत जवाहरने पाहणे जरूर होते. परंतु त्याच्या गैरहजेरींत तें सारें तसेच ठेवण्यांत आले. दिल्लींत जरी तो महत्त्वाच्या कामांत गढलेला होता, तरी आपल्या लहानशा कुटुंबाचे आपणच आतां मुख्य ही गोष्ट तो विसरला नाहीं. त्या वेळेस तो जवळ असण्याची आम्हां सर्वांनाच आवश्यकता होती. विशेषतः आईला त्याची अधिकच जरूरी होती. कारण ती अगदीं हताश होऊन गेली होती. कसे तरी दिवस जात होते. अजून तो घरीं येऊं शकत नव्हता. त्यानें मला लिहिलें.

“ येथे मी लोंबकळत पडलों आहे. किती दिवस येथें राहावे लागणार तें कांहीं समजत नाहीं. कुटुंबांतील मंडळींच्या सल्ल्याने घरगुती कामांची नीट व्यवस्था लावण्यासाठीं एक अष्टवडाभर तरी निवांत वेळ मिळेल अशी मी आशा करीत होतो. इतके दिवस वडिलांच्या शिरावर सारा बोजा होता. आपण मोकळीं होतो. पुढें येणाऱ्या अडचणींची त्यांना आधींच कल्पना असे. त्यांचे दुरदर्शीं शहाणपण, आपल्याबद्दलची त्यांची

प्रेमळ चिंता यांमुळें आपण सुखी होतो, निश्चित होतो. जीवनांतील कठोर वस्तुस्थिति जेव्हां समोर येई, तेव्हां वडील आहेत या विचारानेंच धीर येई. किती त्यांचें आपणांवर प्रेम ! त्या प्रेमाचे पांघरण आपणांवर होतें. इतरांना ज्या चिंता नि काळज्यांना तोड घावें लागतें, त्या आपणांस कर्त्रीच अनुभवाव्या लागल्या नाहींत. परंतु आतां त्यांच्याशिवायच आपणांस राहणें भाग आहे. जसजसा एकेक दिवस जात आहे, तसतसा त्यांचा अभाव अधिकच तीव्रतेने जाणवत आहे. मला अगदीं एकाकी वाटूं लागतें. परंतु किती झालें तरी आपल्या प्रतापी पित्याचीं आपण मुलें आहोंत. त्यांच्या सामर्थ्याचा नि धैर्याचा कांहीं अंश आपल्यांतहि आहे; कितीहि संकटे आपल्या मार्गात येवोत, कसोटीचे प्रसंग येवोत, यांतून आपण पार पडूं अशा निर्धारानें नि निश्चयानें त्यांना आपण तोंड दऊं.”

वडील गेल्यामुळे जवाहरला झालेलें दुःख किती खोल होते, तें या पत्रावरून सहजच स्पष्ट होत होते. त्या दुःखाच्या तीव्रतेत आम्ही सारींच सहभागी होतो. वडिलांशिवाय जगणें म्हणजे कर्णधाराशिवाय नाव चालवण्याप्रमाणे हांते. आम्ही केवळ अगतिक होऊन गेलों. त्यांच्या मार्गदर्शनाशिवाय सारी घडी कशी नीट बसवायची हे आम्हांला कळना. आमच्या लहानशा कुटुंबाची सारी जबाबदारी जवाहरच्या खांद्यावर आतां पडली होती. ती जबाबदारी धाराने आणि क्षमतेनें त्यानें चालवली. वडिलांची जागा लगेच त्यानें घेतली. आणि प्रत्येक लहानसान गोष्टीसाठींहि आम्ही अधिकाधिक त्याच्यावर विसवून राहूं लागलों. आणि अजूनहि आम्ही तसेंच करतो.

जवाहरचें पत्र मला अमृतांजनाप्रमाणें वाटले. माझें दुःख दुसऱ्या कशानेहि कमी झाले नसतें. परंतु त्याच्या त्या चार ओळींनीं माझ्या हृदयाची जखम भरून आली. जवाहरच्या त्या पत्राने त्या वेळीं मला धीर दिला असें नव्हे, तर गेल्या बारा वर्षांत जेव्हां जेव्हां निराशा मला घेरी, जेव्हां जेव्हां धीर खचे, मला निरुत्साही वाटे, तेव्हां तेव्हां या पत्रानें जीवनांतील समस्यांना तोंड देण्याचे धैर्य मला दिलें आहे. परंतु जवाहरला ही गोष्ट माहित नाहीं

त्या वर्षींचे राष्ट्रीय सभेचे अधिवेशन कराचीला भरले होते. जवाहर नि कमला यांच्याबरोबर आई नि मीहि गेलो. जवाहरचीहि प्रकृति ठीक नव्हती सुटण्यापूर्वी तो तुरुंगांत जरा आजारी होता. माझी प्रकृति म्हणजे पोलादी असे तो नेहमीं म्हणत असतो. परंतु त्याच्या त्या पोलादी प्रकृतीवरहि वडिलांच्या आजारीपणाचा नि मृत्यूचा अतिशय ताण पडला होता; तिला चांगलाच धक्का बसला होता. डॉक्टरांनीं पूर्ण विश्रांतीचा सल्ला दिला. कांहीं दिवस रजा घ्या, असे ते म्हणाले. म्हणून जवाहर, कमला नि इदिरा सीलोनला गेलीं. तेथे तीं तीन आठवडे राहणार होतीं.

जवाहर सीलोनवर बेहद खूष होता. तेथील जनतेने दाखविलेल्या कृपाळु प्रेमाने त्याचे हृदय भरून आले. सीलोनहून परत येत असतांना बोटीवरून लिहिलेल्या पत्रांत तो मला लिहितो, “सर्वत्र आमचे टोलेजग नि थाटाचे स्वागत झाले. आश्चर्यकारक स्वागत. एका ठिकाणी जमलेल्या जनसमुदायाचा निरोप घेऊन जो मी दुसरीकडे जायला निघावे, तो वाटेत दुतर्फा असख्य लोक तासान् तास वाट पाहत वसलेले दिसायचे. तो चमत्कार पाहून मी विस्मित होत असे. याचा अर्थ काय ते समजून घ्यायचा मी प्रयत्न केला. या चमत्काराच्या पाठीमागे कांहीं तरी निश्चितपणे असले पाहिजे असे मला स्पष्टपणे वाटले. विभूतिपूजेपेक्षां, एखाद्या व्यक्तीविषयीच्या पसतीपेक्षां कांहीं तरी अधिक महत्त्वाचे त्या चमत्काराच्या मागे असलेच पाहिजे. आणि एकदम माझ्या ध्यानांत आले की ते लोक हिंदी स्वातंत्र्याच्या लढाईची पूजा करीत होते. भारताच्या पराक्रमाची पूजा करीत होते. स्वातंत्र्यार्थ लढणाऱ्या भारताच्या नवप्रभेचा ते गौरव करीत होते. भारताच्या नवतेजाचीं आम्ही श्रुद्र प्रतीके होतो, मूर्त रूपे होतो. असा एक काळ होता, की ज्या वेळेस हिंदी माणसाला परदेशांत लाजेने खाली मान घालावी लागे. आणि आतां-आतांपर्यंत अशी स्थिति होती. परंतु कांहीं तरी आतां असे घडले आहे, की ज्यामुळे ती लज्जा आतां भूतकालीन वस्तु झाली आहे. तें दुःखदायी स्वप्न आतां नष्ट झालें आहे. आज हिंदी असणे ही मोठ्या अभिमानाची गोष्ट झाली आहे; विशेषतः असा हिंदी असणे-ज्याने स्वातंत्र्याच्या लढ्याच्या टिप्परघाईत आपला वांटा उचलला आहे, असा हिंदी मनुष्य-मग ती स्त्री असो वा पुरुष असो-कोठेहि गेला तर तो आपल्याबरोबर नवभारताच्या दिव्य यशाचा अंश घेऊन जात असतो, नवभारताच्या कीर्तीचा सुगंध घेऊन जात असतो. जवाहरला पूर्वी वाटे आणि आजहि असेच वाटते, की आपला करण्यांत येणारा सत्कार, आपल्याला देण्यांत येणारा मान, दाखविण्यांत येणारे प्रेम, यांच्यावर आपला वैयक्तिक हक्क नाही. तर भारताच्या स्वातंत्र्यार्थ झंजणाऱ्या पुत्रांपैकी आपण एक असल्यामुळे, ज्याने देशाला स्वतःचे सार दिले आहे, आणि देशाने मागणी केली तर स्वतःचे प्राणहि जो अर्पण करील असे एक असल्यामुळे, आपणाला मिळालेली ती देणगी आहे.

गांधी-अर्विन करार झाला, तरी देशांतील परिस्थितीत बदल झाला नाही. ती जशीची तशीच होती. त्या करारांतील सद्भावप्रमाणे वागण्याची सरकारला इच्छा नव्हती. आणि जागृत झालेली जनताहि आपल्या लढ्याला लागणारीं फळे भिरकावून द्यायला तयार नव्हती.

संयुक्त प्रांतांतील शेतकऱ्यांत असतोष नि प्रथोभ सारखा धुमसतच होता. आणि शेतकऱ्यांची गडबड गाहून टाकण्यासाठी सरकारने बटहुकुमी कारभार सुरू केला. संयुक्त प्रांतांत प्रांनिक परिषद भरायची होती. सरकारने तिच्यावर वर्दीहुकुम काढला.

शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांच्या बाबतीत ब्र काढणार नाहीं असे अभिवचन देत असाल, तर परिपेदला परवानगी मिळेल असे सरकारने कळविलें. परंतु ज्या गोष्टीसाठीं विशेषतः ही परिपद भरणार होती, त्याच गोष्टीच्या बाबतीतच माघार घेणें म्हणजे हास्यास्पद झालें असते. परंतु गोलमेज परिषदेहून गांधीजी लोकरच येणार होते. जवाहरला व तसेंच इतर कार्यकर्त्यांना त्यांना भेटण्याची इच्छा होती. म्हणून परिषद पुढें ढकलण्याचा सल्ला घेण्यांत आला. इतकें केलें, तरीहि गांधीजींना ते भेटूं शकले नाहीत.

जवाहर अलाहाबादहून मुंबईला जात होता. अलाहाबादपासून थोड्याच मैलांवर असलेल्या बाजूच्या एका स्टेशनवर त्याला अटक करण्यांत आली. आणि दोनच दिवसांनीं इंग्लंडमधील वर्तुळ परिषदेला हजर राहून गांधीजी मुंबईला आले. धक्क्यावरच जवाहर भेटेल अशी त्यांना अपेक्षा होती. परंतु जवाहर नि आणखी इतर पुष्कळ कार्यकर्त्यांच्या अटकेच्या बातमीनेच त्यांचें स्वागत केलें ! निरनिराळ्या प्रांतांतून अनेक वटहुकुम काढण्यांत आल्याची वार्ता उतरतांच त्यांना मिळाली. फांसा टाकला गेला. पुन्हा लढा सुरू झाला. १९३२ च्या जानेवारी चारला गांधीजी नि वल्लभभाई यांना अटक करून स्थानबद्ध करून ठेवण्यांत आले. आणि थोड्याच दिवसांत चळवळ शिगेला पोचली. आमच्यापैकीं पुष्कळांनीं मागच्या चळवळींत प्रत्यक्ष भाग घेतला नव्हता. परंतु या वेळीं आमच्याजवळ असलेल्यां सर्व शक्तीसह, सर्व उत्साहासह आम्हीं चळवळींत उडी घेतली. आणि माझी आई, ती जरी वृद्ध नि सुकृमार होती, तरी तीहि मागे राहिली नाही; शहरांतून, खेड्यांतून, सभांतून भाषणें करीत ती निघाली. तिचा उत्साह नि स्फूर्ति पाहून आम्हांला सारखे आश्चर्य वाटे. सवें जन्मभर ती जवळ जवळ कमीअधिक प्रमाणांत आजारी होती; सर्वसामान्य जीवनहि नाट जगणे तिला शक्य होत नसे. घरांतले साथे चार धंदेहि करतां येत नसत. परंतु कोटून तरी अकस्मात् तिला दिव्य शक्ति आली. कोठल्या तरी उच्चतर टिकाणाहून तिला अचल अशी सकल्प शक्ति एकदम मिळाली. आमच्या-प्रमाणेच तीहि उत्साहमूर्ति बनली. कधीं कधीं तिचा उत्साह आमच्याहूनहि अधिक दिसे.

लोकरच मी, माझी बहीण, नि इतर कांहीं सहकारी यांच्यावर नोटिसा बजावण्यांत आल्या. एक महिनाभर सभांतून भाग घ्यायचा नाही, मिरवणुकींत सामील व्हायचें नाही, हरताळ वगैरे पाडण्याची खटपट करायची नाही, अशा प्रकारची ती ताकीद होती. दोन आठवड्यांनींच स्वातंत्र्यदिन येणार होता. त्या दिवसापर्यंत जरा माघार घ्यायची असें आम्हीं ठरविलें. आणि २६ जानेवारीचा स्वातंत्र्यदिन आला. अलाहाबाद शहरांत आजपर्यंत कधींहि भरली नसेल अशी विराट् सभा आम्हीं भरवली. आई अध्यक्ष होती. तिने जळजळित भाषण केले. परंतु सभा सपण्या-पूर्वींच लाठी-हल्ला आला. सभा उधळली. आम्हींच ती वरखास्त केली. जागच्या

जागीं अनेकांना बद्ध करण्यांत आले. किती तरी जखमी झाले. आमच्यावर बजावलेली नोटिस आम्ही मोडली असल्यामुळे आम्हांसहि अटक होईल असे वाटत होते. परंतु तसें कांहीं एक झालें नाहीं. निराश व खट्टू होऊन आम्ही घरीं आलों. परंतु दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ९॥ वाजतां पोलिस इन्स्पेक्टर आला. तुम्हांला अटक करण्यांत आलेली आहे असें मला नि माझ्या बहिणीला सांगण्यांत आले. आम्ही आमचें सामान घेऊन निघालों. आईचा व इतर मंडळीचा निरोप घेऊन तुरुंगांतील आमच्या घराकडे आम्ही गेलों. तुरुंगांतील हाच खराखुरा असा पहिला अनुभव. पूर्वी एकदां फक्त १२ तास जेलमध्ये काढले होते. आमच्या मनांत स्वतःविषयीचा किंवा उद्यांचा विचार नव्हता. आम्ही आईला मागें ठेवून आलों होतो. ती अशक्त होती. ज्या घरांत पूर्वी नेहमीं आनंद नि सुख यांचे साम्राज्य असे, परंतु आतां जेथे दुःख नी एकान्तच होता, अशा त्या आमच्या मोठ्या घरांत ती एकटी होती. त्या माउलीचा विचार सारखा मनांत येई. एका पाठीमागून एक आम्ही सारीं मुले तुरुंगांत जात होतो. आतां आईला तिचें स्वतःचें आणि आमचेहि काम चालवायचे होते. ती एकटी बाहेर होती. तिला तें सारें कठिण गेलें असेल. परंतु तिचें शरीर कृश नि दुबळे असलें, तरी तिचे हृदय दुबळे नव्हतें. हृदय स्वाभिमान नि सामर्थ्य यांनीं भरलेलें होतें. ती जणू सिंहीण होती. आतां घरांत तिची एक बहीण काय ती होती, जी तिच्याप्रमाणेंच शूर होती, आईला आतां अगदीं सुने सुने वाटत असले पाहिजे. तो एकाकीपणा तिला भीषण वाटला असेल. परंतु लडा पुढे चालविण्याच्या कृतनिश्चयापासून ती लेशमात्रहि ढळली नाहीं.

आमचे बाहेरचे आवडतें घर सोडून मोटरींत बसून आम्ही डिस्ट्रिक्ट जेलमध्ये तर आलों. तेथें गेल्यावर आणखी सहकारी भगिनी भेटल्या. त्यांना आर्थाच आणण्यांत आले होतें. त्या साऱ्या आनंदी होत्या, उत्साही होत्या. त्यांच्या तोडावर हास्य होते. वाटेल ते होवो. त्याला तोड देण्याची त्यांची तयारी होती. एकत्रच राहायचे असल्यामुळे आम्हांला वरें वाटले. वजन घेणे वगैरे ठरीव गोष्टी सपल्यावर आम्हांला आंत नेण्यांत आले. त्या तुरुंगांत स्त्रियांसाठीं खास जागा नव्हती. नियमाप्रमाणे ज्यांचे खटले चालायचे असत, त्यांनाच तेथें ठेवीत. सजा लागल्यावर दुसऱ्या तुरुंगांत त्यांना पाठवीत. अशा स्त्रियांसाठीं एक कोठा होता. त्या औरत कोठ्यांत अत्यंत वाईट प्रकारच्या वाया होत्या. सारे रोग त्यांच्याजवळ होते. अशा त्या बायांतच आम्हांलाहि तीन आटवडे ठेवण्यांत आले. तीन आठवड्यांनीं खटला सुरू झाला. खटला सपल्यावरहि चार दिवस आम्ही तेथेच होतो. आम्हांला निरनिराळ्या कोठ्यांतून ठेवण्यांत आले होतें. एकेका कोठडींत चौघी चौघी होतो. प्रत्यहीं सकाळीं सुपरिटेण्डेंट येई. तो इग्रज होता. मागील महायुद्धांत स्फोटाच्या आघाताचा एक चांगलाच धक्का त्याला बसला होता. त्या आघाताचा त्याच्यावर बराच वाईट परिणाम

झालेला होता. मुपरिंटेडेट येई, त्या वेळीं आम्हांला त्याच्यासमोर येन्न उभे राहावे लागे. कोणी कमी नाही ना हे तो आपल्या डोळ्यांनीं बघे. एके दिवशीं मला नि माझ्या मैत्रिणीला खोलीच्या बाहेर यायला थोडा उशीर झाला. आम्हांला बघतांच साहेब ओरडून म्हणाले, “ पाय उचला, लौकर या. येथे का सबध दिवस तुमची वाट पाहत बसूं ? तिकडे मला टेनिसचे सामने पाहायला जायची घाई आहे; आणि या गलिच्छ जागेत तुमची वाट पाहत मी उभा आहे. किती खोळबा करायचा ! ” ती वटवट ऐकून मीहि चिडले. मीहि त्याला एक टोला दिला. म्हटले, “ तुम्हांला या जागेत जरा उभे राहायला इतका त्रास होतो. तुमच्यापेक्षां शतपट आम्हांला होतो. या गलिच्छ जागेत आम्हांला रात्रंदिवस राहावे लागतें. टेनिसचे सामने एक दिवस नाही पाहायला मिळाले म्हणून काय झालें ? म्हणे टेनिसचा सामना चुकेल ! आम्ही तर रोज चुकत आहोंत. ” साहेब संतापानें हिरवे निळे झाले. परंतु सुदैवानें आणखी कांहीं बोलले नाहीत.

पहिले कांहीं दिवस म्हणजे एक अभिनव अनुभव होता. आमच्यापैकीं कोणीहि तो विसरणे शक्य नाही. आमच्या कोठड्यांतून सर्व प्रकारचे जीवजंतु होते. इकडेतिकडे ते वळवळत असत, रांगत असत. रात्रीं भीतीमुळें आम्हांला झोपहि येत नसे. वाटायचे कीं हे किडे अंधरुणांत घेतील. किती तरी रात्री अशा गेल्या. पदोपदीं एखादा किडा, एखादा जीव हळूच वळवळत आपल्या हातावर चढेल, किंवा पायावर चढेल असें सारखे वाटत राहणें किती भयप्रद ती भावना ! एकदोन वेळां प्रत्येकीला तो प्रत्यक्ष अनुभव आला. पुढे पुढें आम्हां निजण्यापूर्वीं सारें झाडून, झटकून मगच निजायच्या. त्यामुळें तसले विचित्र अनुभव पुढें आले नाहीत. कांहीं बरेंवाईट घडले नाही. आमचा खटला सुरू होण्यापूर्वीं आम्हांला दररोज पाहुण्यांना भेटायची परवानगी होती. आई रोज येत असे. शंवटीं खटला चालण्याचा दिवस एकदांचा उजाडला. उद्दीप्त भावनांनीं ठरलेल्या घटकेची आम्ही वाट पाहत होतो. फार तर प्रत्येकीला सहासहा महिन्यांची सजा होईल असे आम्हांला वाटत होते. आम्ही त्यासाठीं तयार होतो. तुरुंगांतच खटला चालायचा होता. आम्ही साऱ्याजणीं एका रांगेत बसलों होतो. एकेकीचें नांव घेत नि तिचा खटला सुरू होई. खटला चालविण्यांत भाग घ्यायचे आम्ही नाकारलें. प्रथम माझ्या बहिणीचा पुकारा झाला. तिचा खटला सुरू झाला. मॅजिस्ट्रेटने धीरेसे एक वर्ष सक्त मजुरी, शिवाय दंड, अशी शिक्षा वाचून दाखविली. नंतर माझी पाळी आली. तीच शिक्षा मलाहि, परंतु दंड नव्हता. एकीपाठीमागून एकीला, सगळ्याजणींना शिक्षा देण्यांत आल्या. फक्त आणखी दोर्घनाच वर्षाची सजा होती. बाकीच्यांना निरनिराळ्या मुदतीच्या होत्या. कोणाला तांन महिने, कोणाला नऊ, अशा होत्या. चार दिवसांनीं आम्हांला लखनौला पाठविण्यांत आलें. रात्रीं ११ वाजतां आम्ही निघालों. त्या तुरुंगांत आम्ही तब्बल साडेअकरा महिने होतो. चांगल्या वर्तनाबद्दल पंचरा दिवसांची माफी मिळाली !

लखनौच्या तुरुंगाच्या दाराशीं आम्हीं उजाडत आलों. थंडी मी म्हणत होती. त्या कठोर व भीषण अशा तुरुंगाच्या उंच भिंती पाहून थोडी भीति वाटली. तुरुंगांतील जीवन कसें असणार याची पहिल्या प्रथमच जरा कल्पना आली. सबंध वर्षभर बाहेरच्या जगापासून आम्हांला कोंडून ठेवणार ! परंतु गलितवैर्य व्हायचे नाहीं असा प्रत्येकीने निर्धार केला होता. पुष्कळ हालअपेष्टा भोगाव्या लागल्या; मनालाहि खूप त्रास व्हायचा. परंतु आमच्या महान् पुढाऱ्यावरची आमची निष्ठा, त्याच्या माहात्म्यावरची आमची श्रद्धा, आमच्या श्रेयावरची आमची भक्ति हीं अढळच राहिलीं.

तुरुंगांतील कचेरींत आम्ही शिरलों. आमच्या सामानाची तपासणी झाली. नंतर तुरुंगाच्या आंतील भागांत आम्हांला नेण्यांत आलें. पोलिस बाईनें आम्हांला आमची बरक दाखविली. आम्हांला काय काम करावें लागेल, आम्हीं कसें वागलें पाहिजे वगैरे गोष्टी तिने आम्हांला मुनवित्या. “तुम्हांला तुमच्या अंगणांत फिरायची मोकळीक आहे. परंतु सायकळीं पांच वाजतां बंद व्हावें लागेल.” असे सांगून ती गेली. इतक्या लोकरच बंद व्हावे लागणार असें ऐकून जरा वाईट वाटलें. आम्हीं आमच्या पथाच्या व्यवस्थित ठेवल्या. त्या कांहीं फार चांगल्या नव्हत्या. नंतर आम्हीं स्नाने उरकलीं. आमच्यांतील कांहीं जणी मग जरा इकडे तिकडे पाहूं लागल्या.

सकाळची वेळ होती. इतर गुन्हेगार बाया आपापल्या कोठड्यांतून बाहेर आल्या होत्या. कोणी कपडे धूत होत्या. कोणी दुसरीं कांहीं कामें करीत होत्या. आम्ही रमत गमत त्यांच्या बाजूनें गेलों. कांहीं जणींनीं कुतूहलानें आमच्याकडे पाहिलें. कांहींनीं स्नेहदर्शक स्मित केले; परंतु कांहीं ज्या वयाने जरा पोक्त होत्या, तुरुंगाला वटघटलेल्या होत्या, त्यांनीं मात्र दुर्मुखलेले चेहरे केले. त्यांनीं जरा रागानेच पाहिलें. एक गुन्हेगार बाई तेथें वॉर्डर होती. तिनें आम्हांला वरपासून खालपर्यंत मोठ्या तिरस्कारानें न्याहाळले. आम्हांला मागून कळलें, कीं ती वॉर्डर बाई मोठी खुनशी होती; दुष्ट हडळ होती. ती बुद्धी झालेली होती.

तुरुंगांत सोमवारीं परेड असते. त्या दिवशीं मुपरिंटेडेड सर्वत्र पाहणी करायला येत असतो. पहांटे पांच वाजल्यापासून झाडलोट मुरू व्हायची. बरकी, अंगणें सारीं स्वच्छ करायचीं. आठाच्या सुमारास साऱ्या कैद्यांना रांगेत उभें करण्यांत येई. त्या दिवशीं सर्वांचे गणवेष स्वच्छ असत. आणि प्रत्येकाची लखलखीत ताटवाटी त्याच्या-समोर असे.

परेडचा तो आमचा पहिला दिवस होता. आमची पोलिस बाई जरा भीत होती. आम्ही परेडच्या वेळीं साहेब येईल तेव्हां नीट वागूं कीं नाहीं याची तिला चिंता होती. साहेबाच्या भागमनाच्या वेळीं सर्वांनीं उभे राहायचें असे. परंतु कांहीं कांहीं;

तुरुंगांतून राजकाय केंद्यांनी तसे करण्याचें नाकारलें होते; म्हणून आमच्या पोलिस बाईला भीति वाटत होती.

तथापि पहिली परेड तर फार सुंदर रीतीने पार पडली. सुपरिंटेडेड अति सभ्य होता. त्याने आम्हांला कांहीं तक्रारी आहेत का विचारले: हवें-नको विचारले. कांहीं मंत्रिणींनी पुस्तकांविषयी सांगितले. कांहींनी आणखी कांहीं मागितले. जेलमध्ये कसला तरी अभ्यास करायची माझी इच्छा होती. मी विचारले, “ मला कांहीं फ्रेच नि इंग्लियन पुस्तकें ठेवतां येतील का ? तसेच कांहीं लघुलेखन-पद्धतीवरचीं पुस्तके नि तीन कोश यांचीहि मला आवश्यकता आहे. ” मी पुन्हां असेहि सांगितले, कीं “ हीं सारीं झालीं अभ्यासाची पुस्तके. थोड्या कादबऱ्याहि मला हव्या आहेत. ”

मी गंमत म्हणून इतकीं पुस्तकें नव्हते मागत. खऱ्या अर्थानिच तीं मी मागत होते. परंतु तुरुंगांत सहा पुस्तकांहून अधिक पुस्तकें एकाच वेळीं मिळत नसतात, हे माझ्या ध्यानांतच आले नाहीं त्या सहांतच कोश वगैरे पुस्तकेंहि धरायचीं.

धरणभर सुपरिंटेडेडची जरा चलविचल झाली. नंतर तो प्रामाणिकपणें म्हणाला, “ हे पाहा, तुरुंगांतच तुमच्यासाठीं एखादे ग्रंथालय सुरू करण्याची मी वरिष्ठ अधिकार्यांजवळ परवानगी विचारतां. तें बरे नाहीं का होणार ? तुम्हांला त्यांतून पुस्तकें निवडतां येतील, विविधताहि असेल. ” आपण उत्तर द्यावे कीं न द्यावे अशा विचारांत मी होते. परंतु त्याच्या डोळ्यांतील चोरटें हास्य पाहून मी म्हणाले, “ असे केलेत तर फारच छान होईल. परंतु तुम्हांला फार त्रास पडूं नये एवढीच इच्छा. मला एवढेंच सांगायचें आहे, कीं केवळ मुताला पीळ देण्यांतच जाझा सारा दिवस फुकट जाऊ नये. तुम्ही मला पुस्तके लौकर द्याल, अशी मला आशा आहे. ” दोन महिन्यांनीं वरिष्ठ अधिकार्यांजवळ ब याच वाटाघाटी होऊन मला माझीं मोलवान पुस्तके एकदांचीं मिळालीं.

आम्हाला प्रत्येकीं सहा साड्यांची परवानगी होती. इतरदि कांहीं कपडे होते. दररोज आम्हांलाच सारें धुणे करावें लागे, आणि तें काम कांहीं सोपे नव्हते. कारण खादी आर्धीच जाड, वजनदार होती. पाण्यांत भिजविल्यावर ती अधिकच जड होई; आणि हातांत धरणेहि कठीण जाई. परंतु तुरुंगांत ज्याप्रमाणे इतर अनेक गोष्टींची सवय झाली. त्याप्रमाणें हीहि सवय झाली. अन्न मात्र भयंकर होते. ते अन्न घशाखालीं दवडण्याचे भगीरथ प्रयत्न आम्हीं केले. परंतु तें खालीं उतरेचना. केवळ अन्न वाईट होते एवढ्याचमुळें आम्हाला वीट आला, असें नाहीं. तर ते अन्न वाढण्याची पद्धतहि इतकी घाणेरडी असे कीं शिसारी येई. “ आम्हींच आमचा स्वयंपाक करित जाऊं, परवानगी द्या. ” असे आम्हीं सांगितलें. परवानगी मिळाली. आम्ही चौधी-चौधीच्या, सहा-सहाजणींच्या अशा निरनिराळ्या तुकड्या केल्या. त्या त्या तुकड्यांतील

प्रत्येकीने नेमलेले काम करायचें. एकाने स्वयंपाक करावा, एकीने भाजी चिरावी, एकीने ताटे वगैरे धुवावी, असें ठरले. या योजनेनंतर आम्हांला जरा बरें वाटलें.

एका बर्रकीत साधारणपणे आम्ही दहा जणी राहत असूं. कधीं कधीं बाराहि असत. दिवसभर आमच्या अंगणांत भटक्याची आम्हांला परवानगी होती. परंतु पांचांचे ठोके पडतांच बंद करण्यांत येई. सकाळीं सहाला मग कुलपें उघडण्यांत येत. हे बंदीचे १३ तास दवडणें मोठे जवावर येई. प्रत्येकीला कांहीं तरी निराळें करण्याची इच्छा असे. कांहींना गप्पा मारायच्या असत, कांहीं जणींना वाचांत बसावेंसें वाटे, कोणी चर्चाप्रिय होत्या; त्यांना वादविवादांत रस वाटे, तर कांहींना येथील सर्व दुःखकलेश विसरण्यासाठीं गाणीं वगैरे गाऊन मजा कगवी, करमणूक करून घ्यावी असे वाटे. या सर्वांचा एकाच बर्रकीत मेळ कसा बसायचा ! कधीं कधीं भांडणे होत. चांगलीच हमरीतमरी होई. परंतु एकदरीत आम्ही एकत्र नांदण्याचा हा प्रयोग बऱ्याच शांततेने, सहनशीलतेने चांगल्या रीतीने पार पाडला.

बाहेरची वार्ता पुष्कळ वेळां अस्वस्थ करीत असे. आणि नवीन कांहीं ऐकले, कीं त्याचा परिणाम बरेच दिवस राहो. कशांत मग लक्ष लागत नसे. सारें वेळापत्रक कांहीं दिवस तसेच पडत असे. एकदां तर अशी बातमी आम्हीं ऐकली कीं लाठीमारांत आई जखमी झाली म्हणून. सविस्तर अशी नीट साद्यंत माहिती तर मिळेना. आम्ही दोघी बहिणी कावऱ्याबावऱ्या झालो. मन चिंताग्रस्त झालें. दर पंधरवड्याचीं पत्रें आम्ही आधींच लिहून टाकलीं होतीं. नवीन पत्र लिहायला किंवा तार करायला परवानगी मिळेना. तुरुंगांत अशा प्रसंगीं मात्र अगतिक, निराश असें वाटते. एक प्रकारची विमनस्कता येते.

तुरुंगांत भेटीचे दिवस म्हणजे महत्त्वाचे दिवस; परंतु आम्हांला भेटायला तरी कोण येणार ? कुटुंबांतोळ बहुतेक मंडळी तुरुंगांत. येऊन जाऊन बाहेर एकटी आई होती. ती कोणकोणाला भेटायला जाणार ? भाऊ, मेहुणे, आम्ही दोघी बहिणी, सर्वांना भेटायला तीच यायची. यामुळे पुष्कळ वेळां आमचे भेटीचे दिवस फुकटच जात. कधीं ती आजारीहि असे. कधीं तिला महत्त्वाचें काम असे. आणि भेटी बुडत. भेट आली नाही, कीं निराश वाटे.

दर पंधरवड्यास आमचें वजन करण्यांत येई. एखादीचें पौंड दोन पौंड वजन वाढलेलें क्वचित् जर आढळलें, तर तें आश्चर्य वाटे. कांहीं तरी विपरीतच झालें असें वाटे. कांटाच नीट नसेल, असलें भिकार अन्न खाऊन का कोठें वजन वाढेल, वगैरे चर्पटपंजरी आमची सुरू होई. वजन करणाऱ्या डॉक्टरला आमचे सारें भाषण ऐकायला वेळ कोठें असे ? तो बिचारा आमच्याकडे आला, कीं भेदरून जाई. आमचें

वजन वाढले की घटले कोणास ठाऊक ? परतु डॉक्टरचें वजन मात्र आमच्या बरंकीत येण्यानें दर वेळेस कमी होत गेलें असेल. सुपरिंटेडेंट नि डॉक्टर या दोघांनाच स्त्रियांच्या तुरुंगांत यायला परवानगी असे. आमच्यांतल कांहीं जणी स्त्रियांच्या अभिमानी होत्या. कोणी जर म्हटले, कीं असें मधून पुरुषांचें दर्शन झालेलें बरें, तर त्या म्हणत, “अडलांय खेटर. मुळींच नाहीं दिसले म्हणून कांहीं विघडायचें नाहीं.” परतु गंमत ही, कीं सुपरिंटेडेंट आला, म्हणजे सारा वेळ याच स्त्रियांच्या अभिमानी वायका त्याच्याजवळ बोलण्यांत घालवीत. तुरुंगांत जें कांहीं कोठें विघडले असेल, त्याचें खापर, त्याचा सारा दोष त्याच्या माथ्यावर लादीत.

अशा रीतीनें जीवन चालले होतें. दिवसापाठांमागून दिवस जात होते. महिन्या-मागून महिने जात होते. कधीं कधीं बाहेरच्या जगांत ज्यांना सोडून आम्ही गेलो होतो त्यांची आठवण येऊन उदास वाटे: आपण कोठे इकडे एकट्या येऊन पडलो असे वाटे. कधीं कधीं आमचे दिवस फार मुखासमाधानांत जात. कामांत, वाचनांत, एकमेकींजवळ चर्चा करण्यांत पटकन निघून जात.

तेथे ज्या गुन्हेगार तरुण मुली होत्या, त्यांच्यांतल बऱ्याचशा प्रेमळ होत्या. त्या सखीभावाने वागत, बोलत चालत. कांहींजणीं मोठ्या विनोदी होत्या, हुशारहि होत्या. कांहींना गाणे-नाचणे येत होते. एक अँग्लो-इंडियन तरुणी तर नृत्य-गायनांत फारच निष्णात होती. ती तरुणी जरा विचित्र होती. तन्हेवाइक होती. परतु अधिक तरुण असतांना ती खात्रीनें अधिक सुन्दर दिसत असावी. तिचे खरें नांव सांगणे बरें नव्हे. मी मेरी या नांवानेच तिला संबोधून. तिला एकटीलाच एका खोलींत कोडून ठेवीत. कारण ती नेहमीं खोज्या करायची. ती फार धूर्त होती आणि फार हट्टी होती. एके दिवशीं तीं आपल्या खोलीच्या बाहेर थोडा वेळ होती. ती माझ्याकडे आली नि म्हणाली, “एका प्रसिद्ध इंग्रज नटीशी माझे नाते आहे तुम्हांला माहित आहे का ? तुमचा विश्वास बसणार नाहीं; परतु खरेंच तसें माझे नाते आहे.”

“मेरी, तू तुरुंगांत कशाला आलीस ? बरें, आलीस तर आलीस. येथे तरी जरा नीट वागायचे; माफी भरपूर मिळवून घरीं जायचे. तर तेहि तू करांत नाहीस !”

“काय सांगू सखी तुला ? परतु कैदी कैद्याजवळ साऱ्या सत्यकथा सांगतो. मीहि तुला सांगते, ऐक; तुरुंगांत माझ्या आजवर अनेक खेपा झाल्या. बाहेर जातें, पुन्हां आंत येतें. मी बाहेर जाण्याचा अवकाश कीं फुलपांखरें माझ्या पाठीस लागतात. भुंगे गुगू करूं लागतात. त्यांना वाटतें कीं मी फार सुंदर आहे. माझी ती प्रसिद्ध चुलतबहीण, ती प्रख्यात नटी, ती मीच असें यांना चुकीनें वाटतें. ते मला इतकें सतावतात कीं कांहीं तरी करून मी पुन्हां तुरुंगांत येऊन बसतें. येथें त्यांच्या लघळपणापासून मी बचावतें.”

एके दिवशीं रात्रीं सर्वत्र भीषण शांतता होती. सारीं झोंपळीं होतीं. माझ्या शेजारीं निजलेल्या मुलीनें मला जागे केलें. ती मला हळू म्हणाली, “ ऐक; तुला कांहीं ऐकू येतें ? ” मीं कान देऊन ऐकले. मला पायांतल्या पैजणांचा जसा आवाज यावा तसा ऐकू आला. कोटून तरी दुरून तो आवाज येत आहे असें वाटलें. घागऱ्यांचा, घुगुरांचा जसा नाद असावा, तसा तो होता म्हटलेत तरी चालेल.

“ काय आहे हें ? ” मीं विचारले.

“ मलाहि माहित नाहीं. परंतु माझ्या अगावर भीतीने कांटा उभा राहिला आहे बघ. येथे एक नर्तकी होती. तिला देहान्त शिक्षा सांगण्यांत आली होती. येथे तिला फांशी देण्यांत आलें. हें कदाचित् तिचें भूत असावें. या तुरुंगांत वावरत असावे.”

मीहि भ्यालें. माझेहि अग थरारले. तुरुंगांत किंवा बाहेर कुठेच भुतें पाहण्याची मला इच्छा नव्हती. मीं माझ्या मैत्रिणीला म्हटलें, “ वेडी आहेस तू. उगीच कांहीं तरी वेड्यावांकड्या कल्पना करून घेऊ नकोस. तुरुंगांत का कुठे भुतें फिरत असतात ? कांहीं तरीच. तुरुंगांत यायला भुते सुद्धां राजी होणार नाहीत म्हणतील, बाकी सर्वत्र जाऊं. परंतु तुरुंग नको.” परंतु माझ्या मैत्रिणीला ती गमत वाटत नव्हती. तिनें मला गप्प बसविलें. “ पुरे तुझे तत्त्वज्ञान ! ” ती म्हणाली. तो आवाज आतां दूर दूर जात चालला असे वाटले. आणि शेवटीं मुळींच ऐकू येईनासा झाला.

दुसऱ्या दिवशीं रात्रीं आम्ही पुन्हां जाग्या झालों पुन्हां तो आवाज कानांवर आला. तो आवाज ऐकायला उत्सुक असलो, तरी भीतिहि वाटत होती. हे काय बरें असेल, याचा विचार करीत आम्ही अथरुंगांत जाग्याच असूं. परंतु आम्हांला उलगडा झाला नाहीं. तीन रात्री हा प्रकार झाला. चौथ्या रात्रीं आवाज अधिक जवळ वाटला, अधिक मोठ्याने येत आहे असें वाटलें. निःस्तव्यपणे आम्ही कशाची तरी अपेक्षा करीत होतो. अगावर कांटा उभा होता. इतरांंत आम्हांला एक आकृति दिसली. काळ्या पोषाखांतील आकृति. एका बरंकीच्या कोपऱ्याजवळ ती वळली. आणि तेथून तो घणघण झणझण आवाज ऐकू आला. ते काय आहे याचा उलगडा होईना दोनचार धण गेले असतील. आणि एकदम लख्ख प्रकाश पडला डोक्यांत. ती आकृति म्हणजे ती बुट्टी वॉर्डर बाई होती. आम्हांला हायसें वाटले. शिरावरचा प्रचंड बोजा दूर झाला असें वाटले. आम्हांला खूप आनंद झाला होता. आनदाने ओरडावें, टाळ्या पिटाव्या असें वाटत होते. दररोज रात्रीं स्त्रियांच्या सर्व तुरुंगाला वॉर्डर बाईनें फेरी घालायची असा नियम होता. परंतु ही बुट्टी हडळ आळशी होती. आणि राजकाय स्त्रीकैद्यांच्या बाजूला फिरकण्याची काय जख्खी असे वाटून ती आम्हांला वगळून दुसरीकडे चक्कर मारायला निघून गेली. ती घणघण झणझण आवाज तिच्या हातांतील किल्ल्यांच्या झुबक्याचा असे. तो किल्ल्यांचा लड्ड जुडगा तिच्या कमरेला खोंबलेला असे.

उजाडल्यावर इतर मैत्रिणींना आपली भीति नि फजिती सांगायची असें आम्हीं ठरविलें. वावळट समजून आपल्याला साऱ्या हसतील तर हंसोत. गोष्ट तर सांगायचीच. आम्हीं आमच्या गोष्टीला आरंभ केला. त्याबरोबर इतर मैत्रिणीहि एकमेकींकडे सूचक अर्थानें पाहू लागल्या. “कसल्या खुणा एकमेकींना करीत आहांत ? आम्हांला खरें काय ते सांगा !” असा आम्हीं हट्ट धरला. तेव्हां त्या म्हणाल्या, “आम्हीं सर्वांनीच तो घुगुरनाद ऐकला होता. आणि भूत असावें अशाच निर्णयावर आम्हीहि आलो होतो. तुम्हांला भीति वाटेल म्हणून आम्ही तुमच्याजवळ बोललो नव्हतो. ”

✓ परंतु तुरुंगातील साऱ्याच गोष्टी अशा नसतात कीं ज्यांच्यावर आम्ही हसावें. कांहीं तरुण गुन्हेगार स्त्री-कैद्यांना इतके निर्दयपणे वागविण्यांत येई, कीं आमचे रक्त तापे. तथापि आम्ही त्यांच्या बाबतींत काहीं करू शकत नव्हतो. आम्ही असमर्थ होतो, अगतिक होतो. ती वार्डर बाई अयत दुष्ट होती. साऱ्याच वार्डर बाया अति दुष्ट बुद्धीच्या होत्या. त्या उद्धट होत्या. राजकीय स्त्री-कैद्यांचाहि त्या अपमान करीत आमच्या-जवळ जेव्हां त्या उर्मटपणे बोलत, तेव्हा मनावर ताबा ठेवणें माठें कठिण जात असे. परंतु साऱ्या गोष्टीसाठीं त्या गुन्हेगार बायांना जेव्हां त्या वाटेत तशा शिव्या देत, तेव्हां तर फारच असह्य होत असे.

दृग्दृक् दिवस रंगळत चालले होते. हिंवाळ्यांतून आम्ही पार पडलों. तो हिंवाळा किती कडक असेल, तीव्र असेल, तें उत्तरेकडच्या लोकांनाच माहित. थंडगार चावरा वारा दूर ठेवायला दारं थोडींच होती तेथे ' सारे गज. त्या गजांतून सारखा तो येई नि झोबे. थडीपासून ते गज कसें सरक्षण करणार ? नंतर थोडे प्रसन्न दिवस आले; वासतिक दिवसः परंतु ते पटकन् सपले. आणि प्रखर उन्हाळा सुरू झाला. कढत कढत वारें. धुळीचीं वादळें. हिंवाळा पुरवला, परंतु हा उन्हाळा नको असे वाटले. हिंवाळ्यापेक्षां उन्हाळा असह्य होता. आम्ही यांतूनहि पार पडलों. नंतर तो स्वागताहर्ष पर्जन्य आला ! आणि मग पुन्हां तो हिंवाळा जवळ येऊ लागला. डिसेंबरच्या शेवटीं शेवटीं मला नि माझ्या बहिणीला मुक्त करण्यांत आले. कांहीं मैत्रिणी आधींच गेल्या होत्या आणि आमच्या मागून ज्या आल्या होत्या, त्यांना सोडून आम्ही जाणार होतो. घरीं पुन्हां जाण्यांत आनंद असला, तरी यांना मागे ठेऊन जातांना, त्यांचा वियोग होतांना दुःखहि झाले.

तुरुंगातील जीवन आनंददायी नव्हते. परंतु तो एक मोलाचा अनुभव होता. समाजाला ज्यांच्यापासून धोका आहे असे मानण्यांत येते, अशा पुष्कळ गुन्हेगार स्त्री-कैद्यांनीं मीं मैत्री जोडली. त्यांच्याशीं मला मैत्री जोडतां आली याचा मला आनंद वाटे. त्या गुन्हेगार बाया समजांत रोजच्या जीवनांत आपणांला जीं माणसें भेटतात, त्यांच्याहून श्रेष्ठतर होत्या. मानवजातीचे अधिक चांगले नमुने म्हणून त्यांच्याकडे मीं

बोट दाखविलें असते. घरीं जाणार म्हणून मला आनंद होता. परंतु हे दुर्दैवी जीव येथेंच कित्येक वर्षे खितपत राहणार; आणि सुटल्यावरहि त्यांना नसेल घरदार, नसेल आधार; नवीन जीवनाकडे त्यांना कोण घेऊन जाणार, कोण मदतीचा हात देणार? असे मनांत येऊन हृदयाला वेदना होत. तुरुंगांत जर कांहीं एखादा हस्तकौशल्याचा धंदा शिकल्या असतील, तर तोच केवळ एक बाहेर आधार. परंतु बाहेर समाज त्यांच्याकडे तिरस्कारानें बघतो. त्यांना कोणी कामावर घेत नाही. दोन दिडक्यांचें थोडें भांडवलहि मिळत नाही. इकडून तिकडे हांकलले जावें, तिकडून इकडे, सर्वत्र त्यांना थपडा बसतात. आणि वतागून, निराश होऊन त्या पुन्हा एखादा गुन्हा करितात. पोटांतील पेटलेली भूक त्यांना हे गुन्हे करायला चांगते. परिस्थितिच त्यांना चोरी वगैरे करायला प्रवृत्त करते. नंतर पुन्हां तुरुंग. तुरुंग अशा रीतीने जन्माचाच त्यांचा सोबती होतो.

वर्तमानपत्रांतून तरुण मुलींना भयकर गुन्द्यांबद्दल शिक्षा झाल्याचें आपण पुष्कळ वेळां वाचतो; कांहींना खुनाबद्दल शिक्षा झालेली असते; कांहींना पुनःपुन्हां दुसऱ्या कांहीं गुन्द्यांबद्दल शिक्षा झालेली असते अशा गोष्टी होत त कशा, कशा शक्य होतात. असे मनांत येऊन आपला थरकांप होतो. परंतु आपण मुखाच्या, स्वास्थ्याच्या जीवनांत सुरक्षित असतो. काळजीकथा नसते. आपल्याप्रमाणे ज्या सुखांत राहूं शकत नाहीत, ज्या दुर्दैवी असतात, अशा आपल्या दुसऱ्या भगिनींना कसकशा मोहपाशांना तोंड द्यावे लागते, त्याची आपणांस कल्पनाहि नसते. एखादा भयप्रद, अवोर गुन्हा त्या भगिनींनीं केलेला ऐकून आपण शिवशिव म्हणतो. परंतु आपणहि जर तशा परिस्थितींत असतो, तर काय केले असते? ज्या भगिनींना तशा गोष्टी करणें भाग पडले, त्या भगिनींप्रमाणे आपणहि कदाचित् केले असते. आमचा त्रिधांचा तुरुंग हा अद्याप तरुण असणाऱ्या मुलींसाठी होता. साऱ्या गुन्हेगार स्त्रिया २१ वर्षांच्या आंतोल होत्या. परंतु समाजाने ज्यांना धोक्याजवळ म्हटले, अशा त्या मुली खरोखर का तशा होत्या! तुम्हांला ऐकून आश्चर्य वाटेल की त्या मुलींपैकी बहुतेक जणी प्रेमळ, समजुतदार, भावनाक्षम अशा होत्या. करुणेने, स्नेहाने जर त्यांना आपण वागविलें, तर त्या मनमोकळेपणाने वागत, स्वतःचे हृदय उघडे करीत आणि अशा या मुलींना लांबलांब मुदतीच्या सजा देण्यांत आल्या होत्या! त्यांचा एकच अपराध की जें जीवन त्यांच्या नशिबी बाहेरच्या जगांत होते, ते अनुदार होते, निर्दय होते; आणि सतापाच्या भरांत खुनी वृत्तीच्या आहारीं त्या गेल्या अशा खुनी वृत्ति आपल्याहि रक्तांत असतात. त्या कधीं उसळतातहि: परंतु सुसस्कार झालेले असल्या मुळें त्या वृत्ति आपण दाबू शकतो. माझ्या त्या नवीन मिळालेल्या मैत्रिणी! त्यांना सोडून बाहेर जातांना मला दुःख झाले. त्यांना जीवनांतील कोणत्याच सुखाच्या गोष्टी नाहीत. आणि माझ्याजवळ त्या भरपूर होत्या. त्यांच्याजवळ जें मुळींच नाही, ते आपल्याजवळ भरपूर आहे असे मनांत येऊन लाज वाटली.

त्यांच्यातील एका मुलीचा तर मला फारच लळा लागला होता. तिचे नांव बचुलि. उजळ रंगाची, भुऱ्या डोळ्यांची होती. उंची पांच फूट जेमतेम असेल. दिसायला बरी होती. तिचे केस दोन्ही खांद्यांवर पडलेले असत. केस जरा रांकट दिसत. पुष्कळ वेळां त्यांच्या वेण्या घालून त्या सोडलेल्या असत. तिचे कपडे जाडेभरडे होते. दिसायला ती तितकी स्वच्छ नसे दिसत. परंतु तिला मी प्रथमच जेव्हां पाहिले, तेव्हां ती सुरेख दिसली. तुरुंगाच्या भेसुर भिंतींजवळ बसून हातांत लांब मुग्या घेऊन ती विणकाम शिकत होती. किती रमणीय दिसले ते दृश्य ! ती फार मोठी नव्हता. अगदी तरुण होती. तिचा मुद्रा निरपराध, निष्पाप दिसत होती. ही सांवळी मुलगी कां आली तुरुंगांत ? काय अक्षम्य गुन्हा हिनें केला असेल बरें ? या लहान मुलीनें का कांहीं भयकर केले ? मी आश्चर्यचकित होऊन विचार करूं लागले. शेवटीं मी तिच्याजवळ गेलें. ती एक गाणें गुणगुणत होती. उत्तर हिंदुस्थानांतील पहाडांतून ऐकूं येणाऱ्या गाण्यांप्रमाणे तें होते ! हुरहुर लावणारे, अविस्मरणीय असें गान.

“तुझे नांव काय ?” मी विचारले. साशक होऊन तिने माझ्याकडे पाहिलें. आणि जरा भीत भीत हळूच तिनें हि मला विचारले, “तुम्ही कोण ! आणि तुम्हीं कशा येथें आंत आल्यात ?” “माहि एक कैदी आहे” मी उत्तर दिलें. ती मोठ्यानें हसली. “परंतु कैदी कां ? काय केलेत ?” तिने पुन्हां विचारले. मी तिला सांगितले कीं मी एक राजकीय कैदी आहे. तिने शहाणपणे समजलें असे दाखवण्यासाठीं डोकें हलवले. परंतु तिला का राजकीय कैदी म्हणजे काय, ते सारें नीट समजलें असेल ! कांहीं अस्पष्ट कल्पना तिला आली असेल. परंतु या बाई आपल्याजवळ प्रेमाने विचारपूस करीत आहे एवढे ती नक्की समजली. तिचा सशय गेला. मी कोणी तुरुंगांतील अविकार असलेली अमलदार नाही, हे तिने ओळखलें. तिनें आपले नांव सांगितले. लाजेनें तिने माझ्याकडे वर पाहिले. किर्ता गोड हास्य होते तिच्या मुखावर. एक सुसकारा सोडून तिने आपले काम पुन्हां सुरू केले. “बचुली, तू कां येथे तुरुंगांत ?” मी विचारले. तिच्या त्या मोठ्या अकपट डोळ्यांनीं माझ्या डोळ्यांकडे सरळ वर पाहिले. आणि ती एवढेंच म्हणाली “खुनासाठीं.”

“खुनासाठीं ?” मी आश्चर्यानें विचारले. तिच्या शब्दांवर जणूं माझा विश्वास बसत नव्हता. होकारार्थी तिने मान हलवली. माझ्या डोळ्यांवर, माझ्या कानांवर माझा विश्वास बसेना. ही अलड कोंवळी मुलगी कोणाचा खून कसा करू शकेल असे मनांत येई. कांहीं तरी चूक असली पाहिजे.

“बचुली, तुला कोणाचा कां बरे खून करावा लाभला ?” मी विचारले. पुन्हां म्हटलें, “तूं अजून कोंवळी मुलगी आहेस. आपण काय करीत आहोंत याची तुला.

कल्पना आली नसेल. आणि न घडावे ते चुकून घडलें. होय ना ? ” तिने सावकाश आपलें डोके वर करून माझ्याकडे पुन्हां पाहिलें. तिच्या डोळ्यांतील ते हास्य गेले. तिच्या डोळ्यांत भीति, तिरस्कार, द्वेष यांची गर्दी झाली. तिची ती सौम्य मुद्रा क्षणांत कठोर बनली.

“ अशी आहे तिची कहाणी:-- ”

तिने हलक्या आवाजांत आरंभ केला. हळूच ती म्हणाली, “ माझ्या नवऱ्याचा मी खून केला. तो मला निर्दयपणें वागवी. मारमार मारी, कुळुप लावून कोंडून ठेवी. घरांत भरपूर खायला असूनहि तो मला उपाशी ठेवी. माझा हिस्साहि आपणच खाई. एखादे वेळेस दोन घांस ठेवी. नाही तर स्वतः खा खा खाऊन उरलेलें बाहेर फेकी. पण मला देत नसे. त्याला संतुष्ट राखण्याची, खूष ठेवण्याची मी पराकाष्ठा करीत असे. परंतु त्याचे ते खरें. मला छळायचे नवीन नवीन प्रकार तो शोधून काढी. दिसायला तो सुंदर होता. लग्नांत मी फक्त चौदा वर्षांची होतें. परंतु मला तो आवडला. देव-देवतांसमोर मी शपथ घेतली की मी याची चांगली वायको होईन. त्याची सेवा करीन, त्याची आज्ञा पाळीन, त्याला जेवण करून वाढीन. आईनें मला सांगितलें होतें की तो सांगेल तशी वाग. त्याचे ऐकत जा. मी तशी शपथ घेतली. परंतु लग्न होऊन दोनचार महिनेहि झाले नसतील. तो मारू लागला. दुष्ट व निर्दय बनू लागला. आपल्याला ही भिते असे पाहण्यांत त्याल एक प्रकारचें सुख वाटे, आनंद वाटे. तो उघड म्हणेहि कीं तुला सतावण्यांत मला मजा वाटते. तुला छळतांना मला आनंद होतो. मला त्याची फार भीति वाटूं लागली. जवळ जवळ एक वर्षभर या यातना मी सोसल्या. मला माहेरी जाऊं दे, माझ्या आईबापांकडे जाऊ दे, म्हणून मी परोपरीनें सांगितलें. त्याची किती मन-धरणी केला. पदर पसरला. परंतु तो पाठवीना. मी अधिकाधिक दुःखीकष्टी होऊं लागले. तो मला गांजीत होता, तरीहि त्यानें माझ्यावर प्रेम करावे, मी त्याला आवडूं लागवे, म्हणून मी प्रयत्नांची शिकस्त करीत होते; परंतु मी कांहीं केलें तरी तो खूप होत नसे, प्रसन्न होत नसे; माझे सारे उपाय व्यर्थ झाले. कुठ्याचें शेटूट वांकडेच राहिले. एके दिवशीं सकाळीं जो एक कोट अगांत घालण्याची त्याला लहर आली, तो मीं धुवून ठेवला नव्हता. म्हणून त्यानें मला मारून मारून रक्तबांबाळ केले. आणि मला विव्हेळत टाकून स्वारी बाहेर निघून गेली. कांहीं तासांनंतर तो घरीं परत आला. नवीन पोषाखांत तो नटून आला होता. गळ्याभोवतीं एक लांब रेशमी रुमाल चमकत होता. मी कांहीं तरी काम करीत होतें. तो आला तेव्हां मीं मागें वळूनहि पाहिलें नाहीं. म्हणून त्यानें मला हांक मारली. तो म्हणाला, “अग, बावळट, इकडे ये. हे बघ नवीन कपडे. म्हण कीं छान आहेत म्हणनः वाचा कां बसली ? या कपड्यांत मी संदर नाही दिसत ? ” मीं

उत्तर दिलें नाहीं. मी माझ्या वस्त्रांकडे पाहिले, माझ्या अंगावर चिऱ्या होत्या; घाणेरडीं लक्तरें होतीं. “ बोल कीं सटवे ! बोलायला नाहीं का येत ? ” तो अंगावर ओरडला. “ का माझ्या कपड्यांचा तुला हेवा वाटतो ? ” तो म्हणाला. तरीहि मी शांतच राहिले; मुकीच राहिले. तो माझ्याजवळ आला. माझे मनगट घट्ट धरून त्यानें माझ्या दोन थोवार्डीत दिल्या. मनगट दुखले. मीं ओरडून म्हटलें, “ सोड मला, चांडाळ्य ! काय म्हणून तुझ्या कपड्यांना मी नांवाजू ? तूं दिवसभर खातोस नि मला उपाशीं ठेवतोस म्हणून ? सोड; नाहीं तर अशाच एखाद्या दिवशीं मीं तुझा मुडदा पाडीन बघ. काय म्हणून तुझीं स्तांत कर, काय म्हणून..... ? ” मी आणखी पुढे बोलणार तोच त्याने आपली काठी आणली. मला शिव्याशाप देत त्याने मला सारखे झोडप झोडप झोडपले. मी जवळजवळ वेगुद्ध होऊन पडलें. त्यानें मला दूर फेकले. शेवटीं म्हणाला, “ ये; आतां कर मला ठार करण्याचा प्रयत्न.” काठी फेकून तो शांतपणें पडला. लौकरच तो घोरू लागला. कांहीं तास गेले. मीं उठण्याचा, हलण्याचा प्रयत्न केला. माझे सारें अंग गळ्यासारखे ठणकत होतें. मी पुन्हां पडून राहिले. एका-एकीं कोपऱ्यांत डाराडूर झोपलेला नवरा माझ्या दृष्टीस पडला. त्यानें नवीन कपडे काढून वर टांगून ठेवले होते. परंतु तो रेशमी रुमाल तसाच गळ्याभोवतीं होता. मीं त्याच्याकडे पाहिलें नि मला तिटकारा आला. मनांत द्वेष भरला. एकदम मनांत आलें कीं याला ठार केलें तर मृतेन एकदांची. परंतु कसे ठार करावचे ! मी सभोवतीं पाहिले. त्याला तडाका हाणण्यासारखें कांहीं दिसेना. आणि एकाएकीं त्याच्या त्या झळकणाऱ्या लाल रेशमी रुमालाकडे डोळे गेले. कसे काय सारे झाले मला माहित नाहीं. परंतु एका क्षणांत मी उठले आणि त्याच्या गळ्याभोवतीं असणारा तो रुमाल मी जास्तजास्त आंवळीत चालले. पहिल्या दाबासरशी तो जागा झाला; धडपड करून ओरडण्याचीहि खटपट केली. परंतु मी खांचांतून डोळे बाहेर येईपर्यंत मी रुमाल घट्ट आंवळीतच गेले. आणि त्याची मान मोडली. तो लोळगोळ्या होऊन पडला. रुमालाचीं टोके मी सोडलीं. मी दूर झाले. मीहि अगदीं गळून गेले होतें. मला ग्लानि आली. भयभीत होऊन मी मागे पडले. नवरा पुन्हां उठेल नि पुन्हां झोडपील अशा अर्धवट विचारांत मी पडले. परंतु तो पुन्हां उठला नाहीं. त्याच्या शेजारिं मीहि पडून राहिले. मलाहि उठवत नव्हते. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं त्या स्थितींत आम्ही कोणाला तरी सांपडलो. माझा नवरा गतप्राण झालेला पाहून त्यानें पोलिसांना वदीं दिली. साऱ्या शेजाऱ्यांना तो इकडे तिकडे सांगत पळत होता. मी अद्याप भयमूढ होते. मी माझ्या नवऱ्याला ठार केले, त्याचा खून केला, यावर माझा विश्वास वसेना.

पोलिस येईपर्यंत कोणीहि माझ्याजवळ आले नाहीं. मला तुरुंगांत नेण्यांत आलें. खटला चालला नि मला तुरुंगांत पाठवण्यांत आले. म्हणून मी येथें आहे. फांशी देण्या-

इतपत मी मोठी नव्हते. आणि बायकांना होतां होईतो फांशीची शिक्षा देत नाहीत. मला जन्मठेप झाली. ही माझी हकीगत. सपलें. ”

माझे डोळे सारखे बचुलीकडे होते. निःस्तव्यपणे ती अघटित घटना मी ऐकली. तिने जे सांगितले, त्यावर अजूनहि माझा विश्वास बसेना. परंतु ज्या अर्थी ती तुरुंगांत होती, त्या अर्थी तें सारे खरे असलें पाहिजे.

जणू एखादी गोष्ट सांगितल्याप्रमाणें बचुली पुन्हां आपले काम करूं लागली, विणू लागली. आपल्या सांगण्याचा यांच्यावर काय परिणाम होतो ते जाणून घेण्याची तिला जिज्ञासा नव्हती. ती सार्धाभोळी अकपट मुलगी होती. देवानें असें लिहूनच ठेवले होते, त्याला कोण काय करणार, या दृष्टीनेच ती त्या घटनेकडे पाहत होती. तुरुंग नशिर्वा मग यायचाच, तो कसा टाळतां येईल ? उगीच कां मनाला लावून ध्यायचे, अशा वृत्तीने ती त्या साऱ्या गोष्टींकडे पाहत होती. तुरुंगांतील जीवनाचा मुकाब्यानें शातपणे तिने स्वीकार केला होता. शांतपणे त्या जीवनाला ती शरण गेली होती.

खालीं मान घालून वसलेल्या बचुलीकडे मी पाहिलें नि माझे हृदय तिच्यासाठीं तळमळलें. ती लहान होती; अद्याप अपरिपक्व होती; गुन्हेगार अशी ती दिसेचना. देवाने इतक्या निर्दयतेने तिला कां बरें वागवले ! इतकें निष्ठुर कसे ते नशीब ? आणि या बचुलीचे पुढे काय होणार ? तिचें जीवन कसे होणार ! तिच्या नशिवांत आणखी काय काय आहे ? असे खटले निराळ्या दृष्टीनें नकोत का चालवायला ? अशा गुन्द्यांना निराळ्या प्रकारची शिक्षा नको का ! जन्मठेप म्हणजे थडा नव्हे. त्या तुरुंगाच्या भिंती-आड अधिक नाही, तरी वीस वर्षे काढायची ! बाहेरच्या जगाचे कांहीं कळायचे नाही; सभोवतीं ते इतर गुन्हेगार कैदी; कानांवर सदैव शिव्याशाप, अभद्र, गलिच्छ बोलणी; ईश्वराच्या सृष्टींतल अति नीच अशा माणसांचे नित्य दर्शन; आणि बाहेर बारा वर्षांतही जा लवाडी आपण शिकणार नाही, तिचे येथे नित्य शिक्षण ! बचुली केवळ पंधरा वर्षांची पोर होती. तुरुंगांतून बाहेर पडेल, तेव्हां ती पस्तीस वर्षांची असल. सारें तारुण्य तुरुंगांत दडवल्यावर, ती जशी आज गोड आहे, पवित्र आहे, तशीच राहू शकेल का ? का ती सराईत गुन्हेगार वनेल ! सर्वांनीं परित्यक्त अशी काळ्या कैदी वनेल ! कोटें आधार नाही, सहानुभूति नाही, असे पाहून ती का पापाकडे वळेल ! वाईट गोष्टी करील ? आणि तिचीं पाउलें पुन्हा निश्चितपणे अपरिहार्य म्हणून का तुरुंगाकडेच वळतील !

माझ्या विचारांचा गोवळ उडाला. मी बचुलीच्या डोक्यावर प्रमाने थोपटलें आणि म्हटलें, “ बचुली, मी आशा करते, की मी तुला पुन्हां भेटेन. तूं येथे नीट काम केले पाहिजे. भरपूर मार्फी मिळव हो. म्हणजे तुरुंगांतून लोंकर बाहेर येशील. खरें ना ! ” तिच्या तोंडावर प्रसन्न हास्य चमकले. ती म्हणाली, “ हो, ते सारे सांगतात, कीं

मी जर त्रास दिला नाही, नीट काम केले, तर पुरी वीस वर्षे कांहीं काढावीं लागणार नाहीत, मी लौकर सुटेन. मी आईवापांकडे माहेरीं जाईन. किती छान होईल ! माझे घर तिकडे उंच पहाडांत आहे. ने पहाड मला किती आवडतात !” खिन्नपणे मी निघालें. तिचें धैर्य, तिचा आशावाद कायम राहावा म्हणून मी किती इच्छित होते. तुरुंगांत जीं कित्येक कंटाळवाणीं वर्षे तिला काढायचीं होतीं, त्या दीर्घ मुदतींत तिचे हे धैर्य कधीं न सरो, तिचा आशावाद कधींहि न भंगो, अशी आशा करीत अति दुःखाने मी निघालें. ही कोंवळी अल्लड बचुली, ती गिरिबाला होती. पहाडांतील वृक्षराजी, फुलें, पाखरें, ताजी स्वतंत्र हवा यांची तिला संवय; खालच्या मैदानांतील हा तुरुंग, येथला कडक उन्हाळा, हें सारे तिला कसें सहन होईल ? राहून राहून या शंका, हे विचार माझ्या मनाला त्रास देत. परंतु ती समाधानी होती. ‘ ठेविलें अनन्ते तैसेंचि रहावें ’ या श्रद्धेनें ती जगत होती. तिच्या त्या वृत्तीचें मला कौतुक केल्याशिवाय राहवत नाहीं.

मीं पुन्हां एकदां वळून पाहिलें. आपल्या कामांत ती पूर्णपणें गडून गेली होती. बचुलीबरोबर त्या तुरुंगांत मीं एक वर्ष दवडलें. बाहेरच्या जगासाठीं मी वारंवार अधीर होत असे. परंतु जायचा दिवस आला नि मला वाईट वाटलें. आतां बाहेर बचुली कोठली ? तेजस्वी, पाणीदार डोळ्यांची, आपल्या बोलण्याने, पहाडी गीतांनीं माझे मन रिझवणारी, वेळ कसा गेला ते समजूं न देणारी प्रेमळ बचुली ! बाहेर बचुली नसेल माझा वेळ दवडायला : तिला सोडून जाण्याच्या कल्पनेनें माझे हृदय भरून आले. मला कांहीं सुचेना, तुरुंगांतील घरामधला माझा शेवटचा दिवस उजाडला; मी माझ्या सहकारी मैत्रिणींना जाऊन भेटलें: सर्वांचा निरोप घेतला. इतक्यांत कोणी तरी धांवत येऊन माझ्या गळ्यांत गळ्या घालून मिठी मारली. ती बचुली होती. ती मुकेपणानें माझ्याजवळ उभी राहिली. तिचे ते टपोरे डोळे ! त्यांतून टपटप पाणी गळत होते. मीं तिला पोटाशीं धरले. तिचे डोळे माझ्या डोळ्यांकडे कऱ्हन मीं तिला म्हटलें, ‘ हे काय, अशी रडू नको. बचुली, धीर धर. शूर झालें पाहिजे. प्रयत्न कर. सुखी रहा. तं जेव्हां बाहेर येशील, तेव्हां मला अवश्य लिही. तुला माझ्याकडे यायचे असेल, तर वेशक ये. संकोच नको करूस. ’ बचुली म्हणाली, ‘ त्या बाहेरच्या मोठ्या जगांत तुम्ही मला विसरणार नाहीं ना ? कारण येथलीं सारींजणें सांगतात कीं बाहेरच्या मोठ्या जगांत गेल्यावर आम्हां कैद्यांची-गुन्हेगार कैद्यांची आठवण करणे तुम्हांला आवडत नाहीं. मी तिचे डोके थोपटले नि तिला आश्वासन दिले, कीं असें होणार नाहीं. आणि जरी त्या गोष्टीला इतकीं वर्षे झाली असलीं, तरी बचुलीची आठवण अगदी ताजी आहे. तिची स्मृति अशीच निरंतर राहिल.

माझ्याबरोबर आणखीहि कांहीं राजकीय बायका सुटल्या होत्या. त्यांच्याबरोबर मी निघाले. तुरुंगांतील अगण ओलांडून तुरुंगाच्या दारांतून मी बाहेर पडलें. बचुली नि

तिच्यासारख्या दुसऱ्याहि तरुण मुली यांना सारं जीवन तरुंगांत काढावे लागू नये, कोणाच्या तरी कृपेने त्या साऱ्या आपापल्या घरी पुन्हां जाव्यात, सुखाचे, शांतीचे जीवन त्यांना पुन्हां लाभावे, म्हणून मी प्रार्थना केली.

तो तरुग तेथे उभा होता. त्या भीषण भयसूचक भिंती निष्ठुरपणे उभ्या होत्या. एक वर्षभर तेथे माझे घर होते. त्या भिंतींनी किती तरी लहान मुलींना तेथे कोडून ठेवले होते. मी त्या तरुंगाकडे शेवटचा दृष्टिक्षेप करण्यासाठी पुन्हां एकदां वळले. ते मोठे फाटक आस्ते बंद होत होते. आम्हांला निरोप देण्यासाठी अंगणांत आलेल्या त्या बाया अद्याप मला दिसत होत्या; बंद होणाऱ्या दरवाजाच्या फटीतून दिसत होत्या. मी हात हलवला नि पटकन् तोंड वळवले. माझ्याबरोबरच्या राजद्वारी मैत्रिणींना माझ्या डोळ्यांतील अश्रु दिसू नयेत, म्हणून मी तोंड फिरवले. परंतु त्यांनी माझ्या डोळ्यांतील पाणी शेवटी पाहिलेच. “तरुग सोडतांना हृदयभंग होत आहे की काय ?” त्यांनी हसून विचारले. माझे अश्रु कोणासाठी होते याची त्यांना काय कल्पना ! मी नि माझी बहीण, आम्ही दोघींनी त्या गुन्हेगार मुलींच्या जीवनांत शिरण्याची जशी खटपट केली, त्यांची जीवने समजून घ्यायला जशा शिकलो, तसे त्यांनी थोडेच केले होते ? त्यांच्यापुढे त्या दूर राहिल्या होत्या, अलग राहिल्या होत्या. आणि म्हणून त्यांच्यासाठी आमच्या ज्या भावना होत्या, त्या त्या समजू शकत नव्हत्या. मी तरुग सोडून निघाले म्हणून ते अश्रु नव्हते. कारण आमच्यापैकी कुणालाहि तरुग म्हणजे कांहीं पुष्पशय्या, गुलावांची गादी वाटत नव्हती. कांहीं कोवळ्या असहाय मुलींना मी सोडून जात होते, म्हणून ते अश्रु होते. अज्ञानामुळे, अति दुःखाने वेड्यावल्यामुळे जे गुन्हे हातून झाले, त्यांच्यासाठी त्यांना त्या लांब लांब मुदतीच्या शिक्षा देण्यांत आल्या होत्या. जर त्या मुलींच्या नशिबी दारिद्र्य, उपेक्षा, निर्दयता, क्रौर्य हीं आलीं नसतीं, तर जे गुन्हे केवळ गैरसमजुतीमुळे, सभोवतालच्या क्रूरतेमुळे त्यांच्या हातून घडले, परिस्थितीने जे गुन्हे त्यांच्याकडून करवले, ते त्यांच्या हातून घडते ना. अशा त्या लहान जीवांसाठी माझे अश्रु होते. त्या मुली किती अकपट ! त्यांची वृत्ति मुलासारखी ! त्यांचे हृदय सहृदय नि प्रेमळ ! त्या अभागी मुलींसाठी माझे हृदय तडफडत होते, त्यांना सोडून जायला ते तयार नव्हते. प्रिय मडळीकडे माझ्या घरी मी जात होते. माझ्या स्वागतासाठी सारी उभी होती. परंतु यांचे काय होणार ? मला विचारच करवेना.

“ सकाळच पश्यांचं गाणे, रात्रीच्या ताऱ्यांचा प्रकाश, यांचीं तुला आनंद
व्हावा म्हणून मी मूषणं करीन, खेळणीं करीन, वनांतील हिरवे दिवस नि
सागरावरील निळे दिवस यांचा मी तुला भला गोमेसा बंगला बांधीन. ”

—आर्. एल्. गिट्‌व्हन्सन

आम्हांला लखनौ येथे नाहीं सोडण्यांत आलें. जेलमधील पोलिस बाई आम्हांला
अलाहाबादला घेऊन आली. तेथे आम्हांला मुक्त करण्यांत आलें. वर्षानें आम्ही घरीं
आलो होतो. घरांत कोणी नव्हते. कमला कलकत्यास आजारी होती. आई तिच्या नवळच
होती. आमच्या सुटकेची बातमी कोणालाच नव्हती. आनंदभवनला कुलुप होते. परंतु
विजेप्रमाणे बातमी पसरली. स्टेशनवरून आम्ही येत असता कोणी तरी आम्हांला पाहिलें
असावे. एकदोन तासांतच आमिष्ट-मित्रांनीं घर भरून गेलें. तुरुंगातील जीवनाविषयीं
अनेक प्रश्न विचारीत होते. तुरुंगांतील त्या शांत जीवनानंतर एकदम बाहेरचे हे विशाल
जीवन पाहून आम्हीं थोड्या दिवस गेलों होतो. एकदम इतक्या लोकांची गर्दी, ते कुशल
प्रश्न ! आम्हांला दडपून गेल्यासारखे, गुदमरल्यासारखे झाले.

अलाहाबादला थोडे दिवस राहून स्वरूप नि मी कलकत्याला गेलों. कमला
बहुतेक बरी झाली होती. घरी परत जायची तिला इच्छा होती. तेथे एक आठवडाभर
राहून आम्हीं सारीं पुन्हां घरीं आलों. अटक होण्यापूर्वी स्वरूपने आपल्या तीन मुलींना

पुण्याच्या एका वसतिगृहात्मक शाळेत ठेवले होते. सर्वात लहान मुलगी तर केवळ तीन वर्षाची होती. बरेच दिवसांत मुलांना न पाहिल्यामुळे स्वरूप पुण्याला जायला उत्सुक होती. कांहीं मित्रांची ती शाळा होती. इदिराहि त्याच वसतिगृहांत राहत होती. तुरुंगांत असतांना मला हिंवाताप लागला होता. माझी प्रकृतिहि बरीच खालावली होती. जरा थारेपालट, हवाफेर झाला तर हिला बरें वाटेल, असे आईच्या मनांत आलें. म्हणून ती मला म्हणाली, “तूहि जा स्वरूपबरोबर पुण्यामुंबईला.” आईची सूचना मीं आनदानें मंजूर केली. आम्ही आधीं सरळ पुण्याला गेलों. तेथें थोडे दिवस राहिल्यावर मुलांना बरोबर घेऊन आम्ही मुंबईला आलों. पुण्यांत असतांना येरवड्याला गांधीजींना बरेच वेळां आम्ही भेटलों. गांधीजी मोठ्या प्रेमानें आमचें स्वागत करीत. कधीं उदास वाटले, निराश वाटलें, तर गांधीजींच्या जवळ जरा जाऊन बसलें, म्हणजे बरें वाटे.

मी, माझी बहीण, तिचीं मुलें—सारींजणें मुंबईत एक आठवडाभर होतों. राजाला मी प्रथम भेटलें ती या आठवड्यांत. कोठे तरी मेजवानी होती. त्या खोलींत मी शिरतांच तेथें राजा दिसला. तेथें जमलेल्या सर्वांपेक्षां तो निराळा दिसत होता. तो उमटून पडत होता. तो त्यांच्यांत तितकासा मिसळला नाही. इतरांपेक्षां आपण जरा श्रेष्ठ आहोंत, असें का त्याला वाटत होतें? त्या अलग राहण्यांत अनासक्ति होती, कीं थोडा अहंकार होता? ते कांहीं असो. माझी जिज्ञासा जागी झाली; मला कुतूहल वाटलें. तेथें जमलेल्या मित्र-मंडळींपैकीं एक असूनहि तो त्यांच्यापैकीं जणूं नव्हता. तो दूर बसला होता कोणाशीं बोलत नव्हता. एक सुंदर चिलीम त्याच्या तोंडांत होती. आम्हां दोघांची ओळख करून देण्यांत आली. परंतु आम्ही एकमेकांशीं एक शब्दहि बोललो नाही. जेव्हां मी प्रथमच कधीं कृणाला भेटत असतं, तेव्हां त्यांचे हात मी पाहत असतं. त्यांच्या हातांकडे माझे डोळे जातात. जणूं ते हात माझ्याजवळ बोलतात; त्या माणसाच्या स्वभावाची ओळख करून देतात, स्वभावाचे अगुक्त दर्शन घडवतात; थोडी कल्पना देतात. म्हणून राजाच्या हातांकडे माझे डोळे गेले. ते हात सुंदर होते, भावग्राही होते. अति शान्त वसणाऱ्या त्या व्यक्तीचे ते हात माझ्याजवळ अपार बोलले. जणूं रामायण महाभारत त्यांनीं मला सांगितले दुसरी भेट एका वनभोजनाच्या वेळीं झाली. राजा नि जुहूचा एक मित्र यांनीं ते वनभोजन ठरविलें होते. या वेळेस मात्र आम्ही पुष्कळ बोललों. बोलणें पुस्तकाविषयीं होते. कम्युनिझमवरहि बोललो. माझ्या भावाच्या ग्रथालयांतून कांहीं पुस्तके पाठवण्याचें मीं राजाला कवूल केले. आमच्या मैत्रीचा हा असा आरंभ झाला. एकमेकांशीं आम्ही पत्रव्यवहार करूं लागलो.

मे महिन्यांत स्वरूपबरोबर मी ममुरीला गेलें. तेथे एकदोन महिने राहून ऑगस्ट महिन्यांत मीं अहमदाबादला जायचें नक्की केले. तेथे भारती साराभाई म्हणून माझी मैत्रीण होती. ती लौकरच आक्सफर्डला जायची होती. तिच्याबरोबर थोडे दिवस

राहण्यासाठी म्हणून मी अहमदाबादला जाणार होते. मी माझे बेत राजाला कळविले. अहमदाबाद किंवा मुंबई येथे आपली भेट होईल अशी आशा मी पत्रांत व्यक्त केली होती. त्याने लिहिले, “अहमदाबादला दिल्लीकडून न जातां मुंबईला येऊन इकडून गेलेलें बरें.” मी तसे करण्याचे कवूल केले. आमच्या कुटुंबाचा एक जुना स्नेही मुंबईत त्या वेळेस होता. कर्मधर्मसंयोगाने माझ्या येण्याची वार्ता त्याला कळली. दैवाची लीला अगम्य असते. स्टेशनवर मला भेटण्यासाठी राजाहि आला होता; आणि ते स्नेहीहि आले होते. परंतु आपण दोघे एकाच गोष्टीसाठी आलों आहोत, यांची त्यांना जाणीव नव्हती. त्या मधुर अज्ञानांत दोघे होते. मी दोघांना भेटले. ते स्नेही राजाला तेथे पाहून प्रसन्न दिसले नाहीत. मला चमत्कारिक वाटले. मी जरा गोंधळले. मी त्या दोघांचा एकमेकांशी परिचय करून दिला. जरी तो मित्र साशंकतेने पाहत होता, तरी त्यांची ओळख करून दिली. त्या स्नेह्याने प्रथम विचारले नाहीत.

त्या दिवसापासून मी माझा बराचसा वेळ राजाबरोबर दवडूं लागले. आम्ही सिनेमाला जात असूं. मोटरींत वसून लांब फिरायला जात असूं. परंतु राजा अद्याप दूरीभावाने, पृथक् भावानेंच वागत होता. हा ज्या अर्थी रोज माझ्याबरोबर इतका वेळ दवरतो, त्या अर्थी मी त्याला आवडत असले पाहिजे, हे मी ओळखले होते. परंतु त्याने आपल्या भावनांचा यत्किंचितहि सुगावा लागू दिला नाही. त्याने कांहींच भावनिदर्शन न केल्यामुळे त्याला माझ्याविषयी कांहीं वाटते की नाही, हे मी तरी नक्की कशावरून समजणार ? परंतु मला तो आवडला याचें हेहि एक कारण होते. तो कांहींच कळू देईना आणि म्हणून तो आवडला.

माझ्या बाबतींत सर्वत्र दाक्षिण्य दाखविले जात असे. आपल्या बाबतींत दाखविले जाणारें हें दाक्षिण्य अनुभवण्याची मला आतां सवय झाली होती. लोकांना मी आडवणारच असें जणूं मी गृहीत धरून चालत असे. माझा तो हक्क आहे म्हणून नव्हे, तर न आवडण्यासारखे माझ्यांत कांहीं नाही असें मला वाटे. राजाच्या उदासीनतेने, त्यानें दाखविलेल्या या उपेक्षेने आरंभी तरी मला दुखावल्यासारखे वाटले. माझा अहंकार जणूं दुखवला गेला. आणि स्वतःभोवतीं ज्या भिंती राजा बांधूं पाहत होता, त्या जर्मनदोस्त करण्याचे मी ठरविले. प्रतिदिवशीं किती तरी तास आम्ही एकत्र असूं. आम्हीं सारखी बोलत असूं. त्या बोलण्याला अत नसे. आणि तरीहि त्या बोलण्याचा कटाळा येत नसे.

एके दिवशीं सायंकाळीं अहमदाबादला जायला मी निघणार होतें. राजा सहज म्हणाला “आपण लग्न कधीं लावायचे ?” साधेपणाने एक साधा प्रश्न विचारण्यांत आला. ज्याने हा प्रश्न विचारला, त्याचे हृदयहि बालकाच्या हृदयाप्रमाणे साधें सरळ होतें; निर्मळ निष्पाप होते. पवित्र होते, विशुद्ध होते.

तो प्रश्न ऐकून मी जरा गोधळले. परंतु लग्न ठरविण्याची ती अपूर्व रीति पाहून माझ्या अंगावर आनंदाचे रोमांच फुलले. आठवडाभर आम्ही एकमेकांस पाहत होतो. खंडीभर बोलत होतो. तासन् तास एकमेकांच्या सगतीत दवडीत होतो. परंतु कोणीहि प्रेमाचा शब्द उच्चारला नव्हता. मला माहित होते, कीं मी त्याला आवडतें. परंतु त्याचें माझ्यावर प्रेम असेल, ही मला कल्पना नव्हती; तसा तर्क मीं केला नाही. माझ्या बाबतीत म्हणायचे, म्हणजे जसजसें मी त्याला अधिक पाहीं, तसतसा तो मला अधिक आवडे. मला माहित असणाऱ्या माणसांहून राजा अगदीं निराळा होता. परंतु माझे त्याच्यावर प्रेम होते कीं नाही, याची मला खात्री नव्हती. त्याला मी तसे सांगितलेहि, परंतु शान्त नि निर्विकार अशा रीतीनें तो मला म्हणाला “तुला माहित नसलें, तरी तुझे माझ्यावर प्रेम आहे. होय म्हण.” मीं ‘हो’ म्हटले नाही. “अहमदाबादला गेल्यावर मी सारें कळवीन.” असे मीं त्याला सांगितले.

एक आठवडाभर राजापासून मी दूर होतें. त्याचें रोज पत्र येई. तीं पत्रे अति सुंदर होती. तो सारखा तगादा लावीत होता. होय म्हण, म्हणत होता. त्याच्यापासून दूर गेल्यावर मला कळलें, कीं तो किती हृदयाजवळ आहे. त्याचें मला किती वेड लागलें आहे, तें तेव्हां ध्यानांत आलें. त्याच्याकडे जायला मी अर्धीर झालें होतें. अहमदाबादची मुदत कमी करावी लागणार अशी भीति वाटली. येथला मुक्काम आंखडता ध्यावा लागणार असें वाटलें आणि तसेच झाले. मुवईला गेलेच पाहिजे असें वाटलें.

मी मुवईला परत आलें. राजाजवळ लग्नाचें कवूल केलें. मी स्वप्नसृष्टीत होते. परंतु एके दिवशीं सकाळीं प्रत्यक्ष जगांत मी पुन्हां आलें. कोणी तरी धक्का मारून, आरोळी ठोकून जणू मला स्वप्नसृष्टीतून खालीं आणले. वर्तमानपत्रांत वाचलें कीं आई आजारी आहे. एकाएकी तां आजारी पडली. मीं राजाला फोनवरून कळवलें कीं “आजच्या रात्रीने अलाहाबादला जायचें मीं नक्की केले आहे.” जड हृदयानें, दुःखी हृदयाने मीं त्याचा निरोप घेतला. केव्हां कोठें पुन्हां भेटूं त्याची कल्पना नव्हती.

मी अलाहाबादला पोचले. उपचारासाठीं आईला लखनौला नेण्यांत आलें होते. म्हणून मी तिकडे गेले.

राजाविषयीं माझ्या बहिणीजवळ फक्त मीं बोलले होते. आतां परत आल्यावर मीं सारें सांगितले. त्याच्याजवळ लग्न लावायचें मीं वचन दिलें आहे म्हणूनहि सांगितलें. आई आजारी होती. जवाहर तुरंगांत होता. म्हणून त्याविषयीं बोलूं नकोस असें मीं बहिणीला म्हटले. तें रहस्य आम्हां दोघींतच आम्हीं ठेवलें.

आईची प्रकृति चिंताजनक होती, दिवसरात्र आम्ही तिच्याजवळ बसून होतो. आम्हांला कांहीं मुचत नव्हतें. जवाहरची दोन वर्षांची सजा लौकरच संपणार होती.

परंतु आईची स्थिति अत्यवस्थ असल्यामुळे शिक्षा संपण्यापूर्वी दोन तीन दिवस आधीच त्याची सुटका झाली. कांहीं दिवसांनी आईची प्रकृतिही हळुहळू सुधारली.

तेव्हां मग मी स्वरूपाला राजाविषयी जवाहरला सारें सांगून टाक असे मुचविलें. आजपर्यंत स्त्रेच्छेप्रमाणे वागण्याचें स्वातंत्र्य मला मिळाले होते. त्यामुळे घरच्या मंडळीचा विचार घेण्यापूर्वीच मी माझ्या भावि पतीची निवड केली, यांत मला अस्वाभाविक असें कांहीं वाटले नाहीं. आई, भाऊ, बहीण यांच्या इच्छेच्या विरुद्ध जावें, त्यांच्याविरुद्ध बड करावें, असें स्वप्नांतही माझ्या मनांत कधीं आले नाहीं. परंतु कांहीं सबळ कारण असल्याशिवाय ते माझ्या विरुद्ध जाणार नाहींत, असमजुतदारपणानें वागणार नाहींत, हे मला टाऊक होतें. राजाविषयी त्यांना कांहींच माहित नव्हते. परंतु त्यांची संमति मिळाल्याशिवाय राहणार नाहीं; कारण माझे सुखच त्याच्या मनांत प्रथम असणार, आणि राजाहि खात्रीने त्यांना आवडेल अशी मला खात्री होती एकाच गोष्टीची मला भीति वाटत होती. तुमचा थोड्या दिवसांचा तर परिचय, एवढ्यांत काय कोणाचा स्वभाव कळणार, असे जर त्यांनी म्हटले तर ? परिचय थोड्या दिवसांचा असला, म्हणून काय झालें ? वऱ्याच दिवसांच्या प्रेमाराधनेने एकमेकांचा स्वभाव एकमेकांना अधिक चांगला कळतो, असे माझे मत नव्हते. मला तसे वाटले नाहीं.

जेव्हां जवाहर राजाविषयी माझ्याजवळ बोलला, तेव्हां जरा विशेष रीतीने तो बोलला. त्याच्या डोळ्यांत जरा हास्य होते. डोळे मिचकावित तो मला म्हणाला, “ तुझ्या मनांत लग्नाचे विचार चालले आहेत असें ऐकले. होय ना ? चांगले आहे. परंतु हा तरुण कोण ? थोडा प्रकाश तर पाडशील ? थोडी माहिती देशील मला ? ” मी गोवळले. परंतु म्हटले, “ हो; न थायला काय झाले ? ” त्याने पहिला प्रश्न केला, कीं राजा करतो काय ? मी सांगितले कीं तो वॅरिस्टर आहे. नुक्ताच त्याने धदा सुरू केल्या आहे. नंतर जवाहरने विचारले, की राजाच्या घरी कोण कोण मंडळी आहे ? मी सांगितले कीं मला कांहींच माहिती नाहीं. त्याने पुन्हां विचारलें त्याला भाऊ, बहिणी किती ? मी नकारच दिला. जवाहर सताप लागला, चिडणार अस दिसू लागले. माहिती कांपू लागले. हे साधे प्रश्न आपण राजाला कसे विचारले नाहींत असे मनांत येऊन मी स्वतःलाच शिव्याशाप दिले जवाहरने प्रश्नांची सरबत्ती सुरू केली. आक्स्फर्ड येथे तो कोणत्या कालेजांत होता ? तेथे तो आणखी काय काय करी ? असे दहावीस प्रश्न विचारण्यांत आले. परंतु एकाहि प्रश्नाचे उत्तर मी देऊं शकत नव्हते. मला कांहीं माहितीच नव्हती. शेवटीं जवाहरने विचारले, “ तूं राजाला ‘ राजा ’ म्हणून कां संबोधितेस ? जी. पी. अशी तो सही करतो. जी. पी. म्हणजे काय ? ” राजानें जी. पी. म्हणजे काय ते सांगितले होते. परंतु मला कांहींच आठवेना. भीतभीत मी भावाला म्हटले “ मला कांहीं आठवत नाहीं. ” चिडून जवाहर म्हणाला, “ सारा

मूर्खपणा आहे.” असे म्हणून लॉतून तो निघून गेला. खोलीत मी एकटीच होतें. फजित होऊन दुःखी अशी तेथे बसल हाते.

या साऱ्या गोष्टींची माहिती असणें जरूर होतें हें माझ्या ध्यानांत आले. माझा सारा बावळटपणा, धांद्रटपणा असें वाटले. परंतु मी तरी काय करणार ? राजाजवळ जितके दिवस मी होतें, तितके दिवस त्यानेंच माझे जीवन भरलें होतें. मी त्याच्यांतच इतकी मिळून गेले होते कीं कुटुंबाविषयी किंवा स्वतः त्याच्याविषयी कांहीं विचारण्याचें मला सुचलेच नाही. किती तरी गोष्टींविषयी आम्ही बोललों, चर्चा केल्या. परंतु आम्ही स्वतःविषयीचें एकमेकांना कांहीं विचारलें नाही. आम्हीं आमच्याविषयी अवाक्षर काढलें नाही. मला राजा आबडला. इतर गोष्टींची काय जरूरी ?

त्या रात्री राजाला मी पत्र लिहिलें. आवश्यक ती माहिती मी विचारली होती. माझें पत्र वाचून तोहि जरा चिडला असावा. परंतु त्याने पुढील पत्र पाठविलें:

माझीं प्रशस्तिपत्रें

नांव : गुणोत्तम हाथीसिंग

शाळा : राष्ट्रीय-शाळा नि गुजरात विद्यापीठ

कॉलेज : सेंट कथेराइन, ऑक्सफर्ड

बॅरिस्टरीची खाणावळ : लिंकन

पदवी : राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र नि तत्त्वज्ञान यांतील बी. ए.

कलब : कोणत्याहि कलबांत गेलो नाही, जाण्याची इच्छा नाही.

धंदा : बॅरिस्टर-अॅट-लॉ. धंदा नीट करायची इच्छा आहे. त्यांत सारें लक्ष घालण्याची इच्छा आहे. मी जें जें करतां, तें असेच करतां. त्यांत सारा आत्मा ओततो. परंतु दुसऱ्या एखाद्या गोष्टीसाठीं मी धंदा सोडणार नाही. कदाचित् एक दोन वर्षांतच राजकारणासाठीं सोडीनही.

खेळ : कित्येक वर्षांपूर्वी क्रिकेट खेळलों होतो. हल्लीं कोणताच खेळ खेळत नाही.

स्वभाव : अहंकारी नि स्वार्थी समजला जातो.

लगाविषयींचीं मतें : जिला स्वातंत्र्य आहे, जीं ते राखूं इच्छिते, तिला पूर्ण स्वातंत्र्य द्यावें असें मानणारा.

ओळखी : नाहीत.

उज्ज्वल भावितव्याच्या अपेक्षा : नाहीत.

आर्थिक सुस्थिति : बरी आहे; बेताच्या सुखी जीवनांत राहूं शकेन; परंतु फार ऐषआरामांत, नबाबी थाटांत मुर्ळीच राहतां येणार नाही. शक्य नाही.

शेवटीं: असा हा अर्ज आहे; कदाचित् तो धिटाईचा वाटेल.

कुमारी कृष्णा नेहरू यांनी वरील गृहस्थाशी १९३३ च्या ऑक्टोबर-मध्यें लग्न लावायला समति द्यावी, म्हणून हा अर्ज आहे. ”

अशी ही राजाची चिठी आली. मला मोठी मौज वाटली. गमत वाटली. परंतु “ स्वतःविपर्ययीची सविस्तर माहिती ” लिहून पाठवण्याविषयी राजाला मीं जें पत्र पाठवले होते, त्यामुळे तो किती चिडला होता, रागावला होता ते यावरून दिसते.

आईला जरा बरें वाटल्यावर जवाहर मुंबईला गेला नि राजाला भेटला. तो गांधीजींनाहि भेटला. राजाशीं लग्न लावण्याची माझी इच्छा आहे असें त्याने त्यांना सांगितलें. गांधीजींना राजाच्या कुटुंबाची माहिती होती; चांगलीच माहिती होती. ते म्हणाले, “ राजा मला भेटला तर बरे होईल. ” राजाच्या घराण्याची जरी गांधीजींना चांगली माहिती होती, तरी राजाविषयी तितकीशी माहिती नव्हती. म्हणून राजा गांधीजींना भेटायला गेला. गांधीजींनी जी उलटतपासणी केली, तीमुळे राजाला तितकेसे बरे वाटलें नाहीं; तरीहि राजानें त्या तपासणीला तोंड दिलें. तो डगमगला नाहीं. (मी मी म्हणणारे श्रृंहि गांधीजींच्या त्या उलट तपासणीसमोर टिकले नसते, असें मला खात्रीने वाटते.) जवाहरने राजाला लखनौला यायचे आमंत्रण दिलें. आईला, कुटुंबांतील इतर मंडळींना राजाने भेटावें म्हणून ते आमंत्रण होते. त्याने ते स्वीकारलें. मुमारे एका पधरवज्ज्यानंतर तो आला. आई अद्याप दवाखान्यांतच होती. ती फारच अशक्त झाली होती. अद्याप धोका होता. राजाला पाहतांक्षणींच तिला तो आवडला. आणि राजालाहि आई आवडली. आम्ही शक्य तितक्या लौकर विवाहबद्ध व्हावे अशी आतां आईची इच्छा होती. परंतु आई चांगली बरी झाल्याशिवाय लग्न लावायला मी तयार नव्हते. परंतु ती ऐकेना. “ आतां मुळींच नको उशीर. शुभस्य शीघ्रम् ” असे तिचे पुनःपुन्हा सांगणे आपण आतां फार दिवस वांचणार नाहीं असें तिला वाटत होते. आणि तसे कांहीं होण्यापूर्वीच आपल्या मुलीचा मृखाचा ससार सुरू झालेला पाहण्याची तिला इच्छा असणे स्वाभाविक होते.

आनंदभवनांत १९३३ च्या ऑक्टोबरच्या २० तारखेस राजा नि मी विवाहबद्ध झालो. वैदिक पद्धतीने विवाह झाला. तो साधा वैदिक विधि अर्ध्या तासांत संपला. स्वरूपच्या नि माझ्या लग्नांत केवढा फरक ! तिचा लग्नसोहळा आठ दिवस, अधिकच चालला होता. परंतु माझ्या लग्नाच्या वेळेस सारा सटसुटीत प्रकार होता. आमचे कांहीं आप्तेष्ट-मित्र, राजाचे भाऊ, त्याची बहीण, नि चुलते कस्तुरभाई लालभाई, अशी मंडळी उपस्थित होती. माझी आई अंधरुणावरच होती. नि राजाची आईहि तिकडे अत्यवस्थ होती. म्हणून अगदीं साध्या रीतीनें, गाजावाजा फारसा न करतां लग्नसमारंभ उरकण्याचें आम्हीं ठरविलें होतें.

बापू विवाहासाठी अलाहाबादला येऊ शकत नव्हते. माझे लग्न वध्यालाच व्हावे असे त्यांनी सुचविले होते. बापूचे आशीर्वाद मिळवावे म्हणून मी अर्घ्यर होते; परंतु वध्याला जायला तितकीशी मी तयार नव्हते. माझ्या घराशिवाय इतर कुठे माझे लग्न लावण्याचा विचार मला सहन होत नव्हता. ज्या घरांत मी लहानाची मोठी झाले, जे घर बालपणीच्या शेंकडो आठवणींनी भरलेले, ज्या घरांत आमच्यांत आज नसलेल्या वडिलांच्या आठवणी, ते घर सोडून दुसरीकडे मला जाववेना. माझ्या लग्नांतल एक उणीव म्हणजे बापू नव्हते. त्यांची मला सारखी आठवण येत होती. परंतु बापूनी मला आशीर्वादपर पत्र पाठविले होते. राजाला नि मला स्वतः कातळेच्या सुताच दोन हार त्यांनी लग्नभेट म्हणून, अहेर म्हणून पाठविले होते. त्यांनी हिदीत पुढीलप्रमाणे लिहिले होते :

“ प्रिय कृष्णा,

आज तुझा पुन्हां जन्म होत आहे. कारण विवाह म्हणजे एक प्रकारे पुनर्जन्मच असे नाही का ! तुझा बहोण स्वरूप काठेवाडमध्ये नववधू होऊन आली; परंतु आपल्या माहेरच्या प्रांतांतच तिने पतीला नेले ! तिकडेच राहण्यासाठी त्याचे मन तिने वळविले. परंतु स्वरूपमध्ये नि तुझ्यामध्ये बरेच अंतर आहे. तू राजाला घेऊन जाण्याचा प्रयत्न करशील असे मला वाटत नाही. शिवाय राजा पडला गुजराती. तो सहजासहजी आपली मातृभूमि सोडणार नाही. म्हणून तू गुजरातमध्ये किंवा कदाचित् मुंबईला धर करशील अशी आशा आहे. माझी एकच इच्छा की तू कुठेही असलीस, तरी सुखी रहा. आणि आपल्या विख्यात आईबापांच्या आधीच तेजस्वी असणाऱ्या नांवाला आणखी तेज जोड.

तुझ्या लग्नाला मी उपस्थित राहू शकलो नाही म्हणून वाईट वाटते. तेव्हा आशीर्वाद पाठवूनच मी माझे समाधान करून घेतले पाहिजे.

तुझा
बापू ”

आमचे लग्न ठरल्याची गोष्ट बल्लभभाईना नाशिकच्या तुरुंगांत कळली. त्यांनीही अभिनदनपर नि आशीर्वादपर पत्र पाठविले होते. बापूंप्रमाणे सरदारांनीही लिहिले की, “ तुझे मेहुणे रणजित पंडित यांनी काठेवाड सोडून संयुक्त प्रांतांत घर केले. परंतु या वेळेस गुजरातमधील लोक तुला तिकडे माहेरी संयुक्त प्रांतांत घर करायला जाऊ देणार नाहीत. राजाला बरोबर नेऊ देणार नाहीत.” माझ्या मनांत तसे करायचे नसल्यामुळे बल्लभभाईची भीति अनाठायी होती, निराधार होती. परंतु माझ्या नवीन घरी माझे स्वागत करायला इतके लोक आनदाने तयार आहेत, हे पाहून मी सुखावले होतें.

देवी सरोजिनी नायडू या आमच्या कुटुंबाच्या जुन्या मैत्रिणी. त्यांनीही अभि-
नंदनाचें पत्र पाठवले. सरोजिनीदेवीच तसे पत्र लिहू शकतील. तशी धाटणी दुसऱ्या
कोणाला साधणार ? ते पत्र काव्यानें, संगीतानें भरलेलें होतें. त्यांनीं लिहिलें:

“ प्रिय बेटी, (बेटी हें माझे लाडकें नांव होतें. तें दुर्देवी नांव जन्मभर मला
चिकटून राहिलें आहे.)

आजचें राष्ट्रीय जीवन उदास, भगभगीत वाटत आहे. परंतु यांतूनच अनपेक्षित
असें प्रेमपुष्प एकदम संपूर्णपणें फुललेले, तेजाने नटलेले असें अकस्मात् दिसले, ही
किती आनंदाची गोष्ट ! आणि माझ्या मणिकमोत्यांनो ! तुम्ही दोष किती लबाड !
इतके दिवस सारें लपवून ठेवलेत ना ? कोणाला दाद लागूं दिली नाहींत. प्रिय बाळे,
तुला मिळालेल्या नवीन सुखामुळे मी किती सुखी झालें आहे ! मी एकपट नव्हे, तर
दुप्पट तिप्पट सुखी झालें आहे. कारण ममार्जीना, तुझ्या आईला आज परम धन्यता
वाटेल. मम्माजी तर अंथरुणाला खिळलेल्या आहेत. परंतु आपली आवडती बेटी आज
नववधू झालेली पाहून हृदयाची शेवटची इच्छा पूर्ण झालेली पाहून त्यांना किती
समाधान वाटेल ! आज पापाजी-तुझे वडील-हयात असते, तर स्वतःच्या खोल
भावना थडामस्करिच्या खाली लपवून त्यांनींही तुला किती आशीर्वाद दिले असते,
तुझ्या निवडीला संमति दिली असती. तुझे लग्न व्हावें ही इच्छा त्यांच्याहि राजशाली
हृदयांत होती. मधून मधून ते ती बोलूनहि दाखवीत.

तुझा राजाशीं परिचय आहे त्याच्याहून किती तरी अधिक काळचा माझा आहे.
निरनिराळ्या स्थितीतील त्याचीं किती तरी नख-चित्रें मी तुला काढून देऊ शकेन. मे
महिन्यांतील आठवडा असावा, ऑक्सफर्डजवळच्या नदीतील नावेंत राजा बसलेला
किंवा लवंडलेला असावा ! आणि भटांभिक्षुकांवर, धर्मोपदेशकांवर, प्रेषितांवर
विनोदगर्भ अशी त्याची टीका सुरू असावी ! कधीं लांब नेकटाय लावून, तोंडांत पाइप
धरून कॅफे रॉयलजवळ एखाद्या भटक्या बोहिमियनप्रमाणें तुझा हा राजा हिंडत
असावा ! परंतु त्याचें शेवटचे स्मरणीय दर्शन घडवू ? बोरीबदरवरचा तो प्रसंग आहे.
खादीधारी मंडळीचा जमाव जवाहरला निरोप देत होता. त्यांच्याकडेला राजा उभा होता.
त्याला स्वतःचें भान होते. तो त्यांच्यांतील असूनहि त्यांच्यांत नसल्याप्रमाणें दिसे. त्या
मेळ्याव्यांतील ही व्यक्ति कोण असे प्रत्येकजण आश्चर्यानें म्हणे. मलाहि थोडें आश्चर्य
वाटले. माझ्याबरोबर तोहि फ्लॅटफॉर्मवर चालत होता. परंतु जिला त्याने पत्नी म्हणून पसत
केलें होते, तिच्या भावार्शी आपला निकट सबंध आहे किंवा उद्यां निकटचे नातें जडायचे
आहे, हें थोडेहि त्याने दाखविले नाहीं. डोळ्याच्या पापणीचा केंसहि त्यानें हलवला नाहीं.
न जाणों, कदाचित् आपली ओळख आहे असें कोणाला वाटायचें !

कमला नि स्वरूप यांची धांदल उडालेली मला दिसत आहे. धर्तूघाईने तुझ्या विवाहाची मंगल वखें त्या तयार करीत आहेत. शुद्ध खादीचाच पोषाख करायचा असल्यामुळे पसंती-नापसंतीला फार वावच उरत नाही; निरनिराळी निवड करायला मिळत नाही, म्हणून त्या तक्रार करीत आहेत. नववधूला सजविण्यासाठी खादीत फार वाव नाही असे त्यांचे म्हणणे, होय ना ? करू दे त्यांना कुरकुर. परंतु तू कशाला वेडेपे तिकडे लक्ष देतेस. सुखाच्या नि सुखस्वप्नांच्या अमोल वखानीं तू नटलेली आहेस ! स्वतःचे यौवन, प्रेम, नि साहस यांच्या माणिकमोत्यांनीं तू अलंकृत आहेस !

माझी एकच प्रार्थना कीं तुम्ही दोघे आपल्या विवाहाला परममंगल सहकाराचे स्वरूप द्याल ! अति सुंदर नि शाश्वत मैत्रीचे रूप द्याल ! केवळ परस्पर प्रेमच नव्हे, तर परस्पर विश्वास, एकमेकांना समजून घेण्याची वृत्ति, जीवनाच्या रोजच्या कामांत, योजनांत, प्रश्नांत समान हितसंबंध, समान आनंद अशांच्या आधारावर आदर्श संसार, सहकाराचा रमणीय संसार तुम्ही उभारा.

तुमचे जे हे सहकार्य, त्यांत तुम्हाहि महत्त्वाचा भाग असेल. तू आपल्या स्वतःच्या आश्चर्यकारक दैवी देणग्या तेथे आणशील. तुझ्यातील गुणांचा तुझ्या कुळांतील सपन्नतेमुळे, उदात्त परंपरेमुळे अधिकच विकास झालेला आहे. आणि तुझ्या कुळांतील ती थोर परंपरा म्हणजे देशाला सदैव स्फूर्ति देणाऱ्या, आदर्श वाटणाऱ्या अशा परंपरांचा, ध्येयांचा, पराक्रमांचा, पुरुषार्थांचाच एक अविभाज्य असा भाग होय. हे सारे तू घेऊन येशील.... आणि म्हणून तुझे लग्न तुझ्या कुटुंबाशीं नि मित्रांशींच सबद्ध आहे. मर्यादित आहे, असे नको समजू ; ती एक घरगुती बाब नको समजू राष्ट्राचाहि त्यांत भाग आहे. राष्ट्रांचेहि नशीब त्यांत गुंतलेले आहे. कारण तू मोतीलाच नेहरूची कन्या आहेस, प्रिय जवाहरची भगिनी आहेस.

“ परंतु तू माझीहि लहान बहीण आहेस. म्हणून प्रिय बेटा, मी माझे अन्यत प्रेममय आशीर्वाद तुला पाठवीत आहे. तुला तुझ्या जीवनाचा सांगाती मिळाला, तुझ्या तारुण्याचा मित्र नि गडी मिळाला म्हणून तुझ्याबरोबर मीहि आनंद मानीत आहे ”

हें पत्र त्याप्रमाणेच सुखाची, सौभाग्याची आशा प्रकट करणारी दुसरी अनंत पत्रे पाहून माझे हृदय उंचवळून आले. माझा भावि संसार मी सुखाचा करीन, उद्यांचे नवीन जीवन मी यशस्वी करीन, अशी मी मनांत आशा धरली.

लग्नानंतर थोड्याच दिवसांनीं मी माझे जुने घर सोडले. नव्या घरी जाण्यासाठी माहेर सोडले. मनाला वेदना झाल्याशिवाय राहिल्या नाहीत. अद्यापहि अथरुणांतच असलेल्या आईला, तसेंच कुटुंबांतील इतर सर्वांना सोडून जाणे जिवावर आले. सर्वांना सोडून जाण्याची कल्पना सहन होईना. आणि जें नवीन जीवन सुरू व्हायचें होते,

त्याचीहि थोडी भीति वाटत होती. उद्यां कसें होईल कोणाला ठाऊक असें थोडें मनांत येई. परंतु मी ज्या ज्या वेळीं राजाकडे वघे, तेव्हां सारें गोड होईल अशी खात्री वाटे; मनाला धीर येई. राजा किती निष्ठावान्, किती प्रेमळ !

ज्या दिवशीं अहमदाबादला जाण्यासाठीं आम्ही निघालों, त्या दिवशीं सायंकाळीं आम्हांला निरोप द्यायला सारें अलाहाबाद जणू लोटले. माझे सारे नातलग, मित्र, आमच्या गांवची सारी मंडळी स्टेशनवर आली होती. त्या वेळेस मात्र पूर्वी कधींहि वाटले नव्हतें इतके वाईट वाटलें. अश्रुपूर्ण नयनांनीं सर्वांनीं मला जवळ घेतले. परंतु मीं अद्याप धीर धरला होता. आणि गाडीची शिटी झाली. मी जवाहरला चिकटलें; त्यानें मला पोटाशीं धरले. “ सुखी अस वाळ ” तो हळूच म्हणाला. तीनच शब्द, परंतु त्यांत त्रिभुवन होतें. ज्या अश्रूंना रोखून ठेवण्यासाठीं इतका वेळ मी धडपडलें, ते सारे अश्रु ते तीन शब्द ऐकतांच घळघळून धांवून आले. आईचा निरोप घेतांना असेच हृदय दुभंग झाल्याप्रमाणे झालें होतें. परंतु तिच्यासाठीं म्हणून मोठ्या कष्टाने मी स्वतःला आवरले होतें. परंतु आतां जशी हळूहळू गाडी स्टेशनांतून बाहेर जाऊ लागली, तसतसे वाटे कीं उडी टाकावी आणि माझ्या घरीं माझ्या लोकांत पुन्हां जावे. परंतु फांसा टाकला गेला होता आणि आतां मागे जाणे नव्हते.

अहमदाबाद जवळ येत होतें. राजाचे घर जवळ येत होते. कुटुंबांतील प्रत्येकाविषयीं आज राजाने मला सांगितलें. निःपक्षपातीपणाने त्या सर्वांविषयीं त्यानें सांगितलें. माझ्यासमोर सर्वांचें चांगलेंच चित्र त्यानें काढलें. माझ्यासमोर जे जीवन होतें, त्याची त्यानें चांगली कल्पना दिली. मला कोणत्या कोणत्या अडचणींना तोंड द्यावें लागेल. त्याचीहि त्यानें कल्पना दिली. आणि म्हणाला, “ तुला तुझे जुनें घर सोडावें लागलें ! मलाहि वाईट वाटलें. माहेर सोडावें लागण्याची कल्पना मलाहि आवडली नाही. एखाद्या ठिकाणीं लहान रोपटें लावावे, तेथे तें वाढावें, फुलावें आणि त्याला उपटून कोणी नेण्याची खटपट करावी तसे हें आहे एका विवक्षित हवेंत, जमिनीत वाढलेलें तें झाड. तें झाड दुसऱ्या जागेत, दुसऱ्या वातावरणांत नेऊन लावावयाचे. कसे काय होईल देव जाणे. माझ्याहि मनांत शंका येते, भीति वाटते. या उत्पाटनानें झाडाचा फायदा होईल का ? ते अधिक सुंदर, तेजेलदार, फलपुष्पांनीं संपन्न होईल, कीं त्या निराळ्या वातावरणांत ते सुकून जाईल ? ”

असें म्हणून तो स्तब्ध राहिला. जसजसे आम्ही घराच्या जवळ, अधिक जवळ जात होतो, तसतसे वरील प्रश्न राजाला अधिकच व्यथित नि दुःखी करूं लागले. उगीच हें लग्न लागलें असें क्षणभर दुःखानें जणू त्याला वाटले !

मोठ्या पहांटे आम्ही अहमदाबादला पोचलो. स्टेशनवर राजाच्या कुटुंबीयांनी नि मित्रांनी आमचे स्वागत केले. अहमदाबादला थोडे दिवस राहून आम्ही मुंबईला आलो. आणि नवीन जीवन सुरू झाले. ससार सुरू झाला.

तरुण असतांना राजाने सरकारी शाळेवर बहिष्कार घालून राष्ट्रीय विद्यापीठांत नांव घातले होते. नंतर तो इंग्लंडांत गेला. तेथे सारेच विद्यार्थी करतात त्याप्रमाणे त्याने राजकारणांतहि लडवुड केली. परंतु हिंदुस्थानांत परत आल्यावर आपल्या बॅरिस्टरीचा मुबईत नीट जम बसेपर्यंत राजकारणांत प्रत्यक्ष भाग घ्यायचा नाही त्याने असे ठरविले. कांहीं दिवस तो बॅरिस्टरीत रंगला. परंतु रोमरोमांत राजकीय वृत्ति असल्यामुळे, राजकारणाकडे दूर उभे राहून केवळ पाहत राहणे हे त्याला जमेना. राजकारणाचे केवळ प्रेक्षक होणे त्याला अशक्य होऊं लागले. हळूहळू राजकारणानें त्याला ओढले. केवळ बॅरिस्टरीत राजा सुखी नाही हे मी पाहूं शकत होतें. देशासाठी आपल्याला जें करतां येईल तें करायला तो उत्सुक होता. आणि जर तर स्वातंत्र्यासाठी सर्वस्वावर पाणी सोडायला, जें जें हृदयाशी धरून ठेवेलें होतें, तेंहि अर्पयला त्याची तयारी होती. आतांपर्यंतचें जें राजाचे राजकीय जीवन मी पाहिलें, त्यांत तरी वैयक्तिक महत्त्वाकांक्षा वा स्वार्थ यांचा लेशहि मला दिसला नाही. त्याचें राजकीय जीवन या गोष्टींनीं दूषित झालें नाही. कलंकित झाले नाही आणि पुढेहि महत्त्वाकांक्षा नि स्वार्थ यांना तो थारा देणार नाही याची मला खात्री आहे. मुक्रेपणानें काम करीत राहणेंच त्याला आवडतें. कोणाच्या डोळ्यांत न भरतां, गाजावाजा न करतां काम करानें यांतच त्याचा आनंद. पुष्कळ कटु अनुभव आले असले, भ्रमनिरास झाला असला, तरी स्थिरपणे, अविचलपणें तो गेलीं कित्येक वर्षे याप्रमाणे मुक्रे काम करीत आहे.

राजा अशा प्रकारचा मनुष्य आहे कीं वय कितीहि वाढले, तरी ज्याची वालसदृश साधी वृत्ति कायम राहिल. विवक्षित ध्येयांवरची श्रद्धा अचल राहिल. तो प्रामाणिक आहे, मोकळ्या मनाचा आहे. मनुष्यांतील अंतिम चांगलपणावर त्याची श्रद्धा आहे. स्वतःच्या वर्तनासाठीं असणारें त्याचें नीतिशास्त्र फार उच्च दर्जाचें आहे; परंतु ज्यांचीं नीति-मूल्ये निराळीं आहेत, त्यांना तो अधःपतित समजत नाही. मनांत ध्येयवादी असणारीं हीं माणसें, अशांना जगांतील दम पाहून, आपलीं स्वप्नें चुरडलीं जात आहेत असें पाहून, ज्याला आपण चांगले समजत आलों ते तसें नाही, असे पाहून फार मानसिक क्लेश होतात.

ज्यांच्या हृदयांत ध्येयवाद आहे, अशांना भ्रमनिरास झाल्यामुळें फार मानसिक त्रास सोसावा लागतो.

पुष्कळांची अशी समजूत आहे की राजा अहंकारी आहे, नबाबी आहे. परंतु हे सत्य नव्हे. त्याचा सर्वांत मोठा दोष जर कौणता असेल, तर (आणि हा दोष म्हणायचेंच झालें तर) तो अति हळुवारपणा. तो अति संवेदनाक्षम आहे. तो लहान होता तेव्हां-पासूनच तो जरा आंतल्या गांठीचा झाला. कारण इतरांपेक्षां निराळ्या वृत्तीचा असल्यामुळे त्याच्याविपर्यी फार गैरसमज होत. गैरसमज उत्पन्न होण्यापेक्षां दूरच असलेले बरे असे जणू त्यानें ठरवले. त्याच्या स्वभावांतील दूर राहण्याची जी ही वृत्ति, तिलाच चुकाने नेहमी अहंकार म्हणून मानण्यांत येते. परंतु ज्यांना त्याचा स्वभाव माहित आहे, ते त्याच्यावर प्रेम केल्याशिवाय राहणार नाहींत; त्याच्या गुणांमुळे नव्हे (जे पुष्कळ आहेत) तर त्याच्या दोषांमुळे, त्याच्यांतील दुय्येपणांमुळे; कारण त्यांमुळेच तो इतका सहृदय आहे, त्यांतच त्याची खरी मानवता आहे.

‘‘ आम्ही प्रवासी आहोत; ज्या रस्त्याने आम्ही जातां, त्या रस्त्याला आम्हीच नटवतो. आम्ही थांबतो, स्थिरावतो; परंतु काळाच्या प्रवाहावरील पिसांप्रमाणे आम्ही आहोत. ’’

— सेसिल डे लीविस

१९२० पासून जीवनांत सदैव बदल होत होते. कशाचीच जणं शाश्वती नाही असे ते जीवन चालले होते आणि यामुळे पुढच्या क्षणीं काय होणार आहे हे मला कधीहि सांगतां येत नसे. प्रथम प्रथम रोज उठून होणारे बदल बरे वाटत असत. कांहीं तरी नित्य नूतन घडतच आहे असे पाहून उत्साह वाटे, प्रेरणा वाटे. परंतु अनिश्चितताच जेव्हां शाश्वत होऊं लागली, रोज उठून कांहीं ना कांहीं फेरफार आहेच असे जेव्हां होऊं लागले, तेव्हां डोके दुखू लागले. नको ही कटकट नि यातायात असे वाटू लागले. परंतु याच्या उलट इकडे वैवाहिक जीवनांतील माझीं पहिलीं वर्षे तरी अति शांतपणें गेली आहेत. आणि मला आशा आहे की थोडेफार चढउतार जरी आले, तरी उरलेलें जीवनहि असेच शांतपणें जाईल.

पहिले कांहीं महिने तितकेसे मुखाचे गेले नाहीत. अहमदाबाद शहर उद्योगधंद्यांचें मोठें केन्द्र आहे. औद्योगिक क्रान्तीचा प्राचीन परंपरांवर जेव्हां आघात होऊं लागतो, ही क्रान्ति प्राचीन परंपरांवर जेव्हां कुरघोडी करू लागते, तेव्हां नाना प्रकारचे विरोध, विसवाद निर्माण होत असतात. अहमदाबाद शहरहि त्याला अपवाद नव्हते अशा विस-

वादांनीं भरलेले ते शहर म्हणजे एक निराळेंच जग वाटले. अशा जगाच्या अस्तित्वाची मला कल्पनाहि नव्हती. ज्या जगांत आतांपर्यंत मी होते, त्या जगापेक्षा हे जग किती निराळें. जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टि, चालीरीति, पद्धति, जगण्याची रीत, सारेच निराळे. कशांतच साम्य नव्हते. माझ्या पतीच्या घरांतील सारीं माझ्याशीं जरी प्रेमाने, उदारतेने वागत, तरी मला तेथें एकटें एकटें वाटे. कोठे तरी रानांत येऊन पडल्या-सारखे वाटे. राजावरचे माझे प्रेम जर खोल नसतें, उत्कट नसतें, तर हे नवीन जीवन मला खरोखर फारच जड गेले असतें. राजाचें प्रेम, त्याचा समजुतदारपणा, त्याच्या कुटुंबीयांनीं दाखविलेली सहिष्णुता, यांमुळे मी माझ्या निराशेतून वांचलें. आणीवाणीच्या वेळेस या गोष्टींनीं मला वर घेतले, वडू दिलें नाहीं. त्या वेळेसच नव्हे, तर सदैव या गोष्टींनीं मला तारले आहे. मीं पुष्कळदां राजाची निराशा केली अमेळः परंतु त्यानें माझी कधीं केली नाहीं. मी त्याच्या कसोटीला पुष्कळ वेळां उतरले नसेन. परंतु माझ्या कसोटीला तो सदैव उतरला.

लघ्न झाल्यावर कांहीं महिन्यांनीं जवाहरचे मला एक पत्र आलें होते. त्या पत्रानें एकमेकांशीं जुळतें कसे ध्यावे हे मला शिकविले. त्याने लिहिलें, “वैवाहिक जीवनाचा नवीन अनुभव घेतांना तुला जीवनाकडे निराळ्या दृष्टिकोनाने पाहावे लागेल आणि असे करून शहाणपण मिळवावे लागेल. तुरुंगांतील अनुभवाचा फायदा ज्यांना मिळाला आहे ते एक गोष्ट तरी नक्की शिकले असतील; सहनशीलतेची, उतावळे न होण्याची किंमत त्यांना समजून आली असेल. आणि या अनुभवाने जर ते शहाणे झाले असतील, तर परिस्थितीशीं जुळवून घेण्याचा गुणहि ते शिकले असतील. आणि हा गुण अर्गी असणे म्हणजे मोठी गोष्ट होय. लौकरच तुझी घडी नीट वसेल अशी मला आशा आहे. तू माझी लहान बहीण, तू सदैव परम सुखांत असावेंस हीच तुझ्या भावाची इच्छा.”

तुम्हांला कदाचित् आश्चर्य वाटेल, ऐकून जरा चमत्कारिक वाटेलः परंतु वैवाहिक जीवनाच्या पहिल्या कांहीं महिन्यांत सर्वांत मोठा प्रश्न माझ्या डोळ्यांसमोर येऊन उभा राहिला असेल तर तो अन्नाचा. खाण्यापिण्याच्या बाबतींत मी फार लक्ष घालणारी नव्हते. परंतु बहुतेक सर्व कादमीरी लोकांप्रमाणे मांस नि मासे मला आवडत. परंतु अहमदाबादला सासरी सारे कडक शाकाहारी. मांस नाहीं, मासे नाहींत, अंडीहि नाहींत; हॉटेलमध्ये किंवा एखाद्या रेस्टोरंटमध्ये जाऊन खाण्याचीहि शक्यता नव्हती. कारण तसे कोणी करीत नसे मला गुजराती अन्न आवडत असे परंतु फक्त भाज्या खाऊन मला तपि वाटत नसे. तान महिने मी शाकाहारी होते आणि या तीन महिन्यांत मी कधीं पोटभर जेवले नाहीं; थोडीफार उपाशाच असे पुढे मांसाशनावर विसंबून राहायला मी स्वतःला शिकविलें. आणि आतां वाटेल तितके दिवस मांसमच्छी-शिवाय मी खुर्षीने राहू शकतें.

अहमदाबादेत उद्योगधंद्यांत पुढें आलेलीं जीं कांहीं कुटुंबे आहेत, त्यांपैकींच राजाचें कुटुंब हेहि एक आहे त्याचे वडील पुष्कळ वर्षापूर्वीं निवर्तले. त्या वेळेस हीं मुलें लहान होतीं. राजाच्या आईने धंद्याकडे स्वतः जातानें लक्ष दिले. आणि विरोधी शक्ति प्रचंड होत्या, तरी तिनें कारभार यशस्वी रीतीनें करून दाखविला. मुले मोठीं होऊन आपल्या खांद्यावर धंद्याची धुरा घेईपर्यंत तिनें सारें काम केले. त्या कठीण काळांतहि तिने आपल्या मुलांची हयगय केली नाही. त्यांच्यावर ती प्रेम करी त्यांची काळजां घेई. त्यांचें दुखलेंखुपले पाही. लहानसहान गोष्टींतही लक्ष देई. साऱ्या धंदेवाइक लोकांप्रमाणे राजाच्या घरची मंडळीहि अबोल आहेत, आंतल्या गांठीची आहेत, शांत आहेत, आपल्या भावना दुसऱ्याला ती कधीं दाखविणार नाहीत. प्रथम मला हा अबोलेपणा समजेना माझ्यावर यांचे कोणाचें प्रेम नाही, अशी मीं पुष्कळदां समजूत करून घेत असे.

राजाचे कुटुंब अविभक्त आहे. परंतु एकत्र कुटुंबपद्धति असली, तरी प्रत्येकाला स्वच्छेप्रमाणे वागण्याचें स्वातंत्र्य असते. कोणी कोणाच्या आड येत नाही. असे असूनहि कुटुंबांत विस्कळितपणा नाही. सर्वांचें एकमेकांवर प्रेम आहे. केवळ धंद्याने ते एकत्र जोडलेले आहेत असे नाही; तर तेथें खोल भावबंधन आहे. अहमदाबादेतील धंदेवाइक समाज, हे व्यापारी, कारखानदार, हे सारे सनातनी वृत्तीचे आहेत. त्यांच्यांत सकृचितपणा आहे, पुरातनप्रियता आहे. ते अहंकेद्री आहेत. स्वतःचाच विचार करणारे आहेत. त्यांचीं जीं मूल्ये असतील, त्याचप्रमाणे ते सर्वांना वागायला लावतील; सर्वांनीं नागले पाहिजे असे म्हणतील. परंतु त्यामुळे व्यक्तीच्या खाजगी जीवनांत आपण उगीच टक्कळटक्कळ करीत आहोत, त्रास देत आहोत, हे त्यांच्या ध्यानांत येत नाही. विशेषतः एकत्र कुटुंबपद्धतींत तर असे होण्याची फार शक्यता. म्हणून जुळवून घेण्याची आमची प्रक्रिया फार अवघड होती, बरेच दिवस चालू होती.

भूतकाळांतील एकत्र कुटुंबपद्धतीचा प्रयोग त्या काळांतील सामाजिक रचनेला योग्य होता, उपयुक्त ठरला. परंतु ती सामाजिक रचना आज गडगडत आहे जून्या स्वरूपांत ती राहणें शक्यहि नाही. हिंदुस्थानांत सर्वत्रच एक झगडा सारखा सुरू आहे. व्यक्ति आपल्या हक्काचा पुरस्कार करी; माझ्या इच्छेप्रमाणे मला जगूंदे असे म्हणे. तर एकत्र कुटुंबपद्धति त्याला म्हणे “ते कांही नाही; सर्वांनीं एका ठीव सांच्याप्रमाणे वागलें पाहिजे !” अशा सघर्षांत साहजिक, कुटुंबाची सत्ता कमी कमी होत गेली. कारण कुटुंबाची सत्ता व्यक्तीच्याच जीवनाच्या आड येई असे नव्हे, तर राष्ट्रीय जीवनाच्याहि आड येई. ज्या शक्ति जगाला आज हालवीत आहेत, त्या शक्तींशीं या एकत्र कुटुंबपद्धतीचा कसा मेळ घालतां येणार ? मला वाटते कीं एकत्र कुटुंबपद्धतीला हद्दहद्द परंतु निश्चये करून नष्ट व्हावे लागेल. परंतु हिंदुस्थान फार मोठा देश असल्यामुळे आणि

त्याचीं मुळें भूतकाळांत फार खोल गेलेलीं असल्यामुळे हें घडून यायला कांहीं काळ लागेल.

परंतु एक घटक म्हणून कुटुंब महत्त्वाची वस्तु आहे. विशेषतः लहान लहान कुटुंबे. जशीं आनंदभवनांत आम्ही राहत होतो. माझे आईबाप, जवाहर नि त्याचे कुटुंब, माझी बहीण नि मी, बस्स ! एवढ्यांचा एक घटक. परंतु आम्ही एकत्र होतो तरीहि कठोर नि कडक नियमांनीं, चटकबंद विधिनिषेधांनी आम्ही एकत्र बांधलेले नव्हतो. अशी एखादी आमची स्मृति नव्हती. एकौ घरांत आम्ही राहत होतो परंतु आमचीं व्यक्तिगत जीवने आम्ही जगत होतो. आणि एकमेकांशीं क्वचितच आमचा सघर्ष होई. आम्हांला एकच बंधन एकत्र जोडणारे होते, ते म्हणजे प्रेम-बंधन. प्रेमबंधनाहून अधिक बळकट बंधन जगांत कोणते आहे ! एकत्र कुटुंबपद्धतींत जीं आर्थिक बंधनें सर्वांना एकत्र राखांत असतात, तीं बंधनें पुढेमागे खरोखरीच बंधने होतात; व्यक्तीच्या विकासाच्या आड तीं येतात, व्यक्तीला गुदमरवतात. दडपून टाकतात.

राजाच्या कुटुंबीयांचे या बाबतींतील विचार निराळे होते. यामुळे झगडे होत. स्वतः राजाचेहि या बाबतींतील विचार माझ्याशीं जुळत नसत. कधीं कधीं त्याचा-माझाहि खटका उडे. पुष्कळ गोष्टींत आमचें ततोतंत जुळणार नाहीं हे आम्हांला कळून चुकलें. आमच्या विचारांची, मतांची खडाजगी होई. परंतु राजा सहनशील होता. दुसऱ्याचें समजून घेण्याची त्याची वृत्ति असे. त्यानें त्या काळांत आणि पुढेंहि इतकीं वर्षे जी सहनशक्ति नि अनाग्रही वृत्ति दाखवली, तीं खरोखरच अद्वितीय आहेत, भव्य नि उदात्त आहेत. पहिले महिने तरून जायला त्याच्या या गुणांनीं मदत केली. आणि पहिले महिनेच सर्वांत कठीण असतात.

लग्न झाल्यावर कांहीं महिने राजाच्या कुटुंबांतच आम्ही राहत होतो. नंतर आम्ही स्वतंत्र बिऱ्हाड थाटलें. एके ठिकाणीं एक गाळा घेतला. लहानसाच गाळा; परंतु अति अद्यतन असा होता. मला ती जागा आवडली. गृहव्यवस्थेचा मला फारसा अनुभव नव्हता. काय करावें, कधीं कधीं मुचत नसे. कधीं कधीं फारच कठीण वाटायचे सारें. परंतु एकंदरीत आपलें घर आपण चालवण्यांत एक प्रकारची गंमत असते. ज्या घरांत साऱ्या मुखसोयी विपुलतेने असत, अशा मोठ्या घरांत माझे बरेंचसे जीवन आजवर गेलेलें. त्यामुळें आतां त्या लहान जागेंत साऱ्या पद्धतीनें राहण्यांतील आलेला अनुभव मोठा अपूर्व होता.

माझा पति कामांत असे, तेव्हां मला दिवस जरा कंटाळवाणे वाटत. मला मुनेमुने वाटायचें. दिवस जातां जायचा नाहीं. मुबईत माझ्या ओळखीचे फारसे लोक नव्हते. राजाचे मित्र वगळले, तर माझ्या वडिलांचे कांहीं जुने मित्र मुंबईत असत, ते नि त्यांचें

कुटुंबे एवढीच मला माहित. परंतु मला मैत्री पटकन करतां येते. त्यामुळे लौकरच पुष्कळसे नवीन परिचय झाले, नवीन मित्रहि मिळाले. जीवन सुखी नि समाधानी होते.

१९३४ च्या हिवाळ्यांत जवाहर पुन्हां तुरुंगांत पडला. प्रत्येक वर्षाच्या उत्कृष्ट भागांत तो तुरुंगांतच असे. त्याला बरेच महिन्यांत आम्ही भेटलो नव्हतो. कमलाने पत्र लिहून जवाहरला भेटायची तुमची दोषांची इच्छा आहे का असे विचारले. आम्ही समति पाठवली. मुलाखत ठरली. कमलाला भेटून तिघांनी डेहराडूनला जायचें असे निश्चित झालें. ठरवलेल्या दिवशीं आम्ही जेलच्या दारापाशीं आलों. सुमारें अर्धा तास थांबल्यावर आम्हांला जवाहरच्या खोलीकडे नेण्यांत आले. साधारणपणे तुरुंगाच्या कचेरीत मुलाखती देण्याची पद्धति आहे. परंतु जवाहरची खोली जरा बाहेरच्या बाजूच्या कोठ्यांत असल्यामुळें आम्हांला तेथे जाऊ दिलें. राजानें अद्याप जेलसारखी वस्तु जवळून कधी पाहिली नव्हती. ही त्याची तुरुंगातील पहिली भेट. मला जे इतर तुरुंग माहित आहेत, त्या तुरुंगांतका प्रचंड नी भीतिप्रद हा डेहराडून तुरुंग वाटला नाही. परंतु हिंदी तुरुंगांच्या जवळ जो कधी आलेला नाही, त्याला डेहराडून जेलहि भीषण नि कराल वाटल्याशिवाय कसा राहिल ? आम्ही जवाहरच्या खोलीत बसलों. लहानशी खोली. तेथें एक लोखंडी खाट होती. टेबल होतें. खुर्ची होती. कांहीं पुस्तकें इकडेतिकडे पडलेलीं होती. एका कोपऱ्यांत चरका होता. तो दिवसहि मोठासा प्रसन्न नव्हता. फार गार वारा सुटला होता. उदासवाणा असा तो दिवस भासत होता. आणि ती खोलीहि भयाण नि निरानंद वाटली. जवाहरने आपल्या नैसर्गिक प्रसन्न हास्यानें आमचें स्वागत केलें. तो कृश दिसला, जरा वाळल्यासारखा वाटला. कमलाला नि मला तुरुंगांतील अशी भेटीची संवय झालेली होती. आपल्या प्रिय मडळीला बदलणाऱ्या परिस्थितीत, बदलणाऱ्या स्थितीत पाहण्याची गोष्ट आम्हाला नवी नव्हती. परंतु राजाला सारें नवीन होतें. तेथील जागा पाहून त्याला जरा धक्काच बसला. कमला नि मीच बोलत होतो. तो सर्व भेटीत मुकाट्यानें बसला होता. जेव्हां आम्ही घरीं आलो, तेव्हां राजा सरळ आपल्या खोलीत गेला. एक चकार शब्दहि कोणाजवळ तो बोलला नाही. बराच वेळ झाला तरी खोलीतून तो बाहेर आला नाही, तेव्हां काय झाले म्हणून पाहायला मी गेलें. अथरुणावर तो पडून होता. अति दुःखीकष्टी दिसत होता; त्याला फार वाईट वाटत असावे. त्यानंतर राजानें जवाहरची तुरुंगांत पुष्कळ वेळां भेट घेतली; परंतु अजूनही प्रत्येक वेळेस तुरुंगांतील भेट घेतांना त्याला जरा खिन्न नि उदास वाटल्याशिवाय राहत नाही. प्रिय माणसांना वर्षानुवर्ष तुरुंगांतील गजांआड पाहणें हे सुखावह कसें असणार ? वाईट वाटतेच. ज्यांना आपण भेटू शकत नाही, त्यांचा सहवास मिळवा म्हणून, ते पुन्हां आपल्यांत यावेत म्हणून मन मुकलेलें होतें; आणि तें शक्य नसल्यामुळे साहजिकच मन खिन्न होतें. परंतु

यामुळे आम्ही कधी गतधैर्य झालो नाही. आम्हांला असहाय असे कधी वाटलें नाही. उलट स्वातंत्र्याची लढाई पुढे चालवयाला अधिकच कृतनिश्चय आम्ही झालो. आज स्वतः राजा तुरुंगांत आहे. हजारों कार्यकर्ते स्वातंत्र्याच्या लढ्यांत खांद्याला खांदा लावून लढणारे हजारों सेवक आज तुरुंगांत आहेत. राजाची नि माझी वर्षे होऊन गेले तरी भेटगांठ नाही; जेव्हां मला सुनेसुने वाटते, राजासाठीं जेव्हां जेव्हां मी आत्मावतें, आणि माझ्या पत्रांतील मजकुरावरून तो सारें समजतो, तेव्हां तेव्हां तो माझ्यावर रागावतो. मीं दाखविलेल्या दुवळेपणामुळे तो मला लाजवतो.

कांहीं वर्षे प्रत्यक्ष राजकारणांत राजा भाग घेत नव्हता. परंतु घडामोडी झपाट्याने होत चालल्या. आणि त्यांचे स्वरूप असे होते कीं राजाला सार्वजनिक जीवनापासून अलिप्त राहणे अधिकाधिक कठीण होऊ लागले; आणि हळुहळू तो ओढला गेला. पुष्कळांना वाटते कीं राजाला या बाजूला खेचण्यास मी कारणः माझ्यामुळे तो राजकारणांत आलाः मीं परिणाम घडवला, वॅरिस्टरी बंद करायला मीं लावले; परंतु लोकांची ही समजूत सर्वस्वी चुकीची आहे, निराधार आहे. राजकारण म्हणजे काय हे मला चांगलेच माहित होते. अनिश्चितता, बदल, तुरुंग, दीर्घकाल टिकणाऱ्या ताटातुटी म्हणजे राजकारण. अशा या राजकारणाची तेरा वर्षे मीं चव घेतली होती. आणि नव्याने मिळालेली सुखशांति गमावण्यास मी तयार नव्हते. मला तशी इच्छा नव्हती. माझे मुलगे लहान होते, म्हणून राजकारणांत प्रत्यक्ष भाग मी घेऊ इच्छित नव्हते. जवाहर नि स्वरूप यांच्या मुलांना अगदीं लहान कौटुंबिक जीवन असें नाही. स्थिर असे ऊर्ध्वार प्रेमळ घर नाही. कसलें निश्चित जीवन नाही. परंतु तरीहि सभोवतीं जे घडत होते, त्यांच्या जवाळा मला लागल्याशिवाय कशा राहणार ? म्हणून मला जे कांहीं थोडे करतां येणें शक्य होतें, ते मीं केले परंतु राजाला संपूर्णपणे लढ्यांत उडी घेण्याची प्रवळ उत्कठा होती. त्याला मागे धरून ठेवणें मला योग्य वाटले नाही. तसा प्रयत्न करणे बरें वाटलें नाही. सुखाचा थोडासा काळ मिळाला होता. अटका. तुरुंगवास यामुळे होणाऱ्या नेहमींच्या ताटातुटीसाठीं मी मनाने पुन्हां तयार होऊन राहिले.

आम्ही मुबईत राहत होतो मला मुबई आवडे. अलाहाबाद मला प्रिय असे; परंतु तेथे माझे घरच होते म्हणून ते आवडे; दुसरें कांहीं विशेष कारण नव्हते मोठे शहर मला आवडते. त्याचें कारण असेहि असेल, कीं माझे निम्में आयुष्य लहान शहरांत गेले. मला मुबई आवडेः कारण मुबईने मला प्रेम दिलें, ऊब दिली. मुंबईत नेहमीं नूतन अपेक्षांचे वातावरण असते. म्हणूनहि मला आकर्षण वाटे. समुद्रहि मला नवीनच होता आणि त्याने माझे मन मोहून घेतलें. युरोपकडे मी समुद्रांतून गेले आणि तिकडून परत समुद्रांतून आले. समुद्राचा तेवढाच काय तो माझा पूर्व-परिचय; परंतु बरेच दिवस समुद्राच्या

जवळ मी कर्त्री राहिले नव्हते. परंतु मुंबईस समुद्राला पोटाभर पाहिले. एकमेकांच्या अगावर लोळत येणाऱ्या त्या खेळकर लाटा, किंवा रागाने खडकांवर आपटणाऱ्या त्या प्रक्षुब्ध लाटा, त्यांना पाहून मला कटाळा येत नसे. कितीहि लाटांचा तो नाच पाहिला, तरी पोटा भरत नसे.

राजा कामांत असला म्हणजे दिवस जायचे नाहीत. मी स्वतःला कांहीं तरी उद्योग लावून घेण्याचे ठरविले. सामाजिक कार्य उचलले. ब्रियांच्या विविध सस्थांत सामील झाले. गलिच्छ वस्तींत, कामगार चाळींत जाऊन आम्ही काम करीत असं त्या कामांत मला रस वाटे; परंतु वाईटहि वाटे. आजूबाजूला इतके दारिद्र्य असावे, दुःख असावे नि आपल्याला ते दूर करायला फारसे कांहीं करता येऊ नये, याचे वाईट वाटे

१९३५ मध्ये आई आम्हांला भेटायला आली. जवाहर नुरुगांतच होता. कमला आजारीच होती. औपधोपचारासाठी ती कलकत्यास होती. बापूंनी आईला वार्थ्याला येण्याविषयी बरेचदां लिहिले. शंवर्ती तिने जायचे ठरविले. ती अलाहाबादला एकटीच होती. वार्थ्याला थांबून नंतर ती मुंबईला आली. माझ्या नवीन घरी आई प्रथमच आली होती. आई आलेली पाहून मला किती आनंद झाला. महिनाभर राहायचा तिचा बेत होता. परंतु तीन आठवडे जेमतेम झाले असतील नसतील, तों तिला अर्धागाचा झटका आला. जवळजवळ दोन महिने ती पुष्कळ आजारी होती. माझी बहीण, मावशी, हींही मुंबईला आलीं. किती तरी दिवसरात्री चिंतेत गेल्या. जीवनमरणाच्या झोल्यावर आई होती. जगणार का मरणार, राहणार का जाणार ? असें क्षणक्षणां वाटत होतें.

आई अशा स्थितींत असतांनाच आमचा मुलगा हर्ष जन्मला. १९३५ फेब्रुवारीची पहिली तारीख होती. आईच्या आनंदाला सीमा नव्हती. तिचा हा पहिला नातू होता. कारण माझा भाऊ नि बहीण दोघांना मुलीच होत्या.

हळुहळू आई आजारांतून उठली. परंतु अन्ताचा हा केवळ आरंभ होता. ती पुन्हां पूर्वीसारखी कधीहि झाली नाही.

१९३५ च्या एप्रिलांत कमलाची प्रकृति अधिकच बिघडली. प्रवास झेपेल इतक्या शक्ति येतांच स्वित्झर्लंडमध्ये जायचा डॉक्टरांनीं सल्ला दिला. त्या वेळेस संयुक्त प्रांतांतील भोवाली या थड हवेच्या ठिकाणी ती होती. तिकडे स्वित्झर्लंडला ती जायला निघण्यापूर्वी तिला भेटावे, तिच्याबरोबर कांहीं दिवस राहावें असें आम्हांला वाटलें. म्हणून राजा नि मी जायचे ठरविले. दोन महिन्यांचा वाळ बरोबर घेऊन आम्ही निघालों. पहाडांतील भोवाली गांवीं आलों, कमलाबरोबर महिनाभर आम्ही होतों. आणि कमला प्रकृतीसाठीं युरोपांत गेली, ती आम्हांला पुन्हां भेटणार नाही असें आमच्या स्वप्नांतहि नव्हतें. तशी कल्पनाहि आली नाही. जवळ जवळ पुढें वर्षांनें कमला निवर्तली.

तिच्या मृत्यूची वार्ता आल्यावर चार दिवशींच आमचा मुलगा अजित जन्मला. तबिक त्याचा जन्मदिवस आनंदाने साजरा व्यायचा. परंतु कमलाच्या मृत्यूने मच्या सर्वांच्याच जीवनावर एक दाट कृष्ण छाया पसरली होती. त्यामुळे बाळाच्या माचा आनंद मानायला आमची हृदये मोकळी नव्हती, शोकभाराने ती ओथवली, जड झाली होती. परंतु बाळाच्या जन्मासुळेच कमलाच्या मरणाचे दुःख थोडे सह्ये. त्या प्रखर तीव्र आघाताची धार जरा कमी वाटली. बाळाने आम्हांला धीर दिला.

“ अति सुंदर वस्त्रना मरणहि अति लौकर येते. मरणोत्तरहि त्यांचा सुगंध राहतो. परंतु गुलाबावर ज्याने प्रेम केलेले असते, त्याला तो सुगंध दुःखद वाटतो. ”

—फ्रान्सिस थॉम्पसन

आनंदभवनांत वडिलांनीं एकदां मेजवानी दिली होती. त्या प्रसंगीं मीं कमलाला प्रथम पाहिले. मी त्या वेळेस लहान होतें. त्या भोजनसभारंभांत मला हजर राहू दिलें नाहीं. परंतु व्हरांज्यांतून मी तो समारंभ पाहूं शकत होतें आणि त्याप्रमाणे पाहिलाहि. मला वाटतें माझ्या मावशीनें मला कमला दखविली. मावशी म्हणाली, “ ती बघ तेथें एक मुलगी आहे. तुला आवडेल का ती? काय वाटतें तुला? ती तुझी वैनी व्हायची आहे. ” मावशीनें बोट केलें होतें तिकडे मीं पाहिलें; आणि उच, सडपातळ, अति सुंदर अशी एक मुलगी मीं पाहिली. इतर कांहीं मंडळींसह ती तेथे बसली होती. वैनी म्हणजे काय तें मला नीट कळेना; परंतु ती मुलगी आमच्यांत राहायला येणार असा मीं तर्क केला. आणखी एक बहीण येणार म्हणून मला आनंद झाला. परंतु ही येणारी बहीण जरा लहान असती, माझ्या वयाची असती, तर अधिक बरे झालें असतें असें मला वाटलें. कमलेचें तें पहिलें दर्शन मीं कधीं विसरलें नाहीं,

विसरणार नाही: तिचें पाहिलेले ते पहिले प्रत्यक्ष चित्र. त्या वेळेस ती १७ वर्षाची होती. परिपूर्ण यौवनांत होती. एक प्रकारचा ताजेपणा तिच्यांत होता.

यानंतर कांहीं महिन्यांनीं जवाहरचे दिल्लींत लग्न लागलें. कमला आमच्यांत राहायला आली. आपली लावण्यमयी नववयू सर्वांना दाखवतांना, या संदर सुनेची सर्वांना ओळख करून देतांना माझ्या आईवापांना किती अभिमान वाटत असे, किती धन्यता वाटत असे ते मला आठवतें; चांगलेच आठवतें. ती केवळ मुंदरच होती असे नव्हे. तर आरोग्याचीहि मूर्ति होती. तिच्याकडे पाहून कोणीहि असे भविष्य करायला धजला नसता कीं हिचे बहुतेक जीवन रमणशय्येवर जाईल म्हणून. कमला नि जवाहर यांच्या वैवाहिक जीवनाचा आरंभ तर सुरेख मुरू झाला असे वाटलें. उज्ज्वल भविष्य समोर दिसत होतें. क्षितिजावर ढगांचे नांवाहि नव्हते. सुखाची थोडी वरपं गेली. आणि नंतर एकाएकी भराभरा फेरबदल होऊं लागले. घडी विसकटूं लागली. राजकारणानें जवाहरला नि वडिलांना नेलें, खोल पाण्यांत नेले, दुष्काळांत सांपडलेल्या माणसासारखा दिसणारा दुबळा, शिडशिडित असा एक लहानसा माणूस आमच्या जीवनांत शिरला; आमच्याच नव्हे, तर आणखीहि अनेकांच्या जीवनांत शिरला. आणि त्याने सारा इतिहास बदलला. प्रवाहाला निराळीच गति दिली. क्रान्तिकारक बदल होऊं लागले. उलथापालथी होऊ लागल्या. तो लहान माणूस म्हणजे गांधीजी कुटुंबांतील इतर मंडळींप्रमाणे कमलानें सुखविलासांचा त्याग केला. गांधीजींची ती अति निष्ठावत अनुयायिनी बनली. गांधीजींना कमलाविषयी फार प्रेम वाटे. तिलाहि त्याच्याविषयी आणि त्यांच्या आवडत्या ध्येयाविषयी प्रेम वाटे.

कमलाला आतांपर्यंत कष्ट माहित नव्हते. दुःख काय ते तिला ठाऊक नव्हतें. लग्नापूर्वीं नि नंतरहि सुखाच्या नि सुरक्षिततेच्या जगांतच ती वावरत होती. कशाची काळजी नव्हती. उद्यां काय होणार याची कधीं फिकीर वाटली नाही. परंतु एकाएकी हे सारें बदललें. निश्चितीच्या ऐवजीं चिंता आली. अनिश्चितता, ताटातुटी, हृदयवेदना, आणि शारीरिक व्याधि यांचे जीवन मुरू झालें. परंतु कमलानें न ढगमगतां, धैर्यानें, हंसतमुखानें सर्व परिस्थितीला तोड दिलें. तिच्या तोडून असमाधानाचा, तक्रारीचा, कुर-कुरीचा, एक शब्दहि मीं कधीं ऐकला नाही. आपल्या इच्छेप्रमाणें साऱ्या घटना जेव्हां घडून येत नाहीत, त्या वेळेस आपण बहुतेक सारीं दैवाच्या नांवांने बोटें मोडूं लागतो. परंतु कमलानें दैवालाहि कधीं दोष दिला नाही; त्याच्याविरुद्ध आदळआपट केली नाही. जवाहरनें आपले जीवन देशासाठीं देण्याचें ठरवतांच, कमला एक क्षणभरहि मागें राहिली नाही. त्यांच्याबरोबर तीहि उभी राहिली. देशाशिवाय दुसऱ्या कशाचाहि विचार ज्याच्या मनाला कधीं शिवला नाही, ज्याचा उत्साह कधीं सपला नाही, धैर्य ज्याचें खचलें नाही, असा परम-सैनिक भारतांत कधीं काळीं झाला असेल तर तो सैनिक

म्हणजे कमला होय. कमलेच्या धैर्यासारखे धैर्य क्वचितच कोठे दिसेल. कमलेबद्दल फारसे कोणाला माहित नाही. माझ्या एका मित्राने तिच्याविषयी लिहिले आहे की “ तिचे जीवन म्हणजे नदादीपाची तेजस्वी ज्योत होती. ही ज्योत थरथरे, मध्येच अधिक झळके, प्रदीप्त होई, अधिकच उत्कटतेने पेटे. आणि जेव्हा तेल संपत आले, तेव्हा मद होत होत ती ज्योत मालवली.” असे नेहमी म्हणण्यांत येते की, “ देवांना जे आवडतात, ते तारुण्यांतच मरतात.” ही गोष्ट खरी असावी. कारण कमलावर प्रेम केल्याशिवाय, तिच्या धैर्याची तारीफ केल्याशिवाय कोणालाहि राहवत नसे. पतीचे नि सासऱ्यांचे महान् व्यक्तित्व जरी तिला झांकोळी, तरीहि तिने राजकारणांत स्वतःचे असे स्थान निर्माण केले होते. मृत्यूने अति निष्ठुरतेने तिला नेले नसते, तर ती किती तरी क्रीर्तिमती झाली असती; मोठे यश तिने मिळविले असते. दिसायला ती दुबळी दिसे, कृश दिसे; परंतु मनाने ती खंबीर होती. ती खरे नाणे होती, तिच्या त्या सौम्य वर्तनाच्या पाठीमागे, शान्त स्वभावाच्या पाठीमागे, त्या सौम्य स्निग्ध डोळ्यांच्या मागे अपार सामर्थ्य असे; ही गोष्ट जवळच्या परिचितांनाच माहित होती. तिच्यांत अनेक गुण होते, पुष्कळ दोषहि होते. ती इतकी बालसदृश स्वभावाची होती, की कोणी तो दोष म्हटला असता. अजून ही मुलगीच आहे असे वाटे. कधी कधी ती आपल्या प्रकृतीकडे मुळीच लक्ष देत नसे. आणि कितीहि तिला सांगितले, तरी ती स्वतःची अधिक काळजी कधी घेत नसे. तिला सारखी दुखणी येतच असत. आणि त्यांतच शेगटी तिचा अत झाला. परंतु इतकी दुखणी येत असूनहि ती वृद्ध झाली आहे असे कधी वाटले नाही. पोक्तपणा, परिपक्वपणा तिला कधी आला नाही. अखेरपर्यंत तिच्या तोंडावर कौमार्यातील मधुरतम अर्शा कोंवळीक होती. एखाद्या मुलीसारखी तिची मुद्रा मोहक नी गोड दिसे. लग्नाच्या वेळेस जशी ती दिसे, तशीच शंवटपर्यंत दिसत होती. दुखण्यांनी तिचे शरीर आंतून पोखरले; परंतु बाह्य रूपांत फरक पडलेला इतक्या वर्षांत मी तरी कधी पाहिला नाही.

कमलाचे लग्न होऊन बरीच वर्षे झाली, तरीहि तिच्याविषयी मला फारसे ज्ञान नव्हते. तिच्या स्वभावाचे फारसे दर्शन मला झाले नव्हते. एक तर नवी नवरी म्हणून तिचे सारखे देव्हारे मांडण्यांत येत असत. पुढे ती निरनिराळ्या सामाजिक कामांत पडली. वडाल पुष्कळ वेळां मेजवान्या घ्यायचे. पाहुणे घ्यायचे. आई तर आजारीच असे. तेव्हा या साऱ्या पाहुण्यांची सरबराई करण्याचे काम कमलावरच पडे. ती त्या समारंभांत यजमानाणी बने. १९२६ मध्ये युरोपांत आम्ही एकत्र राहिलो. त्यावेळेसच खरी कमला मला कळू लागली. आम्ही मैत्रिणी बनलो. जीवनातील अनेक गोष्टीची आम्ही चर्चा करित असू; कधी कधी वादविवाद खूप रंगे. आम्ही प्रभुत्वहि होत असू. जे आम्ही ऐकत असू, वाचीत असू, त्यावर पुष्कळदां छियांच्या हक्कांवर आमचे वाद होत; परंतु

हे वाद शेवटीं समाधानानें सपत. वादाचा शेवट गोड होई. युरोपांतील तिचा बहुतेक वेळ अथरुणांत पडून राहण्यांतच जाई. परंतु तिची प्रकृति सुधारल्यावर, प्रवास झेपेल इतकी शक्ति आल्यावर जेव्हां आम्ही एकत्र हिंडलों फिरलों, तेव्हांचा आनंद अपूर्व होता. ते महिने फारच सुखांत गेले, मजेंत गेले. नवीन नवीन वस्तु पाहायला, नवीन नवीन गोष्टी शिकायला ती अर्भार असे. एखादें वनभोजन असो, एखादी मेजवानी असो, अल्पो-पाहाराला मडळी आलेली असो, कमला त्यांत संपूर्णपणें रमायची, भाग ध्यायची. कितीहि थकल्यासारखें तिला वाटत असलें, तरी ती रसभग होऊं देत नसे; आनन्दांत विघ्न आणीत नसे. सताप यायला रास्त कारण असलें तरीहि ती शांत राही. चांड येण्या-सारख्या परिस्थितींतहि, अशा गभीर प्रसर्गीहि ती मनाचा तोल सभाळी. सयम राखी. युरोपांतून परतल्यावर आम्हीं दोघीजणी अधिकच जवळ आलों. कारण आम्हीं दोघीजणींनीं राजकारणांत भाग घेतला आणि कामहि एकत्र केलें. ते काम करतांना कमलाचा उत्साह पाहून मी थकून जात असें, गळून जात असे. घरीच राहत असे. परंतु कमला नाहीं कधीं वसून राहिली; घरी पडून राहिली; थडी पडलेली असावी, तरी कमला पहांटे ५ ला उठायची. स्त्रीस्वयसेविकाची आम्ही कवाइत घेत असू त्यासाठी ती तयार होऊन जाई. कवाइत पांच वाजतां असे. कवाइत वगैरे सपल्यानंतर सकाळीं आठला आम्ही परदेशी कापडान्या दुकानांवर निरोधन करायला जात असूं. सबंध हिवाळाभर कमला याप्रमाणें ठरलेले सारे काम दिवसभर करीत असे. पुढें उन्हाळा आला. प्रखर ऊन पडायचे. अगाची तलखी व्हायची, लाहीलाही व्हायची; परंतु कमला आपल्या कामासाठी उभीच. कडक थडी असो, कडक उन्हाळा असो. कमलाच्या कामांत कधीं खड पडला नाही. आमच्यापैकीं बहुतेक सारीच याप्रमाणे काम करीत होती. परंतु आम्ही पुष्कळदां कुरकुर करीत असू, दमून जात असू, निरुत्साही नि गतवैर्य होत असू; तसे कमलाचे नसे. तिची श्रद्धा अभग असे. तिची स्मृति अनंत असे. उत्साहशक्ति अथांग असे; परंतु असें अपार काम करून ता थकली. आणि स्वतःला याप्रमाणे झिजवून तिनें आपले मरण जवळ आणलें. तिचा उत्साह अगम्य असला, तरी शरीर जर्जर झालेलें होते. त्या रोगशीर्ण, दुःखदग्ध शरीराला कामाचा हा अपार ताण सहन झाला नाही. आणि शेवटीं मृत्यूनें मात केली.

कमला जरी शान्तदान्त स्वभावाची होती, फारशी कोणाच्या अत्यांत मध्यांत न येणारी अशी जरी ती होती, तरी जीवनासबर्षी तिचीं कांही निश्चित मते होती, तिचे कांही निश्चित सिद्धान्त होते. आणि एकदां तिच्या मनानें एखादा गोष्ट घेतली, कीं त्या-प्रमाणें ती वागल्याशिवाय राहत नसे. तिची नादुरुस्त प्रकृति तिचा निश्चय बदलूं शकत नसे. जवाहरनें कांही अशीं साहजिकच कमलाला झांकोळले, तरी तोहि तिला संपूर्णपणे

झांकोळूं शकला नाही. तिला स्वतःचें असें स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व होतें. ती स्वयंप्रकाशित होती. स्त्रियांचा उत्कट कैवार घेणारी ती होती. स्त्रियांच्या हृषकांसाठी आपल्या मित्रांशीं, सहकाऱ्यांशीं कितीदां तरी तिनें झुज घेतली होती. पुरुषमंडळी कमलाविषयीं कुरकुर करीत. ते म्हणायचे, “ आमच्या बायका आमचें न ऐकतां कमलार्जीचेच ऐकतात, त्याप्रमाणें वागूं पाहतात. आम्हांला पसत नसणारीं कमलार्जीचींच मतें आमच्या बायका ळ्थलीत आहेत. आमचें कसें व्हायचें ?” कमलाची वृत्ति स्वतंत्र होती. स्वतंत्र बाण्याची ती स्त्री होती. स्वतंत्र प्रज्ञेची होती. कष्ट पडोत, अडचणी येवोत, रोग जर्जर करोत, तिची स्वतंत्र वृत्ति चिरडली गेली नाही. ती अर्जिक्य राहिली. देशाच्या स्वातंत्र्याच्या लढाईत अल्पस्वल्प भाग का होईना, आपल्याला घेतां आला म्हणून तिला अभिमान वाटे. आणि जवाहर कोट्यवधि जनतेचा आवडता झालेला पाहून तिला परम सुख होई, कृतकृत्य वाटे. जवाहर क्रीतींच्या शिखरावर चढलेला पाहून तिला वैषम्य नाही वाटलें; त्याचीं स्तुतिस्तोत्रे ऐकून तिला कधीं तिळभर मत्सर नाही वाटला.

१९३४ पासून पुढे कमलाची प्रकृति झपाट्याने बिचडत चालली: अधिकाधिक खालावत चालली. भोवाली येथील आरोग्यधामांत तिला ठेवण्यांत आले. शेवटीं सारें चांगले होईल असें वाटत होते. त्यासाठीं आम्हीं प्रार्थना करीत होतो: तशी आशा मनांत खेळवीत होतो. किती तरी दिनरात्री चिंतेत गेल्या. कमला बरी होईना: हळूहळू दुखणें अधिकच बळावलें. जवाहर पुन्हां एकदां तुरुंगांत होता. या वेळेस तो आत्मोरा तुरुंगांत होता. मधून मधून कमलाला भेटण्याची त्याला सूट मिळाली होती. भेटण्याच्या वेळेची किती आतरतेनें तो वाट पाहत असे ! तीं दोघें ज्या घटका अशा भेटेंत एकत्र दवडीत, त्या घटका किती पटकन जात असतील ! शेवटीं कमलानें स्वित्झर्लंडला जावे असा डॉक्टरांनीं सल्ला दिला. तिकडे जाण्यापूर्वीं तिला भेटायला, तिच्याजवळ चार दिवस राहायला आम्ही भोवाली येथे गेलो होतो. राजा नि मी, दोघें गेलो होतो. माझा मुलगा तेव्हां दोन महिन्यांचाहि पुरा नगेल. परत माझ्या आईपेक्षांहि त्या बाळाला पाहून कमलाला आनंद झाला. आणि ती म्हणाली, “ मी युरोपांतून परत आल्यावर मला जर असें दिसले कीं तुम्ही या बाळाची नीट काळजी घेत नाही, तर तुमच्याजवळून तो मी घेऊन जाईन. सभाळा. याद राग्या ”

युरोपांत जायचा दिवस आला. आत्मोरा जेलमधून कमलाला निरोप द्यायला जवाहर आला होता. त्याला परवानगा देण्यांत आली होती. त्या हृदयद्रावक दिवशीं त्याच्या मनांत कोणते विचार येत असतल बरे (मला सांगणे शक्य नाही परंतु त्यावेळेस त्याच्या तोंडाकडे पाहून हृदय टुमग होई, शंत पूर्ण होई. सारे दुःख त्या त्याच्या दोन डोळ्यांत जणूं येऊन उभें होतें. कठोर मुद्रा धारण करून आपले दुःख लपवण्याचा प्रयत्न तो करीत होता. परंतु तो प्रयत्न व्यर्थ होता. एकमेकांचा निरोप

घेण्याचा तो क्षण आला. दोघांनीं मुखावर वीर-हास्य ठेवून निरोप घेतला. आणि मोटरींत बसून ती डोंगर उतरून स्टेशनकडे चालली. तेथून भागगाडींत बसून ती मुंबईला जाणार होती. जवाहरची मोटरहि वाट पाहत होती. डोळ्यांत अश्रु तसेच ठेऊन, ते न सांडतां त्यानें आईचा नि माझा निरोप घेतला. आईनें त्याला जवळ घेतलें; आणि त्यानें मला जवळ घेतलें. आमच्याकडे पाठ फिरवून तो गेला. मोटरकडे चालला. परंतु त्याच्या चालण्यांतील ती तेजस्विता आज नव्हती. जणूं सिंप्रग तुटली. त्याच्या चालण्यांतील तो नित्य उत्साह, ती विद्युल्लेखा अकस्मात् नाहीशी झाली असें दिसलें. कांहीं घटकांपूर्वी तो होता त्याहून किती तरी पटीनें तो वृद्ध झाल्याप्रमाणें वाटला; अति गळून गेल्यासारखा दिसला. पुढें कांहीं महिन्यांनीं जवाहरची सुटका करण्यांत आली. कमला अत्यवस्थ होती. विमानानें तो युरोपला गेला. स्वित्झर्लंडमधील लॉसने शहराच्या एका उपनगरांत १९३६ फेब्रुवारी २८ ला कमला देवाघरीं गेली. तिच्याजवळ जवाहर नि इंदिरा होती.

“ कांहीं लाया, कांहीं प्रकाश, कांहीं विजय, कांहीं अश्रु, आणि झपाट्याने
जाणाऱ्या वर्षाचें वाढते ओझें. ”

—एडन फिल्लिपॉट

कमलाच्या निधनानंतर मार्च १९३६ मध्ये जवाहर हिंदुस्थानांत परत आला. स्वित्झर्लंडमधील एका शाळेंत त्यानें इंदिरेला ठेविली; त्याला भेटायला मी अधीर होतें. परंतु माझा दुसरा मुलगा निदान महिन्याचा तरी व्हावा म्हणून मी थांबलें. या वेळीं जवाहरकडे जाणें म्हणजे दुःखमय होतें. तो प्रवास सुखाचा नव्हता. कमलाच्या करुण निधनानंतर जवाहरला भेटण्याचा मला धीर होत नव्हता. भीति वाटत होती. कमलावर माझे प्रेम होतें. माझ्या मनःस्थितीवरून जवाहरची कशी असेल त्याची कल्पना मला येत होती. कधीहिं भहन न येणारी अशी जवाहरची हानि झाली होती. त्याचे मोलाचें निदान हरपलें होते.

आम्ही आनंदभवनाच्या दाराशीं आलों. जवाहर आम्हांला भेटायला बाहेर आला. कांहीं महिन्यांपूर्वीं तरुण दिसणारें त्याचें मुखमंडल, वृद्ध दिसूं लागलें. दुःखाच्या रेषा त्या तोंडावर दिसत होत्या. अतिच थकलेला नि शिणलेला तो दिसत होता. त्याला कांहीं सुचत नव्हते. जणूं बेचैन झाला होता. हृदयाची वेदना लपविण्याची तो पराकाष्ठा करीत होता. परंतु त्याच्या भावनोत्कट खिन्न डोळ्यांत, भावदर्शक दुःखी डोळ्यांत

शोकाचा सागर भरलेला दिसत होता. आणि जे त्याच्याजवळ सारखे होते, त्यांना त्याची ती विदीर्ण स्थिति पाहून दुःख झाल्याशिवाय कसे राहणार ? अलाहाबादला पंधरा दिवस राहून नंतर आम्ही लखनौला गेलो. सारीच गेलो. कारण राष्ट्रीय सभेचे तेथे अधिवेशन होते.

आणि त्या वर्षी जवाहरच अध्यक्ष म्हणून निवडला गेला होता. नेहमीप्रमाणे राजकारणांत त्याचा काळ जाऊ लागला. वैयक्तिक हानि, वैयक्तिक दुःख दूर ठेवण्यांत आली. जरी अतरीं दुःखी होता, जरी त्याला मनांत शून्य वाटत होते, तरी बाहेर अपरपार कार्यंत तो मग्न होता. किती तरी परिषदा तेथे होत्या. भरपूर काम होते. आणि लग्ननंतर पुढल्या वर्षी पुन्हां फैझपूर येथेहि तोच अध्यक्ष निवडला गेला.

फैझपूरच्या अधिवेशनांतर प्रांतिक विविमंडळाच्या सर्व देशभर निवडणुका व्हायच्या होत्या. काँग्रेसच्या उमेदवारांसाठी जवाहरनें तुफानी दौरा देशभर काढला. विजेप्रमाणें तो सर्वत्र गेला. वाऱ्याप्रमाणे फिरला. देशाच्या या टोकापासून त्या टोकापर्यंत तो गेला. शहरांतून गेला. खेड्यांतून गेला. शेंकडो सभांतून बोलला. मागच्या लढ्यानंतर पुन्हां डोके वर काढणाऱ्या जनतेंत त्यानें उत्साहाची लाट आणली. त्यांना प्रेरणा नि स्फूर्ति दिली. सात प्रांतांतून राष्ट्रीय सभेला बहुमत मिलालें. आणि व्हाइसरॉयजवळ करार करून सात प्रांतांतून राष्ट्रीय सभेचीं मंत्रिमंडळें स्थापण्यांत आलीं. मंत्रिमंडळें स्वािकारण्यापूर्वी पुष्कळ भवति न भवति झाली. परंतु अधिकारस्वीकाराचा निर्णय शेवटीं घेतला गेला. काँग्रेसचे बहुतेक मंत्री किती तरी वर्षे तुरुंगांच्या गजांआड राहिलेले होते. माझी बहीण स्वरूप-तीहि एक मंत्री बनली. हिंदुस्थानांतील पहिली ती एकच स्त्री-मंत्री ती होती

लहानपणापासूनच स्वरूप मोठी धोरणी होती. मंत्री व्हायला ती खरोखरच लायक होती. ती बहुधा प्रक्षुब्ध होत नाही. कसलाहि प्रश्न असो, कशीहि परिस्थिति असो, सर्व प्रकारच्या परिस्थितींत ती शांतपणे वागते. स्थिर-मति नि सुंदर, मोहक नि वाहून न जाणारी अशी स्वरूप आहे. त्यामुळें सर्वांना जिंकून घेणें तिला कठिण नाही जात. मंत्री या नात्यानें तिने चांगलेंच यश मिळविलें. अशा प्रकारच्या कामाला लागणारें शिक्षण तिनें घेतलेलें नव्हतें; तिनें कठिण काम अंगावर घेतलें होतें. परंतु तिनें आपली कामगिरी उत्कृष्टपणे बजावली. ती लोकप्रिय झाली. स्वरूपनें राजकारणांत भाग घ्यायला जेव्हां आरंभ केला, तेव्हां तिची वक्तृत्वशक्ति पाहून आम्ही चकितच झालों. जणूं ती उपजतच त्या कलेंत पारंगत होती. सभा किती का मोठी असेना, ती गोंधळून जात नसे, गडबडून जात नसे. हिंदुस्थानी जी इंग्रजी-दोन्ही भाषांत ती अस्खलितपणे नि सहजतेनें बोलते.

तरुणपणांतच तिचे केंस जरा पिंगट होऊं लागले—आणि नंतर झपाटयाने भगभरा शुभ्र होऊं लागले. आमच्या कुटुंबांतलच हा परंपरागत दोष आहे. स्वरूपचे केस आज सारे स्वैरी आहेत. परंतु ते तिची चारुता अधिकच खुलवतात.

तो उल्लूक माना आहे, कार्यक्षम गृहिणी आहे. राजकारणांत तिचा बराचसा वेळ जात असला, तरीहि ती घरांत लक्ष देते, मुलांकडे व्हायला वेळ काढते, रावड मिळविते.

वर्षातून दोनतीन वेळां जवाहर मुंबईस येत असे. आमच्याकडे राहत असे. तो जवळ असावा असे वाटे. परंतु शेकडों कार्यक्रम आंखलेले असायचे. त्यांत तो मग्न असावयाचा. त्याच्याजवळ बोटायला वसायला फारमे मिळत नसे. तो आमच्याकडे असला म्हणजे आमच्या लहानशा घरांतील शांत असे रोजचे व्यवहार पार बदलून जात. उजाडले नाही तोच पाहुणे येऊ लागत आणि मंत्ररात्रीपर्यंत हे सत्र सुरू असे. शेकडोची जा-ये सुरू असायची. कोणी आर्धा ठरवून येत, तर कोणी दर्शनार्थ येत. टेलिफोन सारखा वाजत असायचा. दारांतील घट्टेला विश्रांति नसायची. आणि या दोहों-मध्ये माझा सारा वेळ जायचा. कधीं दारांत जावं लागे, तर लग्नेच फोनवर धावावे लागे. जेवणाची ठरीव वेळ नसे. एकान्त नसे. दुपारीं जेवायला किती येताल, रात्रीं किती येणार याचा अंदाज नसे. मला स्वयंपाकघर लवचिक ठेवावे लागे. आयत्या वेळेस दहा वीस पाहुणे आले, तरी त्यांनाहि लगेच वाढतां येईल अशी तयारी ठेवावी लागे.

जीवन म्हणजे धांवपळ असे नुसती दम घ्यायला, श्वास घ्यायला फुरसत नसे. जेवायच्या वेळेस तेवढा जवाहर दिसायचा किंवा त्याच्या सभांना आम्ही त्याच्याबरोबर गेलों, तर तो दिसायचा; क्वचित् एखादे वेळेस तो जेव्हां आमच्या वांठ्याला यई तेव्हां किती आनंद आम्ही लुटीत असू. वेळ पटकन जायचा. तो गमतीच्या गोष्टी सांगे, आठवणी, आख्यायिका सांगे. हसे, हसवी. खूप बोलायचा. कधीं चर्चा चाले. आमच्या घरगुती गोष्टींचाहि ऊहापोह होई. कधीं सायकाळीं जर तो घरीं असला, तर तो इंग्रजी कविता म्हणे व वाचून दाखवी. कविता म्हणत असतांना किंवा वाचत असतांना तो आपणास तन्मय करतो. ते ऐकणे म्हणजे परम आल्हाद असतो. जवाहर फारच सुंदर रीतीनें कविता म्हणतो वा वाचतो.

१९३८ च्या जानेवारींत आई अकस्मात अर्धागाच्या झटक्याने निवर्तली. आणि २४ तास झाले नसताल तोच आईची मोठी बहीण—आमची मावशी तीहि वारली. तिलाहि तसाच झटका आला. दोन अति दुःखाचे प्रसंग. दोन शोककारक मृत्यु. तो कठोर, निर्दय आघात होता. मुदैवानें मी त्या वेळेस अलाहाबादला होतें. मी मुंबईला रडत आले, दुःखमूढ होऊन आले, शोकवधिर होऊन आले. आईशिवाय असणारें ते घर ! तें आतां पूर्वीसारखे कसें होणार ! त्या जुन्या जीवनांतील असे काहीं गेले, जें पुन्हां कधीं येणार नाही.

पुढें कांहीं महिन्यांनीं त्याच वर्षीं जवाहर युरोपला जायला निघाला. इंदिराला भेटायला तो जात होता. राजाला नि मलाहि जायची इच्छा होती. परंतु शेवटच्या क्षणीं राजाला काम सोडून जाणें अशक्य झालें. जवाहरबरोबर मीं जावें असे त्याने सुचविले. परंतु राजाशिवाय जाण्याची कल्पना मला आवडली नाही. शिवाय दोन लहान मुलगे मागें ठेऊन जाणें बरें दिसेना. शिवाय राजाबरोबर युरोपांत जायची माझी योजना कधींपासूनची होती. मग एकटीच कशी जाऊं ? जवाहर एकटाच गेला. मागून वाटले कीं त्याच्याबरोबर गेलें असतें तर बरें झालें असतें. कारण यादवी चाललेल्या स्पेनमध्ये तो गेला होता. त्याची स्पेनमधील सफर साहसाने भरलेली होती, चेतना देणारी होती. नाना अनुभव देणारी होती. येतांना तो इंदिराला थोडे दिवस घेऊन आला. तिला लहानशी सुटी होती.

१९३९ च्या एप्रिलमध्ये आपला अभ्यास पुढें चालवायला इंदिरा इंग्लंडला परत जायला निघाली. पुन्हां एकदां राजा नि मी दोघांनीं पृथ्वीपर्यटणाची योजना आंखली. साऱ्या जगाचा प्रवास करायचा असा बेत रचिला. इंग्लंडपर्यंत इंदिराहि बरोबर असती. परंतु पुन्हां सारे बेत फिसकटले. परंतु काँग्रेसनें नेमलेल्या “नॅशनल प्लॅनिंग” कमिटीतील काम सोडायला राजा त्या वेळेस तयार नव्हता. शेवटच्या क्षणीं आम्ही आमचीं तिकिटें रद्द केलीं. क्षितिजावर महायुद्धाचे काळे ढग दिसूं लागले होते. परंतु आम्ही पुढें जाऊं अशी आशा करीत राहिलों. ती आशा अर्थातच विफल झाली. कारण महायुद्ध सुरू झालेंच.

१९४० च्या अखेरीस इंदिराने कायमचें घरीं परत यायचे नक्की केलें. मध्यंतरीं एका कठिण दुखण्यांतून जावें लागल्यामुळें ती स्वित्झर्लंडमध्ये कांहीं दिवस गेली होती. पाहिल्या मिळणाऱ्या विमानानें ती येणार असें मला कळलें. ती येणार म्हणून आनंद झाला. परंतु विमानाने येणार म्हणून जरा चिंता वाटली. जवाहर डेहराडूनच्या तुरुंगांत होता; मीं माझी चिंता त्याला कळवली. त्याने आपल्या तडकाफडकी पद्धतीने मला लगेच उत्तर लिहिले. आणि माझ्या भीतीबद्दल त्यानें माझी चांगलीच हजेरी घेतली. मी एखाद्या म्हाताऱ्या आजीबाईप्रमाणे घाबरावे हें त्याला रुचले नाही. त्यानें उत्तरांत लिहिलें,

“ इंदूनें परत यायचे ठरवले म्हणून आनंद झाला. वाटेंत सर्व प्रकारचीं सकटे, धोके हे असणारच. परंतु तिकडे इंदूने एकटे दुःखीकष्टी राहण्यापेक्षां सकटे, धोके यांना तोंड देऊन येणें बरें. तिला यायचे असेल, यावेसे वाटत असेल, तर तिनें निघून यावे नि साऱ्या परिणामांना तयार राहावे.

“ आम्ही तिच्याकडे पाहत होतो. रात्र होती. तिचा श्वासाच्छवास चालू होता. परंतु किती मंद नि हळू चालू होता. जीवनाची लाट तिच्या हृदयांत खालीवर होत होती. आमच्या उत्कट आशा भीतीला खोटे पाडीत होत्या; आणि आमच्या भीति आशांना खोटे पाडीत होत्या. ती निजली होती तेव्हां ती मेली असे वाटले. ती मेली तेव्हां निजली आहे असे वाटले; कारण जेव्हां ती अंधुक नि उदास सकाळ आली, आणि नुकत्याच पडलेल्या पावसाने सारे गारठून गेल्यासारखे झाले होते, तेव्हां तिच्या त्या शांत पापण्या मिटल्या, आमच्या सकाळपेक्षां तिची निराळी सकाळ होती. ”

—थॉमस ह्युड

माझी आई अतीव सुंदर होती. नाजूक, सुकुमार होती. पांच फूट जेमतेम तिची उंची असेल. ती एका विशिष्ट कादमीरी वळणाची स्त्री होती. निर्दोष अशी तिची आकृति. सरे प्रमाणवद्ध; सारे रेखीव; जणू एक गोडशी बाहुली. परंतु ही बाहुली बहादूर होती हें पुढें दिसून आले.

तिच्या कुटुंबांतील ती सर्वांत लहान मुलगी होती. तिला एक भाऊ होता. दोन वडील बहिणी होत्या. तिची सर्वांत मोठी बहीण तिच्याहून दहा वर्षांनीं मोठी होती. आणि तिनेंच तिला वाढविलें. दोघींचें एकमेकींवर अपार प्रेम. एकमेकींस त्या जाव कीं प्राण करीत.

तिची बहिणीत आई सर्वात धाकटी नि सर्वात अधिक रूपलावण्यसंपन्न अमल्यामुळे कुटुंबातील सर्वांची ती लाडकी होती. तिचे लाड ब्हायचे, तिला खाऊ मिळायचे. एखाद्या बाहुलीला जसें जपून वागवावे लागते, तसे तिला वागवीत तिच्या वयाच्या इतर मुलींना साधारणपणे जसें वागविण्यांत येते, तसें तिला वागविण्यांत येत नसे. जणू तिचे कांहीं दुखेल खुपेल, कोठें धक्का लागेल. लहानपणीच तिचे लग्न झाले आणि ती आपल्या पतिगर्ही गेली. त्या घरांत तिच्या ओळखीचे कोणीच नाही. सारेच परकं. कोणा कठोर, कोणा कृपाळ. माझी आर्जा सामान्य स्त्री नव्हती. ती तिच्या-परी मोठी होती, तिच्या अंगी बरेच गुणही होते. परंतु किती झालें तरी जुन्या वळणाचीच ती होती. सासूपणा तिच्याजवळ होता. एकत्र कुटुंबपद्धति मोडपर्यंत आईचे दिवस फारसे सुखाचे गेले नाहीत. विभक्त झाल्यावर तिचें स्वतःचे घर झाले. घराची ती स्वामिनी झाली. परंतु या स्वतःच्या घरांतहि एखाद्या अमोल रत्नाप्रमाणें तिला वागविण्यांत येई. स्त्रीचे हृदय ज्याची ज्याची म्हणून इच्छा करणें शक्य असेल, तीं तीं सर्व मुखें बडिलांनीं आईसमोर ठेविलीं. कशात्या तोटा नव्हता. जणू साऱ्या ऋद्धिसिद्धि हात जोडून समोर उभ्या होत्या. परंतु जगांतल मारीं सुखें सभोवतीं अमूनहि मानवाला अत्यंत आवश्यक अशी एक गोष्ट तिच्याजवळ नव्हती. आणि ती म्हणजे आरोग्य.

जवाहर जन्मल्यापासून आईची प्रकृति बिघडलीच. मधून मधून ती फार आजारी पडायची. जिवांवरचीं दुखणीं यायचीं. प्रत्येक आजार तिला अधिक अशक्त करून जाई. कोणतेही उपचार तिला आराम देत ना, आरोग्य देत ना. युरोपांतील तज्ज्ञतम डॉक्टरांचे उपचार करायला मिळवेत, म्हणून वडील तिला घेऊन तिकडेहि गेले. परंतु सारे उपचार निरुपयोगी ठरले. मला क्वचित्च असा काळ आठवतो कीं ज्या वेळेस आई खडखडीत बरी होती; निरामय नि निरोगी होती; नीट खातेपिते, आमच्याप्रमाणेच रोजचें जीवन जगते, असे कधींच झालें नाही. आईने मुलाची काळजी घेणें म्हणजे काय, मुलांचें दुखलेंखुपले वगैरे सारखे पाहणे म्हणजे काय, याचा लहानपणीं मला कधीं अनुभव आला नाही. कारण जेथें आईचीच काळजी सदैव घ्यायला लागायची तेथे आई आमची काळजी कशी घेणार ? माझी काळजी कशी घेणार ?

आणि अशा रीतीनें वर्षे जात होती. मला माझी आई म्हणजे कल्पवृक्षाचें दुर्मिळ असे पुष्प वाटे. अति रमणीय असें पुष्प. ज्याच्यावर सर्वांनीं प्रेम करावें, जें सर्वांनीं हृदयाशीं धरावें, पुजावें; जीवनांतील क्षुद्र चिंतांपासून, नाना अपायांपासून ज्याला संभाळवें, त्यांचा स्पर्शहि ज्याला होऊं देऊ नये. १९२० पर्यंत आपल्या लहानशा राज्यावर आई एकाद्या राणीप्रमाणे राज्य करीत होती. सारे मुखोपभोग, प्रेम, सहानुभूति-यांनीं ती परिवेष्टित होती. आपल्या विख्यात पतीचा, तेजस्वी पुत्राचा, आपल्या आनंद-

भवनाचा तिला अभिमान होता. दुःखानें क्वचित् कधीं तिला स्पर्श केला असेल. असहकाराचें युग येईपर्यंत चिंताहि दूर होती. आणि नंतर ? थोड्याशा आठवड्यातच जन्माच्या सवयी दूर ठेवाव्या लागल्या. आमच्या लहानशा घराण्यांत एक लहानशी कान्तिच झाली.

नवीन परिस्थितीशीं जुळवून घेणे बाकींच्यांना तितकें कठिण गेलें नाहीं. परंतु आईला नि वडिलांना जीवनाकडे पाहण्याची सारी दृष्टिच बदलणे भाग होते. स्वतःच्या सान्या सवयी बदलणे भाग होते. आणि ती गोष्ट सोपी नव्हती. वडील साठीच्या घरांत. आईची पन्नाशी उलटलेली. अशा वयांत हे कान्तिकारक बदल करणें, जुनी कात टाकून संपूर्णपणें नवीन घेणें कठिण होते. परंतु माझ्या आईबापांनीं एका धणांत सारें जीवन बदलून टाकलेलें पाहून लोकांनीं तोंडांत बोट घातलीं. एका घडीत चमत्कार झाला. वडिलांना जीवनांतील चांगल्या गोष्टी प्रिय होत्याः चांगले कपडे, चांगले अन्न, ऐषआरामी जीवन हें त्यांना आवडत असे. आईने उत्तमोत्तम वस्त्रांशिवाय दुसरीं वस्त्रे कधीं वापरलीं नाहींत. पाहिजे असे ते तिला मंदैव मिळत असे. इच्छित वस्तूशिवाय राहावे लागलें असें कधीं झाले नाहीं. हालअपेष्टा म्हणजे काय, कष्ट, ददात म्हणजे काय ते तिला माहित नव्हतें. तरीहि एक ब्र न काढतां, जराहि कुरकुर न करतां ती खादी वापरूं लागली. जड, जाड, ओवडधोबड लुगडीं नेसूं लागली. त्यांचे ओझेहि तिला सहन होत नसे.

आईचें यापुढचें जीवन म्हणजे एक अग्निदिव्य होते. हृदयवेदना, त्याग, अनंत चिंता यांचेच ताट आतां वाढलेलें होते. ज्यांच्यावर तिचे अपार प्रेम, ज्यांना ती जीव कीं प्राण करी, तीं सारीं त्या भेसूर जेल-भिंतींच्या आड गेलेलीं. सदैव ताटातुटी. आमची ही लहानशी आई, नाजुक नि हळुवार अशी ही आई कांहीं करूं शकेल असें आम्हांला कधींहि वाटले नव्हते. परंतु त्या दुबळ्या शरीरांत अमोघ धैर्य होतें, अपार सकल्पशक्ति होती, असें दिसून आलें. कितीहि आपत्ति कोसळल्या, कितीहि दुःखें आलीं, तरी तिचे ते धैर्य, तिचा तो निश्चय अभंगच राहिला.

यानंतरचीं वर्षे म्हणजे तिची कसोटी होती. तिची सत्त्वपरीक्षा होती. परंतु उतारवयांत ससारांत हे जे बदले करावे लागले, त्यामुळें ती कधीं कष्टी झाली नाहीं. कधींहि दुःखाचा, कुरकुरीचा शब्द चुकूनहि तिच्या तोंडांतून बाहेर पडला नाहीं. घरांत पूर्वी जेथे सुरक्षितता होती, सुखशांति होती, तेथे सारी अनिश्चितता आली, सकटे आलीं. परंतु खरेंच आश्चर्य वाटतें, कीं अशा सर्व परिस्थितींतहि आई चांगली नीट राहूं शकली. तिनें आपली प्रकृति जरा बरी सांभाळली. परंतु वडिलांच्या मृत्यूनंतर मात्र. ती तग धरूं शकली नाहीं. ती निस्त्राण झाली जुन्या विचारांची अंतरंगी असल्यामुळें आपण पूर्वजन्मीं कांहीं तरी भयंकर पाप केलें असेल, म्हणून आपला पति हिरावण्यांत

आला असें तिला वाटे. तिला नेहमीं वाटत असे कीं आपण आधीं मरूं, भरल्या कपाळाने जाऊं. कारण ती नेहमीं आजारी आसायची. प्रकृति नीट नसायची. आणि वडील एक दिवसहि कधीं आजारी पडले आहींत. आजार काय ते वडिलांना माहितच नव्हतें. तुहंगांतील जीवनामुळें, तेथील मारक वातावरणामुळें वडील लौकर मेले.

जवळ जवळ पन्नास वर्षे दोघें एकत्र नांदलीं; सुखदुःखांत भागीदर झालीं. वडिलांच्या सामर्थ्यावर आई नेहमीं विसंबून असे. शारीरिक परिस्थिति बिकट असो वा मानसिक बिकट असो. आपला पति आपणांस तारून नेईल असा तिला विश्वास असे. सुखाच्या काळांत, त्याचप्रमाणे त्या दोघांनाहि ज्याला तोंड द्यावें लागलें अशा दुःखाच्या काळांतहि त्यांनीं तिला प्रेमानें सांभाळलें. ते तिची सदैव काळजी घेत. वडिलांशिवाय आईला शून्य वाटे. मृतवत् वाटे; भांबावल्यासारखें, आंधळ्यासारखें वाटे. तिला परिस्थितीशीं बरेच दिवस नीट जुळवून घेतां आले नाहीं. अशा या काळांत जवाहर तिचा आदर्श पुत्र होता. स्वतःची झालेली अपरंपर हानि त्याचें हृदय विदीर्ण करित होतीच परंतु आपलें दुःख गिळून आईला वाटणारें दुःख हलकें व्हावें म्हणून तो शक्य तें सारें करी. त्या दिवसांतील त्याचा मृदु शांत स्वभाव, त्याची मातृभक्ति, यांचे वर्णन करणें केवळ अशक्य आहे; त्या गोष्टी इतक्या पवित्र आहेत, कीं त्यांची वाच्यता करणें बरें नव्हे; त्या बोलून दाखवणें ठीक नव्हे.

आई वडिलांनंतर जीवन कंठीत होती. परंतु आपल्या मुलांसाठीं, विशेषतः जवाहरसाठीं जणूं ती जमत होती. कमलाच्या मृत्यूनें तिच्यावर आणखी एक आघात झाला. जीवनांतील समस्यांना, प्रश्नांना तोंड देण्याचे सामर्थ्य अतःपर तिच्याजवळ उरलें नाहीं. दिवसेंदिवस ती अधिकाधिकच अशक्त होत गेली.

१९३८ मध्मं मुलांना घेऊन वार्षिक भेटीसाठीं मी अलाहाबादला गेलें. दरवर्षीं मी एकदां जात असें. एक महिनाभर या वेळेस राहिले. मुंबईस परत जाण्याचा ठरलेला दिवस आला. परंतु आई सारखा आग्रह करून दिवस पुढें ढकली. एके दिवशीं सध्याकाळीं आम्ही सारीं एकत्र होतो. जवाहर, स्वरूप, तिचे यजमान, त्यांचीं मुले नि मी-सारीं तेथे होतो. गेले कांहीं दिवस आईला जरा शक्ति आल्यासारखें वाटत होते. तिला उत्साह वाटत होता. आणि त्या सध्याकाळीं तर तिच्यांत जणूं स्फूर्ति आली होती.

रात्रीं आम्ही जेवत असतांना ती आमच्याजवळ बसली. आणि किती तरी जुन्या आठवणी सांगूं लागली. जणूं आज ती स्मृतीच्या साम्राज्यांत गेली होती. रोजच्यापेक्षां ती किती तरी अधिक बोलली. ती बरी आहे, सुखी आहे असें पाहून अमहालाहि बरें वाटलें. जेवल्यानंतर आम्ही बसलों, गापा मारल्या. रात्रीचे साडेदहा वाजले. त्या रात्रीं स्वरूपला लखनौला जायचे होते. तिची गाडी बाराला होती. आई म्हणाली, “ मला कांहीं झोंप

येत नाही स्टेशनवर जायला स्वरूप निघेपर्यंत मी बसून राहीन. ” आम्ही तिला परावृत्त करण्याची खटपट केली. परंतु ती ऐकेना. म्हणून आम्हीहि बोलत बसलों. आई हळूहळू शांत, अति शांत होत होती.

अकराला स्वरूपनें जायची तयारी केली. ती उठली. ती आईजवळ निरोप घ्यायला गेली. स्वरूपला पोटाशीं धरण्यासाठीं आई उठली; परंतु एकाएकीं तिला झटकाला जरा वांकडीतिकडी झाली. जवाहर नि मी पटकन स्वरूपच्या साहाय्याला धाऊन गेलों नसतो, तर आई खाली पडली असती. आम्ही तिला अंथरणावर ठेवलें, परंतु तेथें ठेवण्यापूर्वीच तिची शुद्ध गेली. अर्धागाचे पूर्वी दोन झटके आईला येऊन गेले होते. हा तिसरा होता. डॉक्टरांना बोलावण्यांत आले. परंतु मान हलवून ते म्हणाले, “ आशा नाही; दोनचार तासांत सारें सपेल.”

मृत्यु अशा प्रकारें घेईल ही मला कल्पनाहि नव्हती. मी स्तमितच झालें. अशी अकस्मात् आई गेली कशी ? एक शब्दहि न बोलतां, शेवटचा मुकाहि न घेतां अशी कशी कायमची माझी आई गेली ? माझी लहानशी आई. आमचा मुका घेतल्याशिवाय ती आम्हांला कधीं बाहेर जाऊ देत नरो. परांतून घटकाभर जरी बाहेर जायला आम्ही कोणी निघालों, तरी ती आम्हांला जवळ घेईल, पापा घेईल नि म्हणेल जा आतां. अशी प्रेमस्नेहमयी, वात्सल्यमयी आई ! ती गेली हें शक्यच वाटेना. डॉक्टरांचा निर्णय दूर फेंकावा असे वाटलें. हे डॉक्टर कांहीं तरीच सांगतात, झट सांगतात, असे वाटे. मला त्या डॉक्टरांचा राग आला होता. तेहि आमच्यासारखेच वाट पाहत उभे राहिले. ते कांहीं उपायच करीनात. असे कसे डॉक्टर ? असे वाटे.

आईच्या विछान्याभोवतीं रात्रभर आम्ही बसून होतो. तिच्याकडे पाहत होतो. जवाहर, स्वरूप, मी, आणि आमची मावशी विबीअम्मा. पहांटे पांच वाजतां घरघर थांबली. ती तेथें शांत पडून होती. जणू झोपली होती. अश्रुपूर्ण नयनांनीं हलक्या आवाजांत जवाहर म्हणाला, “ आईहि गेली ” आणि तेव्हां मला अति दुःखमय असे भान आले, अति वदेनामय असे ज्ञान झालें कीं माझी ती लहान प्रिय पूज्य आई अशा झोपेत गेली आहे कीं जेथे पुन्हां जागृति नाही. माझें दुःख मी दाबून ठेऊ पाहत होते. परंतु फुकट; दुःखाने आंत जणू जळून जात होतें. डोळ्यांतून पाणी येईना, तिच्या विछान्याभोवतीं इतरांसह मी उभी होतें. श्वास घेण्याचेहि धैर्य होत नव्हतें. आईचा प्राण गेला तेव्हां मावशी तेथें खोलींत नव्हती. तिला ती गोष्ट सांगायला जवाहर. नि स्वरूप गेलीं. आतां आईजवळ मी एकटीच होते. आणि अश्रूंचा पूर धांबून आलां. मला ते आवरतना. हळूच मीं गुढे टेंकले. आईला शेवटचा मुका निरोप दिला.

शेवटचा प्रणाम केला. नंतर एकदम मी खोलीच्या बाहेर वेगाने गेलें. वाटलें कीं माझे हुंदके तिच्या शांतीचा भंग करतील, तिची झोंपमोड करतील.

आईच्या प्रेतयात्रेला हजारों लोक आले. आम्हीं तिला फुलांनीं शंगारली. किती सुंदर दिसत होती ती ! तिच्या तोंडावरच्या रेषा, मुरकुत्या नाहीशा झाल्या होत्या. ते गुळगुळीत दिसत होतें, सजीव भासत होतें. ती जिवंत नाही असे क्वचितच कोणी मानता.

पुन्हां एकदां आनंदभवनावर अंबेरी आली. दुःखाची, औदासीन्याची छाया पसरली. स्वतःच्या स्वाभिर्नाच्या चिरविश्रोगामुळे आनंदभवन उजाड खिन्न दिसत होते.

“ कांहींनीं नांव मिळविलं, कीर्ति मिळविली, मानसन्मान मिळविला; ते विद्वान होते; शहाणे नि बलवान् होते; कांहींचं नांवांवां माहित नाहां, अशिक्षित होते ते; दरिद्रो होते. सर्व बाबतींत ते दुबळे होते. परंतु दोन बाबतींत नाही. दुःख नि अन्याय यांच्यासमोर ते वांकट नसत. तेथे दुबळेपणा नसे. ”

—बुद्धयम मॉरिस

माझी सर्वांत मोठी मावशी, तिला आम्ही ‘बिबीअम्मा’ म्हणत अस ती बालविधवा होती. स्वतःच्या जीवनांत राम उरला नसल्यामुळे तिने. माझ्या आईसाठी सारं जीवन दिले. त्या दोघी सखल्या बहिणी खऱ्या. परंतु दोघींच्या स्वभावात जमीन-अस्मानाचें अंतर. मावशी आईहून मोठी. परंतु अकार्ली वैधव्य आल्यामुळे ती शांते परंतु कार्यक्षम अशी तरुण स्त्री बनली. आपलें जीवन खडतर असणार हें तिनें ओळखलें होते. कोणावरहि अवलंबून न राहतां, स्वतःच्या पायावर उभें राहायला शिकलें पाहिजे अशी तिनें मनांत खूणगांठ बांधली. हें ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवून ती आपल्या मनोबुद्धीला शिकवूं लागली. या कठोर व निष्ठुर जगांत मला स्वाभिमानाने जगायचे आहे, या जगाच्या लहरीवर लोबकळत राहायचें नाही, असें तिनें स्वतःशीं ठरविलें. आणि तदनु-रोधानें स्वतःची ती तयारी करूं लागली. स्वतःला सु-क्षम करूं लागली, कार्यक्षम करूं

लागली. तिला यश आलें. कारण ती अति बुद्धिमान् होती, अति हुशार होती. इंग्रजीचा शब्दाहि तिला माहित नव्हता; परंतु संस्कृतचा चांगलाच अभ्यास तिनें केला होता. ती संस्कृतमधील पंडिता होती. कोणत्याहि प्रकारचा धंदाहि ती पटकन उचली. वडील नेहमीं म्हणत कीं विबीअम्माला आवश्यक ते सारें शिक्षण जर मिळालें असते, सर्व अनुकूलता जर तिला मिळाली असती, तर ती उत्कृष्ट वकील झाली असती. ती दक्ष होती, अतिभूत होती. तिची विनोदशक्ति अपूर्व होती.

विधवा असल्यामुळें स्वतःचें असें तिला घर नव्हतें. निरनिराळ्या नातलगांकडे ती राहत असे. परंतु वर्षातील वराचसा भाग ती आमच्याकडेच राही. ती आमच्याजवळ असावी असे आम्हांसहि वाटे. आमचें तिच्यावर प्रेम होते. आमच्याकडे असे तेव्हां आईला गृहव्यवस्थेंत ती मदत करी. आई आजारी असली तर रात्रदिवस तिची शुभ्रूषा करी. स्वतःचें भानहि तिला अशा वेळीं राहत नसे. तिचे जग म्हणजे तिची बहीण, तसेंच इतर भाच्या, भाचे, यांचे वनलेले होतें. तिचा आवडता भाऊ पुष्कळ वर्षापूर्वीं मरण पावला होता; परंतु तिचें सारें जीवन प्रामुख्यानें माझ्या आईभोंवतींच फिरत असे. विबीअम्माचें आईवर प्रेम होते, निष्ठा होती, तसें प्रेम, तशी निष्ठा मीं अन्यत्र पाहिलीं नाहींत.

मी तिची आवडती भाची होतें. मी लहान होतें, तेव्हां तिच्याजवळ जाऊन बसायला मला आवडे. ती कितो तरी गोष्टी सांगायची. परींच्या गोष्टी, रामायण-महाभारतांतील गोष्टी, भारताच्या प्राचीन वैभवाच्या कथा, भारतीय शूर पुरुषांच्या, सतींच्या कथा ती सांगत असे. ज्या ज्या शूर स्त्रियांची, थोर सतींचीं अमर नांवें मी ऐकें, ज्या ज्या थोर वीरांगनांविषयीं मी वाचीं, त्यांतील कोणाचीहि भूमिका विबीअम्मानें नीट करून दाखविली असे आपलें मला नेहमीं वाटायचें. तिच्याजवळ जशी निर्भयता होती, जसे असामान्य धैर्य होते, तसें क्वचित्च कोठे आढळेल. स्त्रियांत तर नाहींच जवळ जवळ आढळणार. खरोखरच मावशीवर माझे फार प्रेम होतें.

आईहून दहा वर्षांनीं मोठी असूनहि, आणि स्वतः परंपरागत रूढींचें जीवन जगत असूनहि विबीअम्मा आईहूनहि विशाल मनाची होती, उदार मनाची होती. आईप्रमाणेंच आमच्या अर्वाचीन रीति नि कल्पना ऐकून तीहि धक्का बसत्यासारखें करी. परंतु आमच्यापैकीं कोणावरहि ती शेरें मारीत बसत नसे. हा तिचा शहाणपणा होता. बायकांनीं केंस कापावे, बाह्या नसलेलीं पोलकीं घालावीं, वगैरे गोष्टी तिला पसंत नसत. परंतु आम्ही तिच्या पाठीला लागून ती चिडून आम्हांला कांहीं तरी म्हणेल असें करण्याची खटपट करीत असूं. “तुला आवडत नाहीं तर आम्हांला म्हण कीं तुमचें चुकत आहे. मूर्ख आहांत.” असे आम्ही तिला म्हणायचें. परंतु ती बोलत नसे; ती केवळ आमची उपेक्षा करी. तिकडे लक्षच देत नसे. परंतु आईचे तसें नसे.

आई आपल्याला कां आवडत नाही त्याची कारणे सांगे; नाना प्रकारांनी आपली नापसती दाखवी. परंतु त्यामुळे परिस्थिति थोडीच कांहीं सुधारत असे! आम्हांला जें पसंत नसे ते आम्हीं केलेंच पाहिजे असा तिचा हट्ट नसे. परंतु आम्ही अधिक सनातनी व्हावें, इतकें अर्वाचीन होऊ नये, असें तिला वाटे.

बिबीअम्मा माझी केवळ प्रिय मावशीच नव्हती, तर आणखीहि कांहीं होती. ती माझ्या विश्वासाची जागा होती. जेव्हां कधी आईकडे जायला मी धजत नसें, तेव्हां तिच्याकडे निर्भयपणें जात असें. कारण माझा दृष्टिकोन समजून घेण्याचा ती प्रयत्न करी. तसें करणें कितीहि अवघड असले, तरी ती यत्न केल्यावांचून राहत नसे.

मार्गदर्शनासाठी आई नेहमी दुसऱ्यावर विसवून असे. कोणत्या गोष्टीत तिनें कधीं निर्णय घेतला आहे असे झालेच नाही. असा प्रसंग आठवत नाही. म्हणून निश्चित सल्ला ती आम्हांला कधीं देऊ शकत नसे. तिला ते कठिण जाई. शिवाय आईकडे आम्ही निराळ्या दृष्टीने पाहत असूं. आई म्हणजे एक मुकुमार नाजुक मूर्ति. आम्हीं तिला संभाळलें पाहिजे. तिची काळजी घेतली पाहिजे. तिनें नाही आमची काळजी घ्यायची, तिनें नाही मार्गदर्शन करायचे. म्हणून मी माझ्या सा या भानगडी, साऱ्या कुरबुरी, माझ्या अडचणी, माझ्या चिंता घेऊन बिबीअम्माकडे जायची. आणि तिने एकदां हि मला निराश केलें नाही.

जेव्हां आईचे प्राण गेल्याचा बातमी आम्हीं तिला नेऊन दिली, तेव्हां ती स्तमित झाली. तिचा विश्वास बसेना. आपण जिवत असावें, नीट असावे, आणि आपली लहान बहीण इतक्या थोड्या अवधीत मरावी हें शक्य तरी आहे का? परंतु हळूहळू ती शोकान्त सत्यकथा तिच्या ध्यानांत आली. किती तरी दुःखांना तोंड देऊन उरणारें तिचें ते बलवान, शूर हृदय—परंतु त्याला आज एवढा धक्का बसला, त्याच्यावर एवढा आपघात झाला कीं त्याची तीव्रता कमी करणे मानवी शक्तीच्या पलीकडचें होते; परंतु जरी तिचे हृदय विदीर्ण झाले होते, तिचीं इद्रियें घेरी आल्यासारखीं झालीं होती, तरी त्या तीव्र दुःखांतहि तिनें आधीं आमचा विचार केला. आमचें दुःख कमी करण्यासाठीं स्वतःचे लपवण्याचा तिनें प्रयत्न केला. प्रेतयात्रेसाठीं काय काय तयारी करायची तें आम्हांला माहित नव्हतें. बिबीअम्माच्या तें ध्यानांत आलें. तीच स्वतः सारी तयारी करूं लागली. अन्त्यविधीसाठीं स्वतःच्या हातानें तिनें सारें साहित्य गोळा केलें. ज्या लहान बहिणीला तिनें वाढवलें होतें, आणि जन्मभर जिची काळजी तिनें घेतली होती, त्या बहिणीच्या अन्त्यविधीची तयारी तिनें आपल्या हातानें करून दिली.

प्रेतयात्रा निघाली. आईचा देह घराच्या बाहेर काढण्यांत आला. बिबीअम्मा एखाद्या पुतळ्याप्रमाणें व्हरांज्यांत उभी होती. ती अचल होती. डोळ्यांतून एकहि अश्रु-

बिंदु आला नाही. आपल्या आवडत्या बहिणीची पुष्पालंकृति ती ताटी जोंपर्यंत दिसत दिसत होती, तोंपर्यंत ती टक लवून अनिमिष नेत्रांनी तिकडे पाहत होती. लगेच ती माधारी वळळी नि आईच्या खोलीत गेली. मी तिच्या पाठोपाठ गेलें. ज्या खोलीत आई होती, तेथें आईच्या अनेक आवडत्या वस्तु होत्या. त्यांचें जणूं बिबीअम्मा शेवटचें दर्शन घेत होती. बहिणीच्या आवडत्या वस्तु. मी माझे हात तिच्या गळ्याभोंवतीं घालून म्हटले “बिबीअम्मा, जरा पडून विश्रांति घे ना.” तिनें माझ्याकडे पाहिलें. तिच्या डोळ्यांत अद्याप अश्रु नव्हते. माझ्या प्रश्नाकडे लक्ष न देतां ती म्हणाली, “जा, स्नान करून खाली ये. मी तुझ्यासाठीं चहा करून ठेवें.” दुपारचे दोन वाजून गेले होते. मी तिच्याशीं वाद घालीत बसलें नाही. मी वर माझ्या खोलीत गेलें. स्नान करून खाली आलें तों चहा तयार होता. परंतु बिबीअम्मा कोठें होती? तो चहा मला पिववेना. बिबीअम्माची ती स्तंभित मुद्रा मला संचित करीत होती. मी तिला शोधीत गेलें. तों आईच्या खोलीत ती होती. जेथें नेहमीं आई असे, तेथें ती पडून राहिली होती. खालीं वांकून मी तिला हांक मारली. तिनें डोळे उघडले.

“बिबीअम्मा, थोडा चहा घे ना. बरे वाटेल.” मीं म्हटले. परंतु उत्तर नाही.

“बिबीअम्मा, तू आमची सर्वांची सदैव आई म्हणूनच होतीस आणि आतां तूच आमची आई आहेस. आतां फक्त तूच आम्हांला आहेस. मला तुझी फार जरूर आहे. मला तू हवीस, किती तरी हवीस.” मीं पुन्हां म्हटलें. तिनें मला जवळ घेतलें. तिच्या डोळ्यांत आतां प्रथमच अश्रु आले. ती म्हणाली, “बेटी, तू माझी आवडती मुलगीच आहेस. परंतु मनुष्याला आई एकच असू अकते. तुझी आई कायमची गेली, बाळ. तिची जागा मी भरून काढू शकणार नाही. शिवाय, मी तिच्यासाठीं जगत होतें. आतां ज्याच्यासाठीं जगावें असें काय आहे? माझे कर्तव्य संपले. मलाहि गेलेच पाहिजे.” मला बोलवेना. कारण जे अश्रु मी थांबवूं पाहत होतें, त्यांनीं मला गुदमरवले, गळ्य दाटला. मी तिच्याजवळ बसलें. तिचें डोके थोपटीत होतें. नंतर तिला झोंप लागली आहे असे वाटून मी बाहेर निघून गेले. मी कितीदां तरी तिला पाहायला पुनःपुन्हां गेलें; परंतु ती निजलेलीच. शेवटीं मला जरा भीति वाटली. म्हणून मीं जाऊन तिला हलवलें. परंतु ती जागी झाली नाही. पुन्हां, आणि आणखी पुन्हां मीं तिला हांका मारल्या, परंतु ती हलली नाही. माझा भाऊ स्मशानांतून अद्याप परत आला नव्हता. म्हणून मी गेलें नि माझ्या बहिणीला सांगितलें. तीहि घाबरली. आम्ही डॉक्टरला बोलावलें. सातांच्या सुमारास जवाहर परत आला. आणि आतां डॉक्टरहि आले. त्यांनीं पाहून सांगितलें कीं आईला झटका आला होता, तसाच हाहि आहे. आमचा विश्वास बसेना. आयुष्यांत कधीहि असा झटका तिला आला नव्हता. ती कधीं फारशी आजारीहि पडली नव्हती. तिची प्रकृति सदैव निरोगी. परंतु तीच तेथे निश्चेष्ट पडली होती.

तिला कशानेंहि वांचवतां येत नव्हते. वांचवायला करण्यासारखें कांहीं नव्हतें. सर्वांचीच चमत्कारिक स्थिति झाली. माझी तर फारच. दुसऱ्यांना ती होती त्यापेक्षां अनंत पटीनें ती मला प्रिय होती; दुसऱ्यांना वाटे त्यापेक्षां अनंत पटीनें ती मला मोलवान वाटत होती. तिच्याजवळ बसून राहणें, पाहत राहणें यापलीकडे आम्ही अधिक कांहीं करूं शकत नव्हतो. आदल्या दिवशींची रात्र काढली होती तशीच ही आजची काळरात्र काढायची. मी इतकी शोकाकुल झालें होते, कीं मला हलवेना. तिच्याजवळच मी बसलें. माझ्या मनांत आठवणींचा सागर उसळला होता. कित्येक वर्षांच्या आठवणी. किती तरी दिवस, किती तरी वर्षे ती आमच्याकडे होती. त्या सर्व दिवसांच्या आठवणी. आणि जें प्रेम नि समजून घेण्याची जी सहानुभूति तिनें मला दिली, आईच्या बाबतीतील तिची अचल श्रद्धा नि भक्ति, आमच्या कुटुंबावरची तिची निष्ठा नि प्रीति—सारें सारें आठवत होतें माझ्या हृदयाचे हजारो वेदनामय तुकडे उडतील, हजारों रक्ताळ छकलें उडतील असें वाटे. परंतु तसें झाले नाही. अगतिक होऊन तेथें मी बसलें. तिच्या प्रशान्त मुखाकडे पाहत होतें. या अशा गोष्टी कां घडतात याचा विचार करीत होतें.

रात्रभर आम्ही पहारा करीत होतों. आणि पहांटे पांच वाजतां, आईच्या मरणानंतर बरोबर २४ तासांनीं बिबीअम्माने प्राण सोडला. २४ तासांच्या आंत आई नि मावशी दोघे मरावीत ? ते अशक्य वाटे. आम्हांला दुःखांत लोटून, निराश करून दोघे कशीं गेलीं ?

आणि पुन्हा आणखी एक प्रेतयात्रा ! आदल्या दिवशींच्या प्रेतयात्रेपेक्षां आजची किती निराळी. बिबीअम्मानें सन्यास घेतला होता. सन्याशाला अन्त्यविधि नाहीत. आम्ही तिला केशरी वस्त्र नेसवले. तिच्या सौंदर्याशिवाय दुसरा दागिना अगावर नव्हता. तिचे तोंड वृद्ध नि रेखांकित जरी होते, तरी ते एकदम तारुण्यसंपन्न वाटले. साऱ्या सुरकुत्या नाहीशा झाल्या. तिच्या मुखावर अशी शान्ति होती, कीं ती सुखी आहे असे कोणालाहि वाटावे. कदाचित् आपल्या बहिणीबरोबर ती असेल, जिच्यापासून मृत्युहि तिला दूर करू शकत नव्हता.

आईच्या प्रेतयात्रेला हजारो जमले होते. एखाद्या राणीला न्यावें त्याप्रमाणें तिला स्मशानांत नेण्यांत आलें. किती वैभव, किती थाटमाट. बिबीअम्माच्या प्रेतयात्रेलाहि गर्दी जमली. परंतु आश्चर्य हे होते कीं शेंकडों दरिद्री लोक, अंगावर चिंध्या असलेले, म्हातारे, लुले, पांगळे, थोटे ह्यांची गर्दी होत होती. बिबीअम्माला ते “ देवी ” म्हणत. तिच्या शेवटच्या दशनास ते येत होते. त्या साऱ्यांचें तिच्यावर प्रेम होते. किती तरी गरीब माणसें, खालच्या जातीतील किती तरी स्त्री-पुरुष बिनदिक्कत बिबीअम्माकडे मदत मागायला, सल्ला घ्यायला येत. आणि ती सर्वांना प्रेमानें सारें देई. तिचे जीवन सार्धें होते. आणि जें जवळ असे तें सर्व प्रिय मंडळींना देई; गरिबांना, ज्यांना जरूर असे

त्यांना मुक्तहस्तानें देई. तिच्या मृत्यूनें आपला एक मोठा आवार गेला, प्रेमळ मित्र गेला असें त्यांना वाटलें. प्रकृति निरोगी असतांना आईच्या पाठोपाठ २४ तासांत ती गेली, यामुळें लोक तिला “ संत ” म्हणूं लागले. कारण संताशिवाय या प्रकारें आपले प्राण कोण देऊं शकेल ?

आमचें सारें आवार दरिद्रीनारायणांनीं भरून गेलें. जिच्यावर त्यांनीं भक्तिप्रेम केलें होतें, तिच्या मुखमंडळाचें क्षणभर तरी दर्शन व्हावें म्हणून त्यांची झंबड उडाली होती. ते एकमेकांवर पडत होते. सर्वांच्या डोळ्यांतून अश्रू वाहत होते. त्या दिवशीं असा कोणीहि नव्हता, कीं ज्याचें हृदय दुःखी झालें नाहीं. ज्या वेळेस ताटी—ती साधी अनलंकृत ताटी मुकेपणानें, मुक्या मिरवणुकीनें नेण्यांत येऊं लागली, त्या वेळेस सर्वांचे डोळे भरून आले, सर्वांचीं हृदये शोकाकुल झालीं.

आणि अशा रीतीनें माझ्या प्रियतम मावशीला मीं शेवटचा निरोप दिला. जें झालें तें बरें झालें असेंच मला वाटलें. कारण बहिणीशिवाय जगणें तिला असह्य झालें असतें. परंतु इतक्या एकाएकीं आम्हांला नसती सोडून गेली, तर बरें झालें असते. कारण कधींहि भरून न येणारे दोन खळगे एकदमच नसते पडले !

“ अरे धांब्रा, द्वेष, मत्सर, मरण हा पुन्हां आलीच का पाहिजेत ? धांब्रा, माणसांनी एकमेकांस मारलेच का पाहिजे, मेलेंच का पाहिजे ? धांब्रा, त्या कट्ट भविष्याच्या भाड्यांतील धंवन्धंवनका ओत ! जगाला भृतकाळाचा कंटाळा आला आहे. हे जग मरणार का शेवटी विश्रांति घेणार ? ”

—जेले

जुलै १९३९ मध्ये जवाहरने सीलोनमध्ये जायचें ठरविलें. तो मला म्हणाला, “ तूं हि चला. ” मीं त्याचें आमंत्रण आनंदानें स्वीकारलें. सीलोनला जायची मला नेहमीं इच्छा होती. किती दिवसांपासून ते मनांत होतें. परंतु पूर्वीं कधीं वेळ आलीच नाहीं, मला संधिच नाहीं मिळाली.

जवाहर एका महत्त्वाच्या कामासाठीं जात होता. कोणती होती ती काँग्रेसमित्री ? सीलोनमध्ये राहणारी हिंदी जनता नि तेथील मूळची सिंहली जनता यांच्यामध्ये पुष्कळच गैरसमज होते. कट्ट भावना निर्माण झाल्या होत्या. जवाहरनें जावें नि प्रत्यक्ष वस्तु स्थिति काय आहे तें पाहून यावें असें ठरविण्यांत आलें होतें. शक्य झालें तर दोघांमध्ये त्याने दिलजमाईहि घडवून आणावी, सुसंवाद निर्माण करवा.

पुण्याच्या विमनतळावरून एका लहान विमानांत बसून आम्ही निघालों. अगदीं सकाळची वेळ असूनहि निरोप द्यायला गर्दीं जमली होती. काँग्रेसचे स्थानिक

पदाधिकारी, जवाहरचे मित्र नि भक्त सारे आले होते. दक्षिण हैद्राबादवरून आम्ही जाणार होतो. हैद्राबादला देवी सरोजिनी नायडूंकडे आम्ही उतरलों. तिच्या कुटुंबांतील मंडळीसह जेवण केलें. नंतर मद्रास, त्रिचनापल्ली वरून आम्ही कोलंबोला दुसऱ्या दिवशीं पोचलो. लॉन्डनिया पर्वतावरील विमानतळाच्यावर आमचें विमान उडत असतां खालीं जमलेला अफाट जनसमुदाय आम्ही पाहिला. आमचा विमानवाहक मोठा हुशार होता. एक गोड असा तो तरुण होता. त्यानें विमान एकदम खालीं उतरवलें नाहीं. विमान वाटोळे फिरवून त्या गर्दीच्या डोक्यावर मडले घेत घेत तो फिरत राहिला. नंतर पुन्हां त्याने विमान चढवले आणि एकदम वेगाने खालीं आला. जणूं त्याने त्या जनवृत्ताला प्रणाम केला. उतरतांच लोकांचा विमानाभोवतीं तोबा उडाला. मोठ्या मुदिकळीनें जमाव ताच्यांत ठेवतां आला. जवाहरच्या आभिनंदनार्थ लोक पुढें आले. तीं प्रेमळ हस्तांदोलनें, तीं भावनोक्कट मधुर स्मिते यांमुळे आम्ही आनदलों. आम्हाला घरीं आहों, मित्रांत आहों, असें वाटलें.

हिंदी नि सिंहली उभयविध जनतेने खांद्याला खांदा लावून आमच्या प्रेमळ अभिनंदनाचें हें जें मधुर, प्रदर्शन केलें, त्यामुळें वाटलें कीं ज्या कामगिरीवर जवाहर आलेला होता, त्याचा आरंभ तर बरा झाला. यशाची थोडी आशा वाटूं लागली. परंतु त्या वेळेस जरी आम्हांला वाटलें कीं जवाहरला यश मिळालें आहे, दोन्ही जमातींतील कटुता-जी वाढत होती-ती पुष्कळशी कमी झालेली आहे, तरी पुढें अगदीं स्पष्टपणें दिसून आलें, कीं तसें कांहीं होणें शक्य नव्हतें. आमच्या भेटीनंतर एक महिन्यानेंच सिलोनी सरकारनें ८०० हिंदी कामगारांना काहून टाकलें नि त्यांना परत हिंदुस्थानांत पाठविलें.

सीलोन मला आवडलें. तेथे जें जें मीं पाहिलें तें तें आवडलें. जरी कार्यक्रम अखंड चालू होते, तरीहि तेथील कांहीं स्थळें पाहण्यासाठीं जवाहर मधून मधून सवड काढी. आम्ही कांहीं मनोहर मंदिरें, सुंदर उपवनें पाहिलीं. आणि जेथें जेथें जात असूं तेथील तें आतिथ्य पाहून आमचें हृदय उचबळून येई. आम्ही त्या स्वागतानें भारावून जात असूं. सिंहली नि हिंदी यांची जणू आमच्यावर प्रेमस्नेहाची वृष्टि करण्यांत स्पर्धा लागे. अशा उदार नि सुस्वभावी लोकांत इतके भेद कां, कटुता निर्माण होण्याइतके तीव्र भेद कां, हें मला समजत नसे.

सीलोनमध्ये ख्रियांत जरी पडदा नसला, तरी बहुतेक समारंभांतून आमचें स्वागत होतांच पुष्पहार वगैरे घालून झाल्यावर, यजमान जवाहरला पुरुषांच्या बैठकींत घेऊन जाई नि यजमानीण मला आंत ख्रियांच्या मंडळांत नेई. भोजनाच्या वेळेस आम्ही थोडा वेळ मिसळत असूं. आणि मग पुन्हां पुरुष एकीकडे जात, स्त्रिया एकीकडे जात.

हिंदुस्थानांत मतवादी बायांचा धिंगाणा फारसा नाही. कांहीं स्त्रियांच्या संस्था आहेत. परंतु त्या सामाजिक सुधारणांतच बहुतेक लक्ष देतात. परंतु राष्ट्रीय चळवळ, स्वातंत्र्याचे महान् आंदोलन मुरू झाल्यापासून पुरुषांच्या बरोबरीने आम्हांलाहि स्वातंत्र्य हवे, आम्हीहि त्यांच्या बरोबरीच्या आहोत, कमी नाही, समान स्वातंत्र्य हवे, अशा विचाराना खूप चालना मिळाली. महात्मजींचे अनत्याचाराचें, अहिंसेचें तत्रच असें आहे की त्यांत पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियाहि भाग घेऊ शकतात. गांधीजींचा सिद्धान्त स्त्रियांच्या हृदयाला पटला. आणि हजारो वर्षांच्या चालत आलेल्या रूढी तोडायला, त्याप्रमाणे भारतमातेचीहि बधने तोडायला गांधीजींनीं मार्ग दाखवला. घराच्या बाहेर न पडणाऱ्या भारतीय नारी हजारोनीं स्वातंत्र्यसंग्रामांत सामील झाल्या. हालअपेष्टा, कष्ट, सकटे, तुरुंगवास, मृत्यु. सर्वांना तोड घायला त्या उभ्या राहिल्या. आणि असें केल्याने सामाजिक नि राजकीय दोन्ही प्रकारचें स्वातंत्र्य त्यांनीं मिळविले.

सीलोनमध्ये, जेथें जेथें आम्ही गेलो, तेथें तेथें जवाहरला बघावे म्हणून, त्याच्या तोंडचे चार शब्द ऐकायला मिळावेत म्हणून, हजारो नरनारी जमत. चहाच्या नि रबराच्या मळ्यांतून काभ करणाऱ्या तामीळ कामगार बंधुभागिनींची खूप गर्दी असे. आमच्या जायच्या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना हजारों लोक तासन् तास जवाहर दृष्टीस पडावा म्हणून ताटकळत उभे असत. मोटरींतून मी त्यांच्याकडे बघत असे; कधीं कधीं मोटरींतून खालीं उतरून भावाबरोबर उभी राहून त्या संमिलित समुदायाकडे मी पाहत असे. त्यांचीं तोंडें तेजानें फुललेलीं दिसत. आपल्या प्राचीन मातृभूमीहून आशेचा नि उत्साहाचा सदेश घेऊन आलेल्या त्या भारतपुत्राकडे बघत असतांना त्यांच्या तोंडावर विश्वासाचें, प्रेमाचे तेज झळके. आपल्या जन्मभूमीपासून आपण दूर असलों, तरी आपणांला आपले देशबांधव विसरले नाहीत अशी खात्री, असा विश्वास, जवाहरची ती त्यांच्यांतील उपस्थिति त्यांना देत असे.

एके दिवशीं दिवसभरच्या अपरंपार श्रमामुळें जवाहर अगदीं गळून गेल्यासारखा दिसला. या साऱ्या श्रमांचा कांहीं उपयोग होईल का, कशाला करायची इतकी यातायात, असें क्षणभर मनांत आलें. परंतु तीं लाखोंचीं तोडे माझ्या डोळ्यांसमोर येत. जर लाखोचें प्रेम नि विश्वास मिळत असेल, तर कितीहि कष्ट पडले तरी ते घेणे योग्यच होईल असे मग वाटे.

दहाच दिवस आम्ही लंकेत होतो. गजबजलेले दिवस. किती तरी सभा, परिषदा, ते स्वागतसत्कारसमारंभ ! आणि सीलोमधील सुंदर स्थळांना आम्ही दिलेल्या भेटी ! सारखी धांवपळ होती. आणि आमची मुदत सपली. आमची म्हणण्यापेक्षां जवाहरची सपली. कारण मी तेथे आणखी एक आठवडा राहून मग मुंबईस परतले.

सीलोनहून परतल्यावर जवाहर लगेच चीनला जायला निघाला. राजा, मुलें, मी-आम्ही सारींच अलाहाबादला त्याला निरोप देण्यासाठी गेलों होतों. चीनमध्ये जाण्याचें स्वप्न किती तरी दिवस जवाहर खेळवीत होता. प्राचीन देशांचे त्याला सदैव आकर्षण वाटतें. स्वतःची इच्छा पूर्ण करण्याची त्याला आज संधि मिळत आहे, ती इच्छा आज तो पुरी करूं शकत आहे, यामुळें मला तरी आनंद झाला; परंतु तिकडे फार दिवस तो राहूं शकला नाही. ती क्षणिक अल्पजीवि भेट झाली. महायुद्ध भडकल्यामुळें एकाएकी त्याला चीनची यात्रा संपवावी लागली. तो परत आला. चिनी लोक नि त्यांचा महान नेता जनरॅलिसिमो चॅंग-कै-शेक यांचें धैर्य नि निश्चय पाहून जवाहरला अपार कौतुक वाटलें, अति आदर वाटला. कांहीं झालें तरी चीनच्या स्वातंत्र्याचें रक्षण करण्याची त्यांची ती भीष्म प्रतिज्ञा पाहून जवाहरचें हृदय उचबळून गेलें.

१९३९ सप्टेंबरमध्ये इंग्लंड नि जर्मनी यांच्यांत युद्ध सुरू झालें. हिंदुस्थाननेहि जर्मनीशी युद्ध पुकारल्याचें जाहीर करण्यांत आलें. परंतु हिंदी जनतेला एका अक्षरानेंही विचारलें नाहीं. हिंदी जनतेची समति घेतली नाहीं. आम्ही एकंदर परिस्थितीकडे काळजीपूर्वक पाहत होतो. साम्राज्यवाद शेवटीं खत होईल अशी आशा करीत होतो. या सर्व गोंधळांतून, या चिखलांतून स्वतंत्र असा नव हिंदुस्थान जन्माला येईल असे वाटत होतें. गांधीजींची तद्रतच राष्ट्रीय सभेची सहानुभूति संपूर्णपणें ब्रिटिशांकडे होती. मैत्रीचा नि मदतीचा हात प्रामाणिकपणानें पुढें करण्यांत आला होता. युद्धहेतु जाहीर करा अशी आमची मागणी होती. परंतु युद्धहेतूची घोषणा केली जाईना. हळूहळू ब्राह्मोन्त्या हृदयांतील आशांकुर जळून गेले. सारा भ्रमाचा भोंपळा फुटला. विफलतेची भावना फैलावली. ब्रिटन आपल्या इतिहासांतील आणीबाणीच्या वेळीं तरी हृदयपरिवर्तन झालेलें दाखवील असे जें वाटत होते, तें फोल ठरलें.

१९४० मध्ये मिर्झापूर म्हणून, दुसरा मार्गच नव्हता म्हणून गांधीजींनीं वैयक्तिक सत्याग्रह सुरू केला. साऱ्या राष्ट्राच्या वदने केलेला तो नैतिक निषेध होता. आदर्श सत्याग्रही श्री. घिनोबा भाषे हे पहिले स्वयंसेवक म्हणून गांधीजींकडून निवडण्यांत आले जवाहर दुसरे निवडले जाणार होते. परंतु सत्याग्रह करण्यापूर्वीच, बरेच दिवस आधीं वर्धाहून अलाहाबादेस येतांना वाटेतच त्याला पकडून गोरखपूर येथें ब्रिटिशांसाठीं नेण्यांत आलें. चार वर्षांची सक्तमजुरी त्याला मिळाली. ती शिक्षा ऐकून सारा हिंदुस्थान अवाक् झाला; स्तमित झाला. परंतु त्याचबरोबर स्वातंत्र्यासाठीं निकरानें लढायला, अधिकच निश्चयानें लढायला तो बद्धपरिंकर झाला.

राजानें सर्वांआधीं स्वयंसेवक म्हणून नांव दिलें. जेव्हां त्याने गांधीजींची परवानगी मागितली, तेव्हां गांधीजींनीं कृष्णीला कल्पना मान्य आहे का असे विचारले. जर कांहीं कारणास्तव मीं परवानगी देत नसेन, तर राजाने तुरुंगांत न जाणे बरें, तो

तुरुंगांत न गेलेलाच बरा, असें गांधीजी म्हणाले. आमच्याभोवती सारा अंधार होता, गोंधळ होता, उत्पात होता. परंतु जे थोडेफार देशासाठी करतां येईल, तेहि हातून न झालें, तेहि न केलें, तर राजा दुःखी होईल हें जाणून मीं परवानगी दिली. राजाला अटक झाल्यानंतर महिन्याभरानें वापूंना मीं पत्र लिहिलें. सत्याग्रह करण्याची मींहि परवानगी मागितली. मीं लिहिलें, “ लड्यापासून दूर राहणे नीरस वाटतें. ” परंतु मुलें लहान असल्यामुळें त्यांच्याकडे कोणी तरी पाहणें अगत्याचें असल्यामुळें त्यांनीं मला परवानगी दिली नाही. त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें वागण्याहून दुसरा मला मार्ग नव्हता.

याच्यापूर्वी राजा नि मी पंधरा दिवसांहून अधिक एकमेकांपासून दूर राहिलों नव्हतो. कधीं एखादे वेळेस फार फार तर तीन आठवडे वियुक्त झालेलीं असूं यामुळे त्याचा हा वियोग मला चांगलाच जाणवला. दर पंधरा दिवशीं मुलाखतीची मुभा होती. ठराविक वेळीं आम्ही पत्रें पाठवूं शकत होतो, आणि माझ्यासभोवतीं पुष्कळ भलेभले मित्रहि होते. तथापि जरा मुनेमुने वाटल्याशिवाय राहत नसे. माझ्या दोन्ही मुलांनाहि राजा नसल्यमुळें चुकल्याचुकल्यासारखे वाटे. परंतु जरी ते लहान होते, तरी त्यांना समजत होतें. आपल्या पित्याचा त्यांना अभिमान वाटत होता. एकदां केव्हां तरी भेटिला आम्ही गेलों होतो. दोन्ही मुलांच्या भावना त्या वेळीं उचंबळून आल्या. रडायचें नाही असें त्यांनीं ठरविले होते. ते अश्रु रोखूं पाहत होते; परंतु शेवटीं गालांवर ते घळघळून आलेच. परंतु आतां या वेळेस मुलाखतीहि नाहीत. त्यामुळें लहान मुलांच्याहि हृदयांत कटुता, दुःख, सताप निर्माण झालीं आहेत.

“ पृथ्वीवरील साऩ्भा साम्राज्यांच्या साऩ्या फौजा जरी आल्या, तरी एका सत्याग्रहीचा आत्मा त्यांना चिरडून टाकतां येणार नाहीं, आणि तो एक मनुष्य प्रभावी ठरेल.”

-- टेरेंस् मॅक्स्विनी

जवळ जवळ अपत्य ११ वर्षे जवाहर आपल्या आईबापांचे एकच अपत्य होता. त्याचे खूप लाड केले जात. विशेषतः आईचा तर तो फारच लाडका होता. तो शाळेंत कधीं गेला नाही. घरींच त्या त्या विषयांतील तज्ज्ञ शिक्षक त्याला शिकवीत. किती तरी वर्षे त्याला भाऊ वा बहीण नसल्यामुळें तो एकटा एकटा होता. वडीलहि जरी त्याचे लाड पुरवीत, तरी सुदैवाने ते कडक शिस्तीचेहि भोक्ते होते. यामुळें फाजील अहंकारी जवाहर झाला नाही.

लहानपणापासूनच वडिलांविषयीं जवाहरला फार आदर वाटे. जें जे चांगलें आहे, जें जें धीराचें नि सामर्थ्याचें आहे त्या सर्वांची मूर्तिमंत प्रतिमा म्हणजे आपले वडील असें त्याला वाटे. वडिलांप्रमाणें व्हायचें हीच एक त्याची महत्त्वाकांक्षा होती. वडिलां-विषयीं पूज्यभाव नि प्रेम जरी त्याला वाटे, तरी तो त्यांना बराच भीतहि असे. वडिलांच्या रागाची त्याला नेहमीं धास्ती असे. कारण एकदां त्या रागाला त्याचा बळी पडला होता, त्या क्रोधाच्या कचाट्यांत-तावडींत तो सांपडला होता. आणि तो स्मृति सहजा-

सहर्जी पुसली जाण्यासारखी नव्हती. परंतु वडील अन्यायानें कधीहि शासन करणार नाहीत अशी आमची खात्री असे. तथापि पुढें वयोमानाप्रमाणे वडिलांचा रागहि कमी होऊ लागला. त्यांनीहि आपली ही वृत्ति कदांत आणली. जरी मधून मधून ती वृत्ति दिसे, तो राग जरी आंत सदैव होताच, तरी तो आतां वरचेवर वर उफाळत नसे.

अशा रीतीनें जवाहर वाढला. लाजाळू, अति सवेदनाक्षम असा हा मुलगा होता. वरोबरीचे सवगडी नसल्यामुळे तो वडील माणसांतच पुष्कळसा मिसळे. वयाच्या चौदाव्या वर्षीच तो हॅरोला गेला. केव्हीजला अभ्यास पुरा करून १९१२ मध्ये तो हिंदुस्थानांत परत आला. तेव्हां तो माझ्या प्रथम दृष्टीला पडला. त्यानें १९०८ मध्ये म्हुर्टीत घरीं आलेला असतांना मला पाहिले होतें.

किती तरी वर्षे माझा भाऊ मला परक्यासारखाच वाटे. कधी मी त्याच्यावर प्रेम करीत असें, कधी त्याच्याविषयीं आदर वाटे, तर कधी त्याचा रागहि बेई मग तो मुळीच आवडत नसे असे व्हायचें. परंतु कांहीं वर्षांनीं जेव्हां सत्याग्रह चळवळ सुरू झाली, आणि जवाहरनें राजकारणांत उडी घेतली, त्या वेळेपासून मला त्याचें स्वरूप बरेंचसें दिसू लागले. आणि जसजसा त्याचा स्वभाव मला अधिकाधिक कळू लागला, तसतसा त्याच्याविषयींचा आदर वाढतच गेला. एके काळीं मला चुकीनें वाटे कीं माझा हा भाऊ अहकारी आहे म्हणून. परंतु आतां सम्यक् दर्शन झालें.

तो आदर्श वडील भाऊ आहे. माझ्या बहिणीपेक्षां आणि माझ्यापेक्षां तो वयानें इतका मोठा असूनहि त्यानें कधीहि आमच्यासाठीं कायदे केले नाहीत. असेंच वागलें पाहिजे, तसेंच केलें पाहिजे, असें इतर वडील भावांप्रमाणें त्यानें कधीं केले नाहीं. आम्हीं केलेले कधीं जर त्याला पसंत पडलें नाहीं, तर तो सौम्यपणानें, शहाणपणानें, नीट धोरणानें आमच्याशीं त्या वाबतींत बोले, चर्चा करी; आणि आम्ही चुकलों आहोंत हें तो आम्हास दाखवी; आणि आपणच चुकलो हें मग आम्हांसहि दिसे. त्याचें म्हणणें समजा, आम्हांला पटलें नाहीं, तरीहि जरी त्याला दुखावल्यासारखें मनांत वाटलें, तरीहि तो ते दाखवीत नसे आणि स्वतःचीं मतें आमच्यावर लादीत नसे. स्वरूपचा नि माझा तो वंदनीय असा बडा भाईच केवळ आहे असें नव्हे, तर तो आमचा महान् मित्र आहे, प्रेमळ सखा आहे. आम्हांला तो अति अमोल वाटतो. त्याचें आमच्यावर किती प्रेम, कशी समजून घेण्याची बुद्धि ! ज्याप्रमाणे वडील आधार वाटत, त्याप्रमाणेंच आज जवाहर वाटतो. आम्ही कधीं संसारांतील चिंतांनीं, नाना प्रकारच्या प्रश्नांनीं जिकिरीस आलों, तर आम्हांला कोण धीर देतो ? जवाहर. तो धीर देतो. तो सामर्थ्याचा मेरू आहे, आमचा आधारस्तंभ आहे. या खांबाला आम्ही टेंकतो नि निर्धास्त वाटतें. तो उपदेश देत बसत नाहीं, तर ज्या ज्या वेळेस मदतीची, मार्गदर्शनाची आवश्यकता असते, त्या वेळेस साहाय्यार्थ पुढें येतो. उपहासाची किंवा उपालंभाची भीति न वाटतां आम्ही

आमचीं सारीं हज्जें त्याच्याजवळ ओकतो. तो अति विश्वासाह आहे. स्वतः मानवी असल्यामुळे तो दुसऱ्याचा दुबळेपणा समजू शकतो.

वडिलांच्या मृत्यूनंतर जवाहरला आईची नि माझी सदैव काळजी वाटे. स्वरूपचें लग्न झालेलें होतें. तिचें स्वतःचें घर होते. आमच्या लहानशा कुटुंबाचा जवाहर आतां मुख्य होना; परंतु हिंदी कुटुंबांत पद्धति असते त्याप्रमाणे मला नि आईला आपण आतां जवाहरवर केवळ अवलंबून आहोंत असें वाटूं नये म्हणून तो फार जपे. आमच्या मनांतहि असें कधीं आलें नाहीं कीं आतां आम्ही परावलंबी झालों; आतां जवाहर प्रमाणः परंतु त्याला तसें वाटलें. वडिलांनीं मृत्युपत्र करून ठेवलें नव्हतें. त्यांनीं तसें करावे असें आम्हीहि त्यांच्यापासून कधीं अपेक्षिलें नाहीं. कारण असें करणे म्हणजे त्यांच्या स्वभावाच्या अगदीं विरुद्ध होतें. परंतु आतां कांहीं गोष्टींची जवाहरला सारखी चिंता वाटे. वडीलजिवंत होते त्या वेळेस मी ज्या मोकळेपणानें वागत होतें, तशी अतां वागणार नाहीं, पैसे वगैरे लागलेसवरले तर मागणार नाहीं, असे त्याला वाटे. म्हणून त्यानें मला एक पत्र लिहिलें. मीं आणि आईने स्वतःला आनंदभवनाचे तसेंच वडिलांनीं जें कांहीं इतर ठेवलें असेल त्याचें मालक समजावे अशी इच्छा त्या पत्रात त्यानें प्रकट केली होती. तो आतां एक विश्वस्त म्हणून आमचा कारभार पाहणार होता. विश्वस्त या नात्यानेच माझ्याकडे पाहा असं त्याने लिहिले होते. त्यांत त्यानें आणखी असेहि लिहिलें होते कीं “ मला नि माझ्या कुटुंबाला फारसें लागणार नाहीं; तेव्हां आपण पूर्वीं प्रमाणेंच एकत्र राहू शकू. त्यांत संकोच वाटायचे कारण नाहीं; परंतु मी येथें तुम्हांला जरूर तेव्हां मदत नि मार्गदर्शन करायलाच फक्त आहे असें तुम्ही समजून चालावे. असा वागणारा भाऊ या जगांत मिळणे कठीण असें मला वाटलें. हे सारें त्यालाच शोभण्यासारखें आहे. स्वतःच्या श्रेयाप्रमाणे तो वागतो. कधीं चलित होत नाहीं. जवाहरचा हा विशेष आहे. त्याच्या डोळ्यांसमोर कांहीं एक आदर्श असतो. आदर्शांमुरूप तो आचारण ठेवतो हें विशेष.

वडिलांप्रमाणेच जवाहरहि शीघ्रकोपी आहे. मी चौदा वर्षांचीं होते तेव्हां जवाहर मला गणित शिकवू लागला. तोच आपण होऊन म्हणाला, “ मी शिकवीत जाईन.” गणित म्हणजे मला अगम्य वस्तु. माझे डोकें उठायचे त्या गणितानें. जवाहर आतां शिकवणार म्हणून मी नाचूं लागले नाहीं. परंतु त्याने आतां शिकवतो म्हटलेंच, तर नाहीं कसे म्हणाचे ? सुटायला मार्ग नव्हता. त्या काळांत जवाहरला जरा मी भीतच असे. तो माझ्यावर सतापलेला पाहायची मला फारशी इच्छा नव्हती. आमचें अध्ययन-अध्यापन सुरू झालें. पहिले कांहीं घडे फारच चांगले वाटले. जवाहर कितो छान सांगतो, कसें छान शिकवितो असे वाटले. ज्या विषयाचा मनापासून मीं तिटकारा करीत असें तोच विषय अति आनंदाचा वाटूं लागला. मी त्यांत रस घेऊ लागलें. शुष्क नि नीरस

गणितविषय काव्यमय वाटू लागला. एक तासच जवाहर शिकवी. परंतु तो तास केव्हां येतो असें मला होई. परंतु जवाहरची जो भीति कमी वाटू लागली, मलाहि जरा आत्मविश्वास वाटू लागला; तोंच कांहीं तरी बिनसले. एके दिवशीं माझे लक्ष्य लागेना. मला त्या दिवशीं कसेसेच वाटत होतें. माझी एकाग्रता होईना. कांहीं लक्षांत राहीना, आठवेना, सुचेना. यामुळे जवाहर चिडला. (त्याचा तरी काय दोष? मी त्याला दोष देत नाही.) तो संतापू लागला. त्याचें तें खवळलेले नारसिंह रूप पाहून माझ्या डोक्यांत थोडेंफार होतें-नव्हतं, तेहि पळाले! मी केवळ मुकी बनलें. कशाचेच उत्तर मला देतां येईना. तो कांहीं वाक्ये ओरडला, आणि मी धाबरून गेलें. माझी अक्कलच गुग झाली, बुद्धि जणूं मेली. मला मेल्यासारखे वाटले. मी स्तमित झाले, अ-वाक् झालें. मी जायला निघालें, एखादा धडा नाहो आठवला म्हणून का तो महान् अपराध? एखादे वेळेस माणसाला नाहीं मेलें. आठवत. माझे मन जणूं दुखावलें गेलें. मी अ-सुखी आहे असें मला वाटले. मी माझ्या डोळ्यांतलें पाणी अडवीत होतें, परंतु मी माझीं पुस्तकें भीतभीत हळूच गोळ्य करीत असतां डोळे आलेच भरून; माझे अश्रु बघून एका क्षणांत त्याचा राग गेला. त्याला वाईट वाटले, पश्चात्ताप झाला. मला जवळ घेऊन त्यानें चुकलो म्हटले, क्षमा मागितली. परंतु ह्या प्रसंगानंतर त्याने कित्तीहि सांगितलें, कित्तीहि खटपट करून पाहिली, तरी पुन्हां मी त्याच्याजवळ धडे घ्यायला गेलें नाहीं. तो माझे मन वळवण्याची शिकस्त करी. परंतु मी नाहींच गेले.

राजकारणाशिवाय, तसेंच लेखनावाचनाशिवाय जीवनांत दुसरी कसली गोडी जवाहरला नाही असें त्याला नीट न ओळखणारे लोक समजत असतात. परंतु ही गोष्ट सर्वस्वी खरी नाही. या गोष्टींत त्याचा पुष्कळसा वेळ जातो ही गोष्ट खरी; परंतु दुसरेहि त्याचे आवडते नाद आहेत, नाना छंद आहेत. परंतु इच्छा असूनहि त्या इतर गोष्टींकडे, त्या इतर छंदांकडे त्याला भरपूर वेळ देतां येत नाहीं. राजकारणांतून वांचलेला वेळ तो वाचनांत दवडतो. कधीं कधीं लेखनांतहि. परंतु लिहिण्याचे काम बहुधा तुरुंगांतच तो करतो. घोड्यावर बसणें त्याला आवडते. तो खंदा घोडेस्वार आहे. पोहण्याचाहि त्याला नाद आहे. परंतु पोहण्याची सभि क्वचित्च त्याला मिळते. नाटक-सिनेमाला तो फारसा जात नाहीं. आम्हीं आग्रहच केला आणि चित्र किंवा नाटक खरोखरच चांगले असलें, तर तो येतो; त्यांत रसहि घेतो. परंतु जवाहरचा खुला दिल जेव्हां तो मुलांत असतो तेव्हां पाहावा. मुलें, मग तीं कित्ती का वर्षांचीं असेनात, त्याला त्याची फिकीर नसते. मुलें लहान असोत वा मोठीं असोत. तो त्यांच्यांत रमतो. मुलांचा त्याला फार लळा; आणि मुलेंहि त्याला जीव कीं प्राण करतात. तो कित्तीहि कामांत असला, अथवा कित्तीहि थकलेला असला, तरीहि जर एखादे मूल येऊन त्याला हें असेंच कां, तें तसेंच कां वगैरे प्रश्न विचारून भंडावूं लागलें, तरी तो त्या मुलावर रागावणार नाहीं,

त्याला रागाने दूर लोटणार नाही, हो तिकडे चालता असे म्हणणार नाही. उलट आपलें सारें काम थांबवून तो त्या मुलाची जिज्ञासा पुरी करील.

जवाहरमध्ये आणखी एक कधीं नाहीसा न होणारा गुण आहे. तो कोठेंहि असो; तुरुंगांत असो वा बाहेर असो; कितीहि कामांत असो; थकलेला भागलेला, गळून गेलेला असो; तो कधीं कोणाचा जन्मदिवस विसरत नाही; तसेंच वार्षिक दिवस किंवा आणखी असेच महत्त्वाचे प्रसंग तो विसरत नाही. स्मरणपूर्वक केल्या जाणाऱ्या या लहान-सानच गोष्टी; परंतु त्यांमुळेच तो सर्वांना आवडतो. जे त्याला ओळखतात, ते त्याच्यावर यासाठींच अपार प्रेम करतात. एकदां असें झाले, कीं हिंदी पंचांगाप्रमाणें ऑक्टोबर १९, १९३० ला माझा वाढदिवस येत होता. अटक होतांच तो दिवस जवाहरला आठवला. त्या दिवशींच त्याला अटक झाली होती. कांहीं दिवसांनीं नंतर त्यानें मला पत्रांत लिहिलें:

“ नुकतेच माझ्या असें ध्यानांत आले कीं १४४ व्या कलमाखालीं माझ्यावर पकड-वॉरंट काढणाऱ्या या ब्रिटिश सरकारनें १९ ऑक्टोबरला मला पकडून एक मोठा अपराध केला आहे. कारण एक महत्त्वाची गोष्ट त्या दिवशीं करायची मी विसरून गेलों. त्या दिवशीं तुझा वाढदिवस होता. एका सुंदर कलात्मक वस्तूची भेट त्या दिवशीं मी तुला देणार होतो. माझ्या आवडत्या लाडक्या बहिणीसाठीं मनांत योजनाहि होती. परंतु मनांतलें सारें मनांतच राहिले. तें प्रत्यक्षांत आले नाही. माझ्या हातून ही मोठीच चूक झाली. नि आतां चुटपुट लागली आहे, चुकचुक करीत आहे. परत झालेली चूक दुस्त करायला मी धांवलों आहे: हें बघ, तूं आतां एक काम कर. एखाद्या पुस्तकविक्रेत्याकडे जा आणि कांहीं सुंदरशीं पुस्तके निवडून घे. कोणतीं पुस्तके घेशील ! कांहीं प्राचीन काळांतील ज्ञानभांडाराचीं पुस्तके घे; कांहीं मध्ययुगांतील श्रद्धेचीं घे; कांहीं अर्वाचीन सशय-वादावरचीं घे; आणि भविष्यकलीन नवभुगाचीं घे. घे अशीं सारीं सुंदर पुस्तके. त्यांचे पैसेहि दे. आणि आपल्या भावाची लाडक्या बहिणीला उशीरा का होईना, परंतु आलेली प्रेमाची भेट समज. तुझा भाऊ जरा विसरभोळ्य आहे, परंतु आपल्या लहान बहिणीची त्याला नेहमीं आठवण येत असते. आणि विकत आणलेलीं तीं निवडक पुस्तके वाच. जें वाचशील त्यांतून एक जादूचे शहर निर्माण कर. नाना स्वप्नें तेथे असतील. किल्ले असतील. उद्याने असतील. फुलांच्या बागा, खळखळ वाहणारे झरे तेथे असतील, तेथे सुख नि सौंदर्य असतील. जीं दुःखें, जे शाप या पृथ्वीला, दुःखी जगाला सोसावे लागत आहेत, त्यांना त्या तुझ्या कल्पनानगरींत मुळींच येऊ देऊ नकोस. जीवन म्हणजे मग सुखमय असा चिरप्रयत्न; हे जादूचे शहर बांधण्यासाठीं अखिरत उद्योग नि साहस; जीवन म्हणजे सभोवतालची सारी श्रद्धता नि कुरूपता: सारे दुःख, दैन्य घालवून देण्यासाठीं चाललेली महान् साधना असे वाटेल.”

जवाहर इंग्लंडमधून आला, तेव्हां तो अतिनीनेटका, झकपक दिसणारा, अति सभ्य असा एक सुंदरसा नवजवान होता. परंतु श्रीमंताचा मुलगा साहजिकच जरा बिघडतो तसाच तोहि होता. जरा गर्विष्ठ असतो वाटे. परंतु पुढें अशीं वर्षे आलीं कीं मोठमोठे अनुभव त्याला मिळाले. त्याचप्रमाणें निराशा, दुःखे हींहि आलीं. यामुळें तो मृदु बनला आणि आज तो पूर्वीं कधींहि नव्हता इतका प्रेमाहर् वाटतो. पाश्चिमात्य शिक्षणाचा साहजिकच त्याच्या जीवनावर बराच परिणाम झालेला आहे. आणि जीवनाकडे पाहण्याची त्याची दृष्टि हिंदी कमी असून अधिकांशानें पाश्चिमात्य आहे असें लोक समजतात. परंतु अलीकडे युद्धाचीं उपासमारीचीं जीं हीं वर्षे जात आहेत आणि जगांत जें नैतिक निराजकीय (अराजक माजलें आहे, जो सांवळगोंधळ चालला आहे.) तें सारें पाहून हिंदी निचिनी विचार ज्या उगमांतून संस्फूर्त होऊन बाहेर पडले, त्या मूळच्या उगमांकडे आपल्यांतील बरेचजण ओढले गेले आहेत. जवाहरहि त्याला अपवाद नाही: एवढेंच नव्हे, तर तो अधिकच ओढला गेला आहे. जवाहरचें व्यक्तिमत्व आज प्राचीन विचारभूमींत आपलीं मुळे खोल दवडीत आहे, आणि समृद्ध अशा भूतकाळांतून ते रसशोषण करीत आहे. पुष्कळशीं स्वप्ने भंगल्यावरहि भ्रमाचे, भोपळे फुटल्यावरहि आज त्याच्या जीवनांत जी शांति दिसते, कटुतेचा जो अभाव दिसतो, हें सारें भारतीय सस्कृतीचे खरोखर फळ आहे. जवाहर म्हणजे पूर्वपश्चिमेचे मधुर-मीलन; जीवन कसें जगावे ते त्याला पूर्व शिकविते; आणि माणसाचे भवितव्य बनविणाऱ्या नाना वृत्तिप्रवृत्ति, नाना विचारविकार यांचें स्वरूप व्यापकपणें समजून घेण्यासाठीं पश्चिम त्याला मदत करते. म्हणून प्रखर राष्ट्रीय वृत्तीचा असूनहि आपल्या राष्ट्राचे खरें स्वातंत्र्य दुसऱ्या देशांत जुलुम निदास्य चालू असतां टिकू शकणार नाही अशा भूमिकेवर तो आज भक्कमपणें उभा आहे. हिंदुस्थानांतील घडामोडींनीं ज्याप्रमाणें त्याचें भावनाक्षम मन अस्वस्थ होतें, त्याचप्रमाणें आशिया वा युरोपमधील घडामोडींनींहि होते. स्वातंत्र्याचा तो खरा शिपाई आहे. स्वातंत्र्य कुठेंहि कधींहि धोक्यांत आलें, तर त्याची बाजू घेऊन उभें राहायला तो सदैव सिद्ध असतो.

असे कांहीं आहेत कीं ज्यांना जवाहर जरा उद्धत वाटतो, दडपणारा वाटतो. त्यांना जवाहरची ही वृत्ति आवडत नाही. कधीं कधीं जवाहर असा असतो, परंतु स्वभावानें तो गर्विष्ठ किंवा दुसऱ्यावर हुकमत गाजवूं पाहणारा असा मुर्खीच नाही. असें असण्यापेक्षां तो दूर जाईल. तो महत्त्वाकांक्षी नाही. लोकांच्या डोळ्यांसमोर तेजोवल्यांकित असें असावें असें त्याला वाटत नाही. चलट या धकाधकीत बाजूला जाऊन बसण्यांतच त्याला आनंद वाटेल. शक्य तर त्याला तेथेंच अधिक शांति मिळेल. परंतु हें सारें होणें नाही. जवाहर एक प्रकारचा स्वप्नांत विहरणारा प्राणी आहे. अति श्रमानें श्रांत झाल्यावर तो जेव्हां पडून राहतो, तेव्हां तो दूर कोठें तरी बघत असतो.

त्याचे डोळे स्वप्नमय दिसतात. या जगाचा तो नसून दुसऱ्याच जगांतील तो आहे असे वाटते. कधी कधी त्याचे डोळे अपार करुणेने नि उदासीनतेने भरलेले दिसतात; आणि त्याचे ते ५३ वर्षांचे वय असूनहि फुलाच्या झोत्याप्रमाणे ताजे दिसणारे मुखमंडल क्षणांत किती तरी वर्षांचे म्हातारे आहे असे दिसू लागते. जवाहरचे जीवन सुखाचे नाही. त्याच्या जीवनपथावर सारी फुलेच फुललेली नव्हती. दुःखकलेशांच्या, त्यागाच्या खुणा त्याच्या तोंडावर राहिल्या आहेत. ज्यांनी ज्यांनी तो कटकमय मार्ग घेतला त्या सर्वांच्याच चेहऱ्यावर त्या खुणा दिसतील.

जवाहरवर टीका करणारे लोक आहेत; त्याचे दोष दाखवणारे लोक आहेत. परंतु खरी गोष्ट म्हणजे त्यांना जवाहर म्हणजे काय ते कळतच नसत. त्याच्या वागणुकीतील मर्म ते समजू शकत नाहीत. त्याच्या मार्गाचे आकलन त्यांना होत नाही. तोहि एक माणूस आहे. तुमच्या-आमच्यासारखाच तो आहे. माणसांत असणारे दोष, दुबळेपणा त्याच्यांतहि आहे. परंतु बहुतेक सारे आपल्या दुबळेपणाला बळी पडतात; जवाहर तसा बळी पडत नाही आणि म्हणून त्याचा मोठेपणा. आज सारे हिंदुस्थान जवाहर-वेडे झाले आहे ते कां? त्याचे अनेक गुण, त्याचे शौर्यधैर्य, त्याचे सामर्थ्य, एवढ्यामुळेच नव्हे, तर त्याच्यामध्ये आपणहि एक माणूस आहो अशी भावना आहे म्हणून. तो स्वतःला हुतात्मा समजत नाही, वीरशिरोमणि मानीत नाही. तो एवढेच समजतो की देशाच्या संकटकाळी त्याची सेवा करण्याचे भाग्य भिळलेला आणि शेवटपर्यंत तशी सेवा करीत राहू इच्छणारा मी एक माणूस आहे. तुरुंगांत जाणे म्हणजे मोठा त्याग असे तो समजत नाही. तुरुंगांत जाण्याची शेखी मिरवणे त्याला आवडत नाही. जरी त्याचे निम्मे आयुष्य तुरुंगांत गेले, तरी त्यांत काय मोठेसे असे त्याला वाटते. परकी सत्तेविरुद्ध स्वातंत्र्यासाठी लढत असतांना हे सारे अपरिहार्यच आहे. एकदां तुरुंगांतून त्याने मला लिहिले:

“ आजच्या जगांत तुरुंगांत जाणे ही एक झुल्लक बाब आहे. आज जगाचा पायाच खिळखिळ्या होत आहे. नेहमी तुरुंगांत जाणे, यालाहि थोडी किंमत आहे; त्यापासून फायदा होतो; परंतु आंतून प्रेरणा नसेल, तर या किंमतीला फारसे महत्त्व नाही. जर आंतील प्रेरणा असेल, तर मग इतर कशाची पर्वा नाही. कारण ती प्रेरणा म्हणजेच कांही तरी प्राणमय वस्तु. ”

आणि तरीहि सारखे वरचेवर तुरुंगांत जाणे वाटते तितके सोपे नाही. आणि तुरुंग म्हणजेहि कांही केवळ पुष्पशय्या नव्हे, की जेथे पुन्हां पुन्हां विभ्रान्ति घ्यायला मनांत आले की जावे. कांहीना वाटते की नेहमी तुरुंगांत जाणाऱ्यांना ती एक संवयच होते, आणि मग कांही वाटेनासे होते. परंतु अशांनी कांही महिने तुरुंगांत काढावेत म्हणजे या गैरसमजांचे, चुकीच्या कल्पनांचे निरसन होईल. किती तरी शारीरिक अ-सुखे

तेथें असतात. अर्थात् जेव्हां मनुष्य तुरुंगांत जातो, तेव्हां तो हें सारें गृहीत धरूनच जातो. सर्वांत त्रासदायक गोष्ट म्हणजे तुरुंगांतील जीवनांत अरेरावीच्या ज्या रोजच्या क्षुद्र गोष्टी घडत असतात, त्यांच्याशी जुळते घ्यायला मनाला कठिण जाते.

आपल्या प्रिय मंडळीपासून विमुक्त केले जाणे, अविकार्यांच्या लहरीनुसार भेटगांठ होणे, या सर्व गोष्टींनीं सताप येतो. आपण चिडतो. दुःखी होतो. तुरुंगांत वाटेल तितके दिवस राहणे आणि पुन्हां जीवनांत कटुता येऊ न देणे ही मोठीच गोष्ट आहे. परंतु जवाहरला ती पूर्णपणे सावली आहे.

जवाहरनें लिहिल्याप्रमाणें, एखादी गोष्ट करण्याची आपल्याला आंतून प्रेरणा झाली असेल, तरच श्रेयप्राप्तीसाठीं भोगाव्या लागणाऱ्या हालअपेष्टा सुसह्य होऊं शकतात. जवाहरला पुनःपुन्हां अटक व्हावी आणि आम्हीं दुःखीकष्टी व्हावें; परंतु तो आम्हांला धैर्य नि शक्ति देई. तो म्हणे, “ मी कोण ! माझ्यासाठीं दुःखीकष्टी नका होऊं. आतां पुन्हां बाहेर येईन. ” किताही आपत्ति त्याच्यावर आल्या, तरी तो त्यांचे हंसें करी. त्यांना फार महत्त्व देत नसे. आणि आम्हांला त्या सर्व गोष्टींना धीरानें तोंड द्यायला तो शिकवी.

१९४० मध्ये त्याला चार वर्षांची सजा देण्यांत आली. त्या शिक्षेंतील सूडबुद्धीनें सारा देश स्तंभित झाला. ज्याने ज्याने म्हणून ती बातमी वाचली, तो तो हळला, चकित झाला. आम्हांलाहि तो मोठाच धक्का होता, कठोर आघात होता. सरकारच्या जगाहून विपरीत असणाऱ्या कृतीची जरी आम्हांला कल्पना होती, विचित्र नि अनपेक्षित वटहुकुमांची जरी आम्हांला सवय झालेली होती, तरी ही चार वर्षांची सजा ऐकून पूर्वी कधीहि आम्ही दुःखी झालों नव्हतो इतके दुःखी झालों. मला तर कांहीं सुचेना, जवाहरला मीं तसे लिहिलेहि. आणि राजा व मी भेटिला येऊ का विचारले. तो डेहराडूनच्या तुरुंगांत होता. माझ्या पत्राला उत्तर म्हणून त्याने लिहिले:

“ राजा नि तू जेव्हां जेव्हां याल, तेव्हां तेव्हां तुमचें सुस्वागतच आहे. मला फार आनंद होईल. विशेषतः राजाला भेटायची मला इच्छा आहे; कारण मग पुढें लौकर त्याची माझी भेट होणे शक्य नाही. (राजा वैयक्तिक सत्याग्रह करणार होता.) माझी शिक्षा ऐकून राजा अस्वस्थ झाला, त्याचे मन व्यथित झालें असे कळून मला वाईट वाटलें. आणि तूहि वेडे, अस्वस्थ झालीस ? परंतु अलीकडे मला जितकें शांत वाटत आहे तितकें पूर्वीं क्वचित्च वाटले असेल. आपल्या या वेड्या जगांत हें एक महत्त्वाचेंच कृत्य नाही का ? अशी शांति मिळविणें म्हणजे आश्चर्य नाही का ? माझे बाहेरचे जे उद्योग सध्यां थांबले आहेत, त्या उद्योगांशीं संलग्न असणारे माझ्या मनाचे कपे मीं आतां बंद करून टाकले आहेत. अभ्यासानें मी हें असें करायला, स्वतःला अलग करायला शिकलों

आहे. एखाद्या कांसवाप्रमाणें स्वतःच्या वहिर्बर्तीना आंत ओढायची कला मला थोडी अवगत झाली आहे. तुम्हीं माझ्यासाठीं उणीच भुःखी होऊ नका. माझी काळजी करूं नका. आपणां सर्वांचेंच जीवन उत्तरोत्तर अधिकाधिक कठिणतर कष्टांचे होत जाणार. मागचे ते मऊ मुखाचे दिवस ते गतयुगांतील झाले. ते कधीं परत येणार ? ते कधीं परत येतील का तरी ? कोणालाच माहित नाही. जें जीवन आज समोर आहे, त्याच्याशीं जमवून घेतलें पाहिजे; जें आज नाही त्याच्यासाठीं आसावून बसतां कामा नये. शारिरीक कष्ट नि धोके, मनांतील वेदना नि वादळें यांच्यासमोर कांहींच नाहीत आणि जीवन मृदु असो वा कठिण असो; सुखाचें असो वा कष्टाचें; त्याच्यांतूनहि आपण कांहीं मिळवून घेऊं शकू; काढून घेऊं शकू; परतु शेवटीं ज्याला जीवनाचा उपभोग घ्यायचा आहे, त्याने किंमतीचा (विचार करणे सोडून दिले पाहिजे.) विचार करायचा नाही असे ठरवून टाकलें पाहिजे.

एकदां कलकत्याच्या अलिपूर जेलमध्ये जवाहर होता. पकडला गेल्यापासून त्याच्याविषयीं कांहींच कळलें नव्हतें. म्हणून साहजिकच थोडी हुरहुर वाटत होती. त्यावेळेस असेच एक पत्र त्याने मला लिहिले होते. विशिष्ट जवाहरी वळणाचे ते पत्र पुढीलप्रमाणें आहे:

प्रिय कृष्णा

तुं नि इतर सारीं माझ्याविषयीं काळजी करीत नसाल अशा आशा आहे. मी बरी आहे. मनाची शांति आहे. विश्रांति मिळत आहे मी आतां खूप वाचीन. कारण करायला दुसरें खरोखरच येथे काहींच नाही. बस! वाचायचे नि विचार करायचा. दिवसाच्या रोजच्या गोष्टीहि करायच्या आणि म्हणून मी जेव्हां बाहेर येईन—तो दिवस दूर अद्याप बराच आहे. तेव्हां आजच्यापेक्षां अधिक शहाणा होऊन येईन. कदाचित्, कदाचित् नाहीहि कारण शहाणपण ही हातांतून निसटणारी वस्तु आहे; ती धरून ठेवणें कठिण. आणि तरीहि तें शहाणपण एखादे वेळेस अकामात् येते, आपणांस समजतहि नाही. ते येवो, न येवो मी या काळांत त्याचा निष्ठावान उपासक होईन, त्याची कृपा मिळविण्याची खटपट करीन. एक दिवस हे शहाणपण माझ्यावर प्रसन्न होईल. आणि शहाणपणाची प्रेमाराधना करायला तुरुंग योग्यच आहे असें तुला नाही वाटत ? येथल्या या एकजात शहाणपणाला वरूं पाहणे बरें वाटते. जीवनांतील ती धांवपळ, ती घिसाडघाई येथे नसते. आपले मन व्यग्र न होतां येथे एकाग्र होऊ शकतें. आणि सर्वांच्या जीवनाकडे जरा दुरून, अनासक्त रीतीनें पाहतां येते. ”

मैदानी जीवनाचा जवाहर भोक्ता आहे. हिंवाळ्यांतील खेळांचा तर तो फार शोकी. आम्ही जेव्हां स्वित्झलंडमध्ये होतो, तेव्हां तो तासनतास बर्फावरून घसरण्याचे,

चालण्याचे खेळ खेळायचा. निसर्गाचे ताजे, भ्रष्ट न केलेले सौंदर्य त्याला फार आवडले. तो निसर्गप्रेमी आहे; कारण खरोखर तो निसर्गाचेच बालक आहे.

प्रत्येकाने आपले काम नीट, चांगल्या रितीने करावे असे जवाहर अपेक्षितो. खेळ असो वा काम असो. सारे व्यवस्थित पार पडले पाहिजे. काम नीट चापून चोपून घेणारा तो कठोर मालक आहे. १९३१ मध्ये त्याच्या सेक्रेटरीचे काम मी जवळजवळ सहा महिने केले. मला ते काम फार फार आवडले. परंतु हातून कांहीं चूक होईल, जवाहर रागवेल अशा सारखी धाकधुक वाटायची. सुदैवाने माझ्या त्या मुदतीत कांहीं एक तसे झाले नाही. माझ्या कार्यक्षमतेमुळे हे झाले की नशिबाने हात दिला म्हणून झाले, त्याचा निर्णय अद्याप मला करतां आला नाही. मंदपणा, आळशीपणा, चुकारतहूपणा, काम नीट व्यवस्थित न करणे—या गोष्टी म्हणजे जवाहरच्या दृष्टीने अक्षम्य पापे आहेत. एकदां स्वित्झर्लंडमध्ये असतांना तो मला स्कार्थिंग शिकवीत होता. पहिला धडा ज्या दिवशी तो देणार होता, तो दिवस कांहीं चांगला नव्हता. दोन दिवसांत बर्फ पडले नव्हते. आणि पूर्वीचे पडलेले बर्फ टणक होऊन त्याचे गुळगुळित दगड बनले होते. मी पुनः पुन्हा उभी राहिल, परंतु लगेच दणकून खाली येई. मला माझा तोलच सांभाळवेना. मलाहि वाईट वाटले. जवाहर तर चिडला. थोडी पावले तरी चालायचेच, कांहीं होवो, असे ठरवून मी प्रयत्न करी. परंतु प्रत्येक वेळेस मी घसरें, पडें. आणि पडें तीहि जावळटासारखी, वेडीवाकडी. आणि जवाहरच्या स्वभावाचे थोडे दर्शनहि त्या वेळेस झाले. त्याने मला आपल्या मनोवृत्तीची थोडी चुणुक दाखविली. तो म्हणाला, भविष्यवाणी बोलला, “दहा लाख वर्षातहि शिकणार नाहीस.” मला मेल्यासारखे झाले. माझाहि स्वाभिमान दुखविला गेला. एका स्विस, मैत्रिणीला मला शिकवायला सांगितले. आणि तीन दिवसांत, माझ्या भावाने भविष्य वर्तवले होते तरी, मी एकटी, कोणाचे साहाय्य न घेतां त्या बर्फावरून चालू लागले, स्कार्थिंग करू लागले.

शुश्रूषा जवाहरनेच करावी. अति कसोटीच्या परिस्थितीतहि त्याची शांति राहते. त्याची सौम्यता, त्याची सहानुभूति अनंत आहेत. समजून घेण्याची त्याची वृत्ति अपूर्व आहे. त्याचा धीर, त्याची सहनशीलता यांना माप नाही. परिस्थितीशी मिळवून घेण्याची शक्ति हा त्याचा सर्वात मोठा गुण आहे. समोवतालच्या लहानसान गोष्टीतहि तो सौंदर्य बघतो, सुख बघतो; हा गुण ही एक फारच मोठी सिद्धि आहे. एकदां डेहराडूनच्या तुरुंगांतून त्याने लिहिले:

“तिसरे प्रहरच्या प्रखर सूर्याने बरेचसे बर्फ वितळवले आहे. परंतु पर्वत-शिखरांवरचे तसेच आहे. मेघ हळूहळू दूर निघून गेले आहेत. त्यांनी आपला गाशा गुंडाळला आहे. आणि त्यामुळे ते गभीर निळे निळे आकाश दिसत आहे. उत्तर हिंदुस्थानांतील पावसानंतर प्रथमच असे आकाश दिसले. ते निळे आकाश ! खरेच किती

आश्चर्यकारक, किती वेड लावणारे ! त्या निळ्या आकाशाचे मधून मधून दर्शन आम्हांला व्हावे म्हणून का अश्रें निघून गेली ? तुमच्या मुंबईत असें आकाश दिसते का ? बरसातीनंतरचें निळें निळें आकाश ? तुमच्या तिकडेहि असेल. परंतु पाहणार कोण ? आणि आजची संन्याकाळ, नेहमीपेक्षांहि जी सुंदर होती, इतकी सुंदर क्वचित्च दिसते. ढगांची खेळीमेळी मरू होती. मेघांना खेळवेसें वाटत होतें. सूर्याचे-हंसणाऱ्या सूर्याचे किरण पकडून हे मेघ त्यांना चौफेर फेंकीत होते. इकडे तिकडे किरणच किरण ! अपूर्व रंग येत होते, जात होते. नाना आकृति दिसत ! विचित्र, अपूर्व आकृति ! आणि क्षणांत बदलत, नाहीशा होत. आणि या सर्वांच्यावर रंगांची ती धिंगामस्ती ! तीं उघडीं बोडकीं पर्वतशिखरें लाललाल दिसत होतीं, जणूं पेटलेले मोल ! खैबर प्रदेशांतील पर्वतांची त्यांनीं मला आठवण करून दिली. मधून मधून बर्फाच्छादित भाग चमकत, परंतु पुन्हां निष्प्रभ होत. आणि पुढें लौकरच तो चंद्र आला ! जवळ जवळ पूर्ण चंद्र ! त्यानें विविधतेत आणखी भर घातली. ”

जवाहरच्या तोंडावर सदैव हास्य असले, बाह्यतः तो सुखी, आनंदी दिसला, तरी दुःखाचे, हृदयदाहाचे पेले तो कमी नाही प्यायला. त्याच्या वाङ्मयापेक्षांहि त्यानें अधिक दुःख भोगलें, हृदयविदीर्णता अनुभवली. ज्या वेळेस पत्नीच्या प्रेमाची नि सहकार्याची अधिकच आवश्यकता, त्यावेळेसच त्याची ती तरुण पत्नी निघून गेली ! जवाहरच्या जीवनांतील ती अति करुण नि दुःखद घटना होती. ते दुःख किती खोल होते ते बाह्यतः न दाखवण्याची त्यानें पराकाष्ठा केली. क्षणभर जवाहर दुःखनिर्भर होतो, क्षणभर त्याचा धीर सुटतो. परंतु दुसऱ्याच क्षणीं तो आपला तोंड सांभाळतो, पुन्हां शांत मुद्रा धारण करतो.

अगदीं तरुणपणांतच जवाहर राजकारणाकडे थोडाथोडा झुकूं लागला. परंतु हेच आपलें जीवनाचें कार्य होणार अशी थोडीहि कल्पना त्यावेळेस त्याला आली नसेल. हळूहळू निरनिराळ्या घडामोडींनीं, भराभर होत गेलेल्या घटनांनीं त्याला ओढले. महान् आंदोलनांच्या महान् लाटा आल्या. आणि त्यांनीं त्याला वाहून नेले. भरतीबरोबर तोहि नेला गेला. परंतु पुन्हां त्याला त्याचें जीवन जगायला दिलें, तरी पुन्हां तो अगदीं तसेच करील. पूर्वीं वागला तसाच पुन्हां वागेल. अनेकांचे अनेक आरोप त्याच्यावर आहेत. कोणी म्हणतात तो नादी आहे, छांदिष्ट आहे; कोणी म्हणतात स्वप्नांत विहरणारा आहे; कोणी म्हणतात समोरचें या क्षणींचें काम नीट न करतां, या वेळचा, या क्षणींचा प्रश्न कसा सोडवायचा तें न बघतां, उगीच मोठमोठ्या गोष्टींविषयीं बोलत राहतो. हे आरोप खरे असतील वा नसतील. परंतु एक गोष्ट मात्र नाकारतां येणार नाही. आणि ती ही कीं जवाहर खरोखरच थोर थोर स्वप्नांत रमणारा आहे. मनोहर स्वप्नें मनांत खेळवणारा आहे. भविष्य काळांतील थोर गोष्टींचीं स्वप्ने तो बघतो; त्यांत तो रमतो. हीं स्वप्नें त्याला

जरी प्रत्यक्ष सृष्टीत पाहतां आलीं नाहींत, तरी दुसरे कोणी पाहतील. परंतु त्याचीं स्वप्ने स्वतःविषयींचीं नसतात, वैयक्तिक नसतात. भारताच्या भविष्याभोंवतीं तीं गुंफलेलीं असतात, विणलेलीं असतात. तो महान् भारत, ज्याच्या आगामी उज्ज्वल भवितव्या-विषयीं जवाहरला तिळभरहि शंका नाहीं. ज्या भारताच्या भविष्यकालीन मोठेपणाची त्याला निःशंक खात्री आहे, आणि ज्याच्या सेवेत तो आनंदानें आपले प्राणहि अर्पील-अशा भारताच्या भोंवतीं त्याचीं स्वप्ने नाचत असतात.

“भुताप्रमाणे माझ्या लहानपणाच्या जागांभोंवतीं मी हिंडलों. तीं पूर्वपरिचित माणसें भेटावीं, तीं चिरपरिचित तोंडे दिसावीं म्हणून मी साऱ्या पृथ्वीला प्रदक्षिणा करायला निघालों; परंतु सारी पृथ्वी म्हणजे ओसाड वाळवंट वाटलं.”

*

*

*

“आणि तीं कांहां मंडळी मेलीं; आणि दुसरेहि कांहां कायमचे सोडून गेले; आणि कांहींना माझ्यापासून ओढून नेण्यांत आलं. सारीं गेलीं, सारीं; ते परिचित चेहरे; तीं ओळखीचीं माणसें, सारीं गेलीं.”

—चार्ल्स लॅम्ब

जवळजवळ एक वर्षापूर्वी, एका वर्षाहून थोडे अधिक असेल, मी अलाहबादला जात होतें. बरोबर हर्ष नि अजित दोघे लहान मुलगे होते. आमच्याबरोबर राजा येऊ शकला नाहीं. तो पाठीमागून येणार होता. इंदिरेच्या विवाहसाठीं आम्ही जात होतों. प्रवास परिचयाचा होता. वाटेंतील प्रत्येक दृश्य पाठ होते. गेल्या नऊ दहा वर्षांत या रस्त्यानें मी शतदां गेलें असेन. परंतु प्रत्येक वेळेस मी तेथें गेल्यावर कांहीं तरी अशुभ ऐकावे लागे. म्हणून जातांना हृदय सकंप असे, अस्वस्थ होत असे. या वेळेस काय ऐकावें लागणार, या वेळेस कोणतें ताट नशिबानें वाढलेलें असेल याचा विचार करीतच

मी जात असें. कधीं आई अकस्मात् अधिक आजारी झालेली असायची, किंवा जवाहर पकडला गेलेला असायचा, किंवा आणखी कांहीं असायचे. कांहीं तरी अनपेक्षित, दुःखकारक, अप्रसन्न असे कानांवर यायचेच. परंतु यावेळेस जातांना माझ्या डोळ्यांसमोर आनंद होता. कारण ज्या प्रसंगासाठी मी जात होते, तो प्रसंग परम मंगल होता. इंदिरा, माझी आवडती लाडकी भाची ! तिचा विवाह व्हायचा होता.

अलाहाबाद स्टेशनवर उतरलो, तेव्हां बरीच रात्र झाली होती. स्टेशनवर आम्हांला न्यायला मोटर आली होती. आम्ही पधरा मिनिटांत घरीं आलो. आनंदभवन दिसलें, नेहमीप्रमाणे त्या माझ्या जुन्या घराविपर्यीं माझ्या हृदयांत प्रेमाच्या ऊर्मि उचंबळल्या. बरीच रात्र झाली होती, तरी आनंदभवन आज लखलख करीत होते. सुंदर रोषनाई होती. घरांत गडबड होती, लग्नघाई होती. लोकांची ये-जा सारखी मुरू होती. गडी माणसं आंतवाहेर करीत होती. कामांत व्यग्र होती. प्रत्येक खोलींतून कानांवर बोलण्याचे, हंसण्याचे आवाज येत होते. किती तरी वर्षांनीं आनंदभवनांनं आज उसवरूप धारण केलें होतें ! आनंदभवन आज आनंदी होते.

आमची मोटर सावकाशपणें त्या भव्य दरवाजांतून आंत गेली नि थेट प्रवेश-द्वारापर्यंत तिच्यांतूनच आम्ही पुढें गेलों. मोटर थांबतांच, मुलांना विसरून, भावाला शोधण्यासाठी उडी मारून मी गेलें. मी एकदोन पायऱ्या चढलें असेन नसेन तोंच तो आला. त्याने मला, मुलांना जवळ घेतलें. त्या जुन्या परिचित वातावरणांत जणू आम्ही पुन्हां होतो. भनाला बरे वाटत होते. जवाहर, स्वरूप, इतर मंडळी सर्वांना एकत्र बघून मला आनंद झाला. ज्या ज्या वेळेस मी आनंदभवनांत येत असे, त्या त्या वेळेस हृदय भरून येत असे. परंतु ते क्षणभरच. लगेच जाणीव होई की हे प्रियतम आनंदभवन आतां पूर्वींचे नाही. किती तरी प्रिय मंडळी आज येथें नाहीत. आणि नवीन जोराचे बदलहि होत आहेत. अशा वेळीं आंतून अश्रु उसळत, परंतु बाहेर येत नसत. तथापि या वेळेस ही खिन्नता मी येऊं देणार नव्हतें. आम्हां सर्वांनाच तो आनंदाचा दिवस होता. अशा दिवशीं मी खिन्न नाहीं दिसतां कामा.

गेल्या कित्येक वर्षांनीं घरांत कहर उडवला होता. जें घर एके काळीं मुखाचें अन् शान्तीचे माहेर होते, त्या घराला आतां अवकळ्य आली होती, तरी त्या घरांत पुनःपुन्हां यावेसे वाटे. त्या घरांत आल्याने अद्यापहि बरें वाटे. कारण तेंच भावाचें प्रेम मिळे; त्याची ऊब मिळे; काळजी घ्यायला तेंच बहीण असे. आणि पुन्हां निष्काळजी, अलड अशी अठरा वर्षांची मुलगी जणू मी बनें !

लग्नदिवस उजाडला. प्रकाशमान मुदर मंगल असा दिवस ! विवाह समारंभाची सारी सिद्धता झाली आहे कीं नाहीं, कांहीं राहिले तर नाहीं ना, हे पाहण्यासाठीं पहाटपासून

लोक उठले होते. सारें बघत होते. चुलत भाऊ, चुलत बहिणी, मित्र, मैत्रिणी, किती तरी मडळीं नवरींच्या खोलींत जमली होती. तिला चिडवीत होती. थडा मस्करी चालली होती. इंदिराने विवाहवस्त्रे परिधान केलीं. शुद्ध खादीचीं तीं वस्त्रें होतीं. तुरुंगांत असतांना पित्याने कांतलेल्या बारीक सुंदर सुताचीं विणलेलीं तीं प्रेमळ मंगल वस्त्रे होतीं. इंदिरे-भोंवतीं तरुणींची गर्दी होती. गंमत होती. इंदिरा जरा बावरलेली, जरा सलज्ज अशी दिसत होती. परंतु मनाची चलबिचल दिसूं नये अशी तिची खटपट होती. मुखावर शांति धारण करीत होती. आप्तेष्ट मित्रवेषित अशी ती तेथें बसली होती. अहेरांच्या राशि समोर पडल्या होत्या. शोकडों विवाह-भेटो. इंदिरा आधींच प्रिय-दर्शिनी; दिसायला गोड नि सुंदर; आज ती अधिकच गोड दिसत होती. अधिकच रमणीय दिसत होती. ती नाजूक दिसे. स्वप्नमय, परींच्या राज्यांतून, जणूं ती स्वर्गांतून खाली उतरली होती. ती हसत होती. बोलत होती. परंतु मधूनच तिचे ते काळेभोर टपोर डोळे कुठे तरी दुःखाने दूर बघत आहेत असें वाटे. त्या डोळ्यांत कृष्णछाया पसरें. कां बरे ती कृष्णछाया ? अकालीं मेलेल्या आईवद्दलची का ती उत्कंठा होती ? तिच्या मृत्यूने जीवनांत निर्माण झालेली शून्यता अद्यापहि भरून नव्हती का आली ? तो खळगा का तसाच होता ? का पित्यापासून आतां दूर जावे लागणार म्हणून तें दुःख होतें ? तो पिता, ज्याचे ती जणूं जीवन बनली होती, प्राण बनली होती ! पित्याला अशा स्थितींत ती सोडून जाणार होती कीं ज्या स्थितींत जीवन अधिकच शून्यमय सुनेसुने असें त्याला वाटे. कदाचित् तें दुःख अशासाठीहि असेल कीं सारे जुने स्नेहबंध सोडून नवीनच जीवन सुरू करायचें होतें. त्या नवीन जीवनांत काय काय असेल ? सुख ? दुःख ? मनोरथपूर्णाता ? कीं भ्रमनिरास ? ते काळे डोळे अधिकच काळवडत. परंतु एक क्षणभरच. नंतर पुन्हां ते स्वाभाविक स्वरूप धारण करीत; आणि अथांग डोहाप्रमाणें वाटत.

मंगल घटका जवळ आली. जवाहर इंदिरेला घेऊन लग्नमंडपांत आला. नवरदेव तेथें नवरीची वाटच पाहत होता. विधि साधा सुटसुटीत होता. अगडबब असें कांहीं नव्हतें. आवश्यक तेवढाच भाग ठेवण्यांत आला होता. वधू नि वर शेजारी शेजारी बसलीं. त्यांच्यासमोर वधूचा पिता होता. पित्याच्या शेजारी एक आसन मांडून ठेवण्यांत आले होतें. कोणासाठी ? त्याच्या पत्नीसाठी. जरी ती देहाने तेथे नव्हती, तरी त्या दिवशीं त्याच्या विचारांत सारखी तीच होती; त्याच्या जीवनाचा जणूं ती भाग होती. त्या रिक्त आसनाकडे पाहणे अति करुण नि दुःखद होते. ते रिक्त आसन ! केवढा अर्थ त्यांत होता, किती दुःख ! तिचा विचार मनांत घेऊन माझा कठ दाटला. आज ती असती, तर तिला किती धन्य वाटले असते ! मला डोळ्यांसमोर जणु ती दिसू लागली. तरुण, स्मित करणारी, आनदाने नि

विनोदानें नाचणारे डोळे, बधूपेक्षा जरा किंचित् वयस्कर दिसणारे—अशी तिची मूर्ति डोळ्यांसमोर मी आणू शकत होते. परंतु “असे—झाले—असते तर” ते विचार मीं दूर केले. सारे खिन्न नि उदासवाणे विचार दूर घालवण्याचा मीं यत्न केला. कारण त्या विचारांना यावेळींच आळा घातला नसता, तर ते सारखे लाटांप्रमाणे अधिकाधिक येतच राहिले असते. आणि सुखाचा दिवस—त्याची शोभा गेली असती.

कांहीं दिवस विवाहभोजनें चालू होतीं. मेजवान्या होत होत्या. ते जुने घर बरेच प्रसन्न नि आनंदी दिसले. परंतु एकामागून एक पाहुणे परतू लागले. आणि कांहीं आठवड्यांनीं मीहि मुंबईला आले.

एक वर्ष गेलें. पुन्हां एकदां मी अहलाबादच्या मार्गावर होते. माझी बहीण स्वरूप ९ महिन्यांच्या तुरुगवासानंतर पंधरा दिवसांच्या परवानगीने बाहेर आली होती. एक आठवडा तिच्याबरोबर दवडण्यासाठीं मी जात होते. त्या परिचित स्टेशनवर किती तरी रात्रीच्या वेळीं मी उतरले. पूर्वीपेक्षां ते स्टेशन जरा अधिकच मोडकळीस आलेले दिसत होते. माझी मैत्रीण नि भाची—म्हणजे स्वरूपची मुलगी मला स्टेशनवर भेटली. आम्ही घरीं यायला निघालों. या वेळेस मोटर नव्हती. जुन्या काळांतील टांग्यांत बसून चाललों. त्या वाईट रस्त्यांतून टांगा कसा तरी रखडत रांगत जात होता.

शेवटीं आनंदभवनाच्या दरवाजांतून आम्ही आंत आलों. एक वर्षापूर्वीच्या ज्या दृश्यानें माझे स्वागत केलें होतें, त्याहून आजचे दृश्य किती विभिन्न ! लखलखीत दिवे नाहींत, इकडे तिकडे धांवपळ करणारे नोकर चाकर नाहींत. जवळजवळ अंधारच होता. फक्त पोर्चमध्ये एक अधुका दिवा होता; आणि दुसरा एक एका खोलींतून डोकावत होता. आमचे घर उदास, निःस्तब्ध, परित्यक्त असे दिसले. अपरिचित अशा जागेवर मी चालत आहे, असें वाटले. हेच का ते आमचे घर ? एक चमत्कारिक भीतीची भावना मनांत शिरली. एकदम हतवैर्य वाटलें. घरांत काय आढळणार याची कल्पना नव्हती. खचलेल्या हृदयाने टांग्यांतून मी उतरले नि स्वरूपच्या शोबार्थ निघाले. मी तिच्या खोलींत शिरतांच ती उठली. तिने माझे अभिनदन केले, मला मिठी मारली. मीं माझे हात तिच्या गळ्याभोवती घातले. तिची ती बदललेली चर्चा पाहून मला काय वाटत होते तें मी तिच्यापामून लपवीत होते. माझे हृदय विरघळून गेलें होते एक वर्षापूर्वी मी तिला पाहिले होतें. त्या वेळेस स्वतःच्या वयाहून दहा वर्षांनीं लहान ती दिसत होती. नऊच महिने ती तुरुगांत होती. आणि आतां दोन आठवड्यांपुरतो बाहेर आली होती. पुन्हां एकदां तुरुगाने एका प्रिय व्यक्तीची प्रकृति ढासळून टाकली. त्या नऊ महिन्यांत किती तरी वयस्कर ती दिग्ग लागली. तुरुगांतील जीवनाची खूण तिच्या चेहऱ्यावर स्पष्टपणे दिसत होती. किती बदललेलें पालटलेला, तो चेहऱा !

आठवडाभर राहून मी माझ्या घरी, माझ्या मुलांकडे परत आले. प्रिय जनां-विरहित असें जीवन जगू लागले. स्वरूपला पुन्हा बेमुदत तुरुंगांत जावं लागलें. आपल्या तान्ही तरुण मुलींना बाहेर सोडून तिला जावे लागलें. त्या तीन मुली कोठें राहणार? ज्या जगांत आशेचें नि मुखाचे स्थान विफलता नि कटुता यांनी घेतलेले आहे, अशा या जगांत स्वतःच स्वतःचे शक्य तितकें संरक्षण त्या मुलींनी करून घेतले पाहिजे होते.

मुंबईला नेणाऱ्या गाडींत मी बसलें होते. पुन्हां आनंदभवनांत कधी जाईन, तेथे गेल्यावर पुन्हां नवीन फेरबदल काय दिसतील, याचा विचार करित मी बसले होते. हास्य नि आनंद यांनी भरलेलें असें आनंदभवन पुन्हां दिसेल का? कां ज्यांतील सारा आनंद, सारें मुख निरस्त झाले आहे असें सुने सुने उजाड असे ते दिसेल! आशा करीत होते, कीं तें आनंदमयच दिसेल. वडिलांनीं जेव्हां आमच्या घराचे आनंदभवन नांव ठेवले, तेव्हां ते सदैव आनदाचें माहेर असावें अशा अर्थाने ठेवले ते आनंदभवन पुन्हा तसें होवो म्हणून मीं मुकी प्रार्थना केली!

अति खिन्न अशा मनःस्थितींत मी माझ्या लहानशा मुंबईच्या गाळ्यांत आले. आमचेहि लहानसें घर—घर, म्हणून थोडेच होते! कारण राजा आमच्यांत नव्हता. जीवनाचा प्रवाह तर पुढे जातच असतो, गेलाच पाहिजे, हे खरें. राजा नाही म्हणून घर असून नसल्यासारखे. आणि जवाहर व इतर हजारी लोक तुरुंगांच्या गजांआड अडकलेले असतांना जीवनांत सुख, समाधान कोणतें असणार, कसें असणार? गेलीं चार वर्षे महायुद्ध सुरू आहे. साऱ्या मानवजातीला त्यानें घासले आहे. आम्हांला स्वातंत्र्य न देतां हि, या महायुद्धाच्या खाईत मात्र लोटण्यांत आले आहे. आमची औपचारिक समातिहि त्यासाठी घेतली गेली नाही. हें युद्ध जगाला स्वातंत्र्य नि शांति देण्यासाठी आहे असे आम्हांला सांगण्यांत येतें. आणि असे असूनहि गेल्या चार वर्षांत पदोपदीं आम्हांला स्वातंत्र्य नाकारण्यांत आलें; आमचा स्वातंत्र्याचा हक्क अमान्य करण्यांत आला. आमच्या नेत्यांच्या नेतृत्वाखाली आमच्या देशांतील मनुष्यबळ नि इतर साहित्यबळ आम्हांला एकवट दे असें आम्हीं म्हटले तर त्यालाहि नकार! दोस्तासाठीं वाटणारी सहानुभूति परंतु साम्राज्यवादाबद्दल वाटणारी चीड, यांच्यामध्ये आमच्या लोकांची कुतरओढ होत होती, ओढाताण होत होती, ताणाताणी होत होती. म्हणून आम्हीं युद्धहेतूंचा स्पष्ट घोषणा करा अशी मागणी केली. स्वातंत्र्याची सर्वांना ज्यांत ग्वाही दिलेली असेल अशी घोषणा आम्हांला हवी होती. परंतु आम्हांला साथे उत्तरहि देण्यांत आले नाही. होना करतां करतां १९४२ मध्ये युद्धोत्तर स्वातंत्र्याचें एक अभिवचन आम्हांला देण्यांत आलें. परंतु हें दिलेलें वचन इतके सशर्त होते, त्याच्याभोवतीं इतकीं कृपणे होती, इतक्या अडचणी उभ्या

करून ठेवलेल्या होत्या, कीं कोणत्याहि राष्ट्राला त्या अटी कधीं पुऱ्या करतां येणें शक्य नव्हतें. शिवाय गतकाळांत अशीं अभिवचनें आम्हांला का थोडीं दिलीं गेलीं होतीं ? परंतु त्यांतील एकहि आतांपर्यंत पाळण्यांत आलेलें नाही. जें स्वातंत्र्य, जी लोकशाही आम्हांला सदैव नाकारण्यांत आली आहे, तिच्या रक्षणासाठीं आम्हाला रक्त सांडायला सांगणें, उपासमार सहन करा म्हणून म्हणणें, साऱ्या हालअपेष्टा मुकाट्यानें भोगा अमें सांगणे-ही केवढी उपाहासाची गोष्ट, हा केवढा दंभ ! केवढी वचना !

आज आमच्या भवितव्यावर आमची हुकमत असावी या हक्कासाठीं, स्वातंत्र्यासाठीं भोषण लढा लढण्यांत आपण गुंतलेले आहोंत. आमच्या देशांतीलच साम्राज्यवाद नष्ट व्हावा असे नाही आम्ही म्हणत; तर जगांत जेथे जेथे तो असेल तेथून तेथून तो नष्ट व्हावा अशी आमची इच्छा आहे. परकी सत्ता नि पिळगूक यांच्यापासून आमचीच नव्हे, तर साऱ्या जगाची सुटका व्हावी अशी जी महान् इच्छा, अशी जी इच्छिणारी शक्ति, त्यांचें प्रतीक म्हणजे आमची ही स्वतंत्रता आहे. १९४१ मधील आमचा वैयक्तिक सविनय कायदेभंग ब्रिटिशांनीं आपले युद्धहेतु जाहीर करावे म्हणून होता. जगाच्या नैतिक भावनेला ती हांक होती. परंतु ती व्यर्थ गेली. आम्हीं ती हांक सतत मारीत राहिलें पाहिजे. अधिक आर्गांतून आम्हीं गेलें पाहिजे. हिंदुस्थानच्या सीमांना धोका होता, तरीहि राष्ट्रीय सभेने जनतेला अधिक वलिदान करायला हांक मारली. कारण आतां मानवजातीचें स्वातंत्र्य, साऱ्या जगांतील शांति एवढाच प्रश्न उरला नव्हता; तर आमच्या देशाच्या रक्षणाचाहि प्रश्न होता. फॅसिस्ट आक्रमणांपासून आमच्या देशाचें रक्षण करायचें होतें म्हणून आजचा लढा सुरू होणे अपरिहार्य होतें. परंतु तरीहि तो लढा राष्ट्रीय सभेनें आपण होऊन सुरू केला नव्हता. सरकारनें ज्या वाटाघाटी राष्ट्रीय सभा करणार होती, त्या करायला लागण्यापूर्वीच पुढाऱ्यांना झडप घालून पळवून नेले आणि लढा पेटला. हिंदी स्वातंत्र्यार्थ चाललेला हा आमचा लढा संकुचित राष्ट्राभिमानाचें प्रतीक नसून, अखिल मानवजातीच्या व्यापक नि खऱ्या अर्थानें असणाऱ्यां स्वातंत्र्याचें प्रतीक आहे. अखिल मानवजातीच्या स्वातंत्र्याच्या प्रेरणेंतूनच हा हिंदी स्वातंत्र्याचा लढा सुरू झालेला आहे. हिंदी जनतेनें फॅसिझम नि साम्राज्यवाद यांना सदैव विरोधच केलेला आहे. चीन, स्पेन नि इतर देश यांना जी कांहीं लहानसान मदत करतां येईल ती हिंदी जनतेनें स्वतः उपाशीं राहून केली आहे. आपली सक्रिय सहानुभूति दाखविली आहे. जेथे प्रत्यक्ष मदत करतां येणें शक्य नव्हतें, तेथे आपली सहानुभूति, आपली श्रद्धा, जगांतील सर्व पददलितान्या कार्यावरील आपली निष्ठा पुन्हां घोषवून सांगितली आहे.

आज आमच्यासमोर, साऱ्या जगाच्याच समोर एकच थ्येय आहे. या जगांत मूलगामी बदल झाला पाहिजे, या महायुद्धांतच राजकीय, सामाजिक नि आर्थिक क्षेत्रांत

क्रान्तिकारक बदल झाले पाहिजेत. तसें होतील, तरच आम्ही आमच्या लोकांना जपानी आक्रमणापासून स्वदेशाचे रक्षण करण्यासाठी उभे करू शकू; आणि या देशाचा अधःपात थांबवून प्रगतिपथावर त्याला नेऊ शकू. सारं जग अधारांत आहे, गोंधळांत आहे. अशा या वज्रबजपुरी माजलेल्या जगांत, अस्ताव्यस्त जगांत थोडीफार शान्ति, व्यवस्था आम्हीच आणू शकू आमचे ते काम आहे. कदाचित् हिंदी जनतेच्या शक्तीबाहेरचें ते काम असेल. परंतु जोपर्यंत ते ध्येय, ते स्वान आपल्या डोळ्यांसमोर आहे, आपण मशाल पेटत ठेवली आहे, तोपर्यंत आशा आहे. जें आपण करू शकलों नाहीं, ते दुसरे करून दाखवतील. सर्व मानव जातीचे हें जे सामान्य ध्येय त्याचा साक्षात्कार करून घेतांना, त्याचा जीवनांत अवतार व्हावा म्हणून झगडत असतांना किती तरी अडचणी मार्गांत येतील; किती तरी खांचखळगे दिसतील. परंतु जोपर्यंत योग्य दिशेनें आपलीं पावले पडत आहेत, आणि आपले डोळे धिमेपणाने परंतु अविचलपणे समोर पाहत आहेत, तोपर्यंत सारं ठीक आहे; तोपर्यंत कशाची फिकीर नाहीं.

सर्व जगभर, विशेषतः हिंदुस्थानांत स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत विभ्रान्ति वा शांति आपल्याला नाहीं; हजारोंना नाहीं. किंमत कांहींहि द्यावी लागो. सारं जीवन कष्टांत, हालअपेष्टांत दवडावे लागले तरीहि शांतपणे तसें केले पाहिजे; आणि सुख व समाधान आपल्याला जरी मिळायचीं नसलीं, तरी आपल्या मुलांबाळांना अधिक सुखाचे जग राहायला मिळावे म्हणून आपण आपले कार्य सतत पुढे चालविलें पाहिजे. तो पिअरी व्हा पासे आपल्या “ Thal Day Alone ” या पुस्तकांत म्हणतो :—

“ एक दिवस असा खात्रीनें उजाडेल, कीं ज्या दिवशीं माणसाला एकटे फिरण्याचा कटाळा येईल नि तो आपल्या भावाकडे वळेल. दुसऱ्याचीं सुखदुःखे, दुसऱ्यांच्या आशानिराशा, क्लेशकष्ट हें सारं आपलेंच आहे असें ज्या दिवशीं वाटायला आपण शिकू, त्या दिवशीं ज्या प्रेमाच्या नि न्यायाच्या जागतिक नवरचनेसाठीं साऱ्या विश्वाला तद्दान आहे, हे आकाशातील अत्यंत प्रक्षान्त रात्रीच्या वेळेस चमकणारे ग्रहोपग्रह ज्या त्या प्रेमाच्या नि न्यायाच्या नवनिर्मितीचीं भव्य परंतु अपूर्ण प्रतीकें आहेत, त्या नवनिर्मितीचा दिवस, त्या नवसमाजव्यवस्थेचा दिवस जवळ आला असें आपण समजूं ”

माझ्या जन्मापासून १९१९ पर्यंत माझे जीवन सुरळीत, शांत, सुखी असे होते. माझ्या शांत जीवनातील पहिली प्रक्षोभकारी लाट जालियानवाला बागेतील कत्तलीनें उठली. ज्या गोष्टीचा विचार मी पूर्वी कधीं करीत नसे, त्या गोष्टीचा मी विचार त्यावेळेपासून करूं लागले. ती पाहेली लाट, पहिला उत्पात ! नंतर पुष्कळ लाटा आल्या, प्रक्षोभ आले, क्रान्तिकारक फरक आले. मागच्यापेक्षां पुढचे अधिकच मोठे. १९२०

पासून पुढे सुरळीत असें जीवन आमच्यांतील कोणाचेंच उरले नाही. तरीहि आमचें कुटुंब अभंग होते. आणि ती एक मोठीच गोष्ट होती. १९३१ मध्ये वडील निवर्तले. त्यांच्या मृत्यूने आमच्या जीवनांत पडलेला खळगा हा पुढील आपत्तीचा केवळ आरंभ होता. १९३६ मध्ये कमला गेली. दोन वर्षांनीं नंतर आई गेली. आर्थिक स्थितिहि तितकीशी बरी राहिली नाही. आमच्यापैकी कोणाचेंच जीवन मृदुमधुर असे, सुखी संपन्न असे राहिले नाही. परंतु मला वाटतें कीं आमच्यापेक्षांहि आमच्या मागून येणाऱ्या तरुण पिढीलाच त्यामुळे अधिक कष्ट सोसावे लागले आहेत. सदैव ताटतुटी आणि इतर लहानथोर आपत्ति यांतून पार पडणे म्हणजे एक कठीण कसोटी असे. मी तर पुष्कळ वेळां हताश होते. माझे धैर्य अजिबात नष्ट होत नसेल, आशा संपूर्णपणे जात नसेल, तर याला कारण एकच आहे कीं आमचे ध्येय न्याय्य आहे अशी वाटणारी श्रद्धा नि खात्री. हे स्वातंत्र्याचे ध्येय केवळ आमचेंच नाही, तर सर्व मानव जातीचें आहे. हाच एक विचार मला धीर देतो, मदत करतो: आणि मला खात्री आहे, कीं या विचारानें दुसऱ्याहि अनेकांस धीर येत असेल, कुरकुर न करतां, हताश न होतां, कटु तोंड न करतां सारीं दुःखें, जीवनांतील सारे वियोग सहन करण्याचे धैर्य याच एका विचारानें येते.

इतकीं वर्षे जीवनाची जी अनिश्चितता माझ्या कुटुंबीयांनीं आणि मीं अनुभवली आणि अनुभवीत आहोंत, आणि जी हजारो लाखों देशभक्त अनुभवीत आहेत, त्यामुळे मनावर अपार ताण पडतो ही गोष्ट खरी. नेहमींचे मुखशांतीचे, सुरळीत जीवनाचे दिवस येतील अशी मी आशा करीत असतं नि वाट पाहत बसते. ताटातुटी जाऊन सर्वांची पुनर्मीलने व्हावीत, देशाला शांति लाभवी, वैभव लाभवें, अशी आशा खेळवीत मी बसते. परंतु भविष्यकाळ फारसा उज्ज्वल दिसत नाही. परंतु माझ्या जीवनपथांत जीं जीं दुःखें आलीं—आणि तीं मागितलीं त्यापेक्षांहि अधिक आलीं—जे जे हाल मला काढावे लागले, काढावे लागत आहेत, आणि ज्या कसोट्या अद्याप पुढें असतील, आयुष्यभर प्रक्षोभ हाच जरी माझा सखा असला, तरीहि जें जे आतांपर्यंत घडले, त्याच्याकडे वघतांना मला खेद वा खत वाटत नाही.

“बध्नुनो, आपल्या साधेपणाचा शुभ्र पोषाख करून मदांथांपुढें आणि सत्तांथांपुढें उभें राहायला लाजू नका. तुमचा मुकुट नम्रतेचा असो. आत्म्याचें स्वातंत्र्य हें तुमचें स्वतंत्र्य असो. आपल्या दारिद्र्याच्या विशाल माळरानावर दररोज प्रभूचे सिंहासन मांडा; आणि लक्षांत ठेवा, कीं जे अगडबंब दिसतें तें महान् नसतें; आणि गर्व चिरंजीव नसतो.”

[“ दोन बहिणी ” नि “ आठवणी ” हे लेख म्हणजे “ ना खेद ना खंत ” हें पुस्तक ज्याच्यातून परिणत झालें ते आर.भा.चे मूळ लेख. त्या लेखांतील विषयाचाच विस्तार “ ना खेद ना खंत ” यांत आहे. पुस्तक येथें संपलें. विषय न संपणारा अमरच आहे. ते दोन लेख मी देत आहे. कारण माझ्या मनांत सदैव घोटत राहणाऱ्या अशा आठवणी यात आहेत. ”]

दोन बहिणी

दहा वर्षे वयाची एक लहान मुलगी आपल्या आईच्या बिलान्याजवळ उभी राहून नदागताकडे पाहत आहे. नुकतीच जन्मलेली चिमुकली बहिण किती चिमणी परतु किती निर्दोष ! दहा वर्षे वयाच्या मानाने ती मुलगी फारच शहाणी हे लहानगें छकलें कोठून आले वगैरे मुखपणाचे प्रश्न ती विचारीत नाही. त्या सर्व गोष्टींची अस्पष्ट कल्पना तिला होती. आणि तेथें उभी राहून निसर्गाची कलाकृति मोठ्या कौतुकानें नि आश्चर्याने ती पहात होती. एक दिवस असा येईल की ज्या दिवशीं या मुलासारखेंच गोड बाळ मलाहि खेळायला मिळेल असा जणू ती विचार करीत होती. तिचें हृदय त्या चिमुकल्या जीवाकडे ओढत होते. केवळ ते बहिणीविषयीचेंच प्रेम

नव्हते. तर तिच्या त्या ओर्दीत कांही तरी अधिकच होते. एक प्रकारची कोमलता नि सांभाळवृत्ति हींही होती.

वर्षे गेलीं. एका खानदानी घराण्यात महोत्सव होता. चारी बाजूला आनदाच्या खुणा होत्या. ते जुने घर सुंदर रीतीने शंगारण्यांत आले होते. आणि घरांतून सगीताचे नि हास्याचे ध्वनि ऐकू येत होते. त्या घराण्यांतील सर्वांत लहान मुलीचे आज लग्न आहे. ती पाहा तेथे बसली आहे. अद्याप कोंवळी आहे. फिकट रगाची गुलाबी साडी ती नेसली आहे. उषादेवीपेक्षांइ रमणीय दिसत आहे. तिच्या शेजारी तिची मोठी बहीण आहे. तं हि तरुण अति सुंदर आहे. निष्कलंक धवल अशी साडी तिने परिधान केली आहे. अगावर तिच्या दागिने नाहीत अलकृत करायला. कारण ती बालविधवा आहे. तिचे लग्न झाले, तेव्हां ती अशीच लहान होती. आणि एका वर्षांतच तिचा नवरा मेला, ज्याची तिला ओळखहि नव्हती! परंतु आज तिच्या हृदयांत दुःखाला किंवा स्वतःची कीव करायला जागा नाही. जिला तिनेच जवळजवळ वाढविले होते, अशी ती धाकटी बहीण आज विवाहबद्ध होत होती. मोठा आनंदाचा तो दिवस होता. तिची सारां भक्ति या बहिणीसाठी होती. तिला स्वतःला कांही नको होते. सुंदर कपडे, मोलाचीं माणिक मोतीं, ऐषआराम कशाचीच तिला इच्छा नव्हती. एकाच गोष्टीसाठी तिने सदैव प्रार्थना केली. आज तर विशेषकरूनच केली. ती गोष्ट म्हणजे आपल्या आवडत्या प्रियतम बहिणीच्या मार्गात कधी दुःख न येवो, आपत्ति न येवो. आणि त्या लहान नवरीजवळ बसली असतांना तिचे हृदय तिचे सौंदर्य पाहून अभिमानाने नाचत होते. तिचे ते करुण पिंणट डोळे सारखे त्या नववधूकडे पाहत होते. किती रमणीय होते चित्र तिच्या डोळ्यासमोर!

आणखी वर्षे गेलीं. ती लहानशी बहीण आतां सुंदर स्त्री झाली आहे. अनेक मुलांची ती माता बनली आहे. सुखी समृद्ध गृहाची स्वामिनी बनली आहे. आणि अशा रीतीने पुष्कळ वर्षे सुखासमाधानांत गेलीं, शान्तींत गेलीं.

नंतर त्या मोठ्या घरांत बदल होऊं लानले आज त्या घराचा धनी तेथे नव्हता. तो त्या घराला शोभवायला उरला नाही आणि धनीणहि दुःखी, कष्टी आहे. आणि जे घर एके काळीं हास्याने नि आनंदाने भरलेलें असे, तें आज मुके आहे, दुःखानें काळवडले आहे. तो जो कोणी निघून गेला, त्याच्याबरोबर जणूं सारा सूर्यप्रकाश, सारें सौख्य हींही निघून गेलीं. आणि तो जो गेला तोच तर त्या घराचा जणूं प्राण होता.

बागेच्या एका कोपऱ्यांत दोन वृद्ध स्त्रिया आहेत. परंतु वाढत्या वयानें तारुण्यांतील त्यांचे सौंदर्य अधिकच रमणीय केलें आहे; अधिकच वाढवले आहे; त्या दोघांतील जी ज्येष्ठ होती, ती अधिक सशक्त दिसत होती. क्वचित् एखादा तिचा केंस पिकला असेल. त्याच्या खिन्न चेहऱ्यावर अवर्णनीय रमणीयता आहे. जणु ती

रमणीयता स्वर्गीय आहे. कनिष्ठ जी होती ती तशीच लहानशी, नाजुक राणी आहे. तिचे केंम हिमधवल आहेत. त्या केंसांनी तिच्या तोंडाभोवती जणू तेजोवलय निर्मिले आहे. त्या तोंडावर दुःखाच्या, वेदनांच्या खुणा आहेत. दुसून वाऱ्याबरोबर लहान नातवंडांचे आवाज ऐकू येत होते; आणि मधूनमधून ते आवाज ऐकून दोर्घीच्या तोंडावर हास्य चमकत असे.

ती विद्यन्याजवळ उभी होती. जणू पुतळ्यासारखी निश्चल होती. आपल्या लहान बहिणीच्या शान्त सुंदर मधुर मुखाकडे ती पाहत होती. मृत्यूतहि ती अति सुंदर दिसत होती, जशी जिवंतपणी दिसत होती. परंतु मोठ्या बहिणीला सोडून तिला जाववले कसे ? मोठ्या बहिणीला सोडून कशी गेली ? तें शक्य नव्हते, जी नेहमी भ्यायची, घाबरायची, ती अज्ञानांतील त्या महान् यात्रेला एकटीच कशी गेली ? तो प्रवास तिनें एकटीनें अगीकारणे कसें शक्य होईल ? तिला एकटीला ती मोठी बहीण कशी जाऊं देईल ? तिनें पाठोपाठ निघालेंच पाहिजे. नाही तर तिचा हात कोण धरील, तिला धैर्य कोण येईल.....

त्यांनीं तिला नेले आणि मोठ्या बहिणीजवळ कांहीं उरलें नाही. तिच्याजवळ फक्त तिचे शक्तिचूर्ण झालेले रक्ताळ हृदय होतें. शांतपणें थकलीभागलेली, स्तंभित झालेली ती पडून राहिली. तिचे डोळे मिटलेले होते. आणि सर्व प्रकारचीं चित्रें तिच्या मनश्चक्षूसमोरून जात होती. लहानशी बहीण, अगतिकपणे आईच्या कर्शांत असलेली, लहानशी नवरी अति सुंदर, आणि अति बाल-सदृश अशी; आणि तेजस्वी माता नि तिचीं मुले-वयस्कर अशो बहीण, अशक्त, कृश, दुबळीं, आणि नंतर-नंतर प्रियतम बहिणीसारखेंच कोणी तरी परंतु बहिणीसारखें नसणारेंहि कोणीतरी, इतकी फिकट मुद्रा आणि इतकी शान्तपणे पडून राहिलेली-जणू प्राणहीन, निर्जीव. परंतु नाही, ती मृत नाही-ती सारी चूक होती. कारण ती पहा आपल्या वडीलबहिणीला बोलावीत आहे, त्या नदीतून पलीकडे जाण्यासाठीं मदत करायला बोलावित आहे, बहिणीच्या मुखावर हास्य चमकले- अति कोमल असें ते हास्य होते. आपल्या बहिणीचा हात धरण्यासाठीं, परलोकांत जातांना लगणान्या नदीतून हात धरून तिला नेण्यासाठीं ती पहा आपला हात लांबवीत आहे, आणि असे करतांना तोंडावरचे अपूर्व असे अति कोमल हास्य !

आणि तोंडावर अनंत शांति असलेली अशी ती त्यांना आढळली. सुख नि शांति. होय, कारण थोड्या तासांच्या विरहानंतर लगेच आपल्या बहिणीच्या पाठोपाठ या जगांतून त्या जगांतहि शोधीत ती नाही का गेली ? आणि बहिणीला पुन्हां नाही का ती भेटली ? त्या दोघी पुन्हां भेटल्या. तिचें सारे जीवन म्हणजे बहिणीसाठीं पेटवलेला भक्तिप्रेमाचा महान् यज्ञ होता. त्या दोघींना अलग ठेवण्याचे सामर्थ्य मृत्यूतहि नव्हतें. तोहि त्यांची ताटातूट करूं शकला नाही.

स्मृति

एका कवीने म्हटलें आहे कीं “ स्मृति म्हणजे डिसेंबरांतील गुलाबं. ” ज्या वेळेस शून्य वाटणाऱ्या जिवाला त्या सुंदर पुष्पांचा सुगंध आणून देतात, त्या वेळेस त्या तशा असतात. परंतु साऱ्याच स्मृति सुंदर नसतात. कांहीं स्मृतींवर खिन्नतेची छटा असते; कांहींवर दुःखाच्या, हळहळींच्या छटा असतात; आणि कांहीं स्मृति तर अशा वेदना घेऊन येतात, कीं ज्या काळानें वा वातावरणानें बदलत नाहीत, कमी होत नाहीत- आपल्याजवळ सुखी दिवसांच्या स्मृति असतात, सूर्यप्रकाशाचे, हास्याचे दिवस-त्यांच्या स्मृति; त्याप्रमाणेंच ज्या वेळेस काळ्या मेघांनीं सूर्य झांकोळल्यासारखा होतो, ज्या वेळेस जीवन निरुपयोगी, शून्य असे वाटते, अशा वेळच्या दुःखदायक स्मृति, त्याहि आपल्या-जवळ असतात. परंतु या साऱ्या स्मृति जातात-कारण त्या गेल्याच पाहिजेत. कांहीं आपल्या थोड्या खुणा ठेवून जातात. परंतु कांहीं मात्र अविस्मरणीय असतात.

माझ्या बाळपणच्या घरीं जेव्हां जेव्हां मी जातें, तेव्हां स्मृति माझ्यावर हल्ला चढवितात. अपूर्व नि आश्चर्यकारक अशा धन्यतम बाळपणींच्या स्मृति, त्याप्रमाणेंच पुढील आयुष्यांतील शोकदायक स्मृति-अशा दिवसांच्या, कीं जे दिवस आपण पुन्हां जगूं शकत नाहीं. हृदय फुटेपर्यंत हृदयाला रडवणाऱ्या स्मृति; कारण पूर्वीं होतें तसें आज तें जुनें घर नाहीं. आणि ज्या ज्या वेळेस मी जातें, त्या त्या वेळेस तेथें कांहीं तरी नवीन बदल असतोच.

मी त्या जुन्या परिचित अशा बागेंत बसलें. सदैव बदलणाऱ्या जगांतील न बदलणारा असा भाग फक्त तेथेंच होता. माझ्या डोळ्यांसमोर तें भव्य घर होते, जें माझे घर होते. न पाहणाऱ्या डोळ्यांनीं मी त्याच्याकडे बघत होतें. कारण माझे विचार कोठें तरी दूर गेले होते. जे पुस्तक वाचायला म्हणून मीं आणलें होते, तें मांडीवर तसेंच उपेक्षिताप्रमाणे पडलें होतें. माझ्या पायांजवळ आणि सभोंवतीं सुंदर फुलपांखरें नाचत होतीं. हिरवळीचा ताजा वास येत होता. आणि वाऱ्याच्या झुळुकेसरशीं गुलाबाचा सुगंधहि येत होता. मी जरा तेथेंच आडवी झालें. एक सुस्कारा मीं सोडला. कारण माझ्या सभोंवतालचें सारें जरी सुंदर होतें, शांत होते, तरी माझ्या हृदयांत जें मला पकडून ठेवतां येत नव्हतें, जें मीं गमावलें होते आणि जें मीं पुन्हां मिळवू शकत नव्हते, अशा गोष्टीसाठीं एक प्रकारची हुरहुर होती, मद दुःख होते. आणि माझे विचार असंबद्धपणें सर्वत्र फिरत असतां मला झोंप लागली. जो काळ होता, जो आतां केवळ स्मृतिरूप झाला, त्या काळाचीं स्वप्ने पाहायला मीं झोंपलें.

मीं एक माणसांनीं गजबजलेले घर पाहिलें. चांगले मोठे प्रशस्त ऐसपैस पसरलेलें जुने घर. त्या घरांत पैशानें नि अभिरुचीनें जे जे ऐषआराम आणणे शक्य होतें, ते ते सारे आणण्यांत आले होते. त्या घराचा मालक दिसायला रुबाबदार आहे, सुंदर आहे. त्याचे व्यक्तिमत्त्व अतिमानुषी जणू आहे, अति सामर्थ्यसंपन्न असें आहे. सारें घर जणू त्याच्या अस्तित्वाने भरलेलें होते. त्याचें हास्य, कुटुंबावर असणारें त्याचें प्रेम—यांनीं तें घर भरलेलें आहे. एकीकडे त्याची प्रिय मंडळी आणि एकीकडे सारे उपद्रव यांच्यामध्ये तो सामर्थ्याचा जणू महान् स्तंभच असा उभा असे. घराची स्वामिनी वर्णनांतीत सुंदर आहे. परंतु दुबळी अशक्त आहे. आपल्या कुटुंबाची ती काळजी घेत आहे. इकडे तिकडे धांवपळ करीत आहे. अशा अशक्त माणसांत इतकी उत्साहशक्ति आली तरी कोटून, असे आश्चर्य वाटे. पाहूं तेथे जीवन आहे, उद्योग आहे, सुख समाधान आहे. अशा या वातावरणांत तीन मुलें वाढलीं.

पुढें कांहीं वर्षांनीं. घर तेच. परंतु सारा डामडौल नाहीसा झाला होता. वैभवाच्या, थाटामाटाच्या साऱ्या खुणाहि पार धुतल्या गेल्या. कांहीं वर्षांपूर्वीं जेथें उधळपट्टी करणारें भव्य वैभव होतें, तेथें आज केवळ साधेपणा होता. परंतु आंतील माणसें तींच होतीं. आणि धन्याचे तें महान् मुक्तहास्य अद्यापहि साऱ्या घरांत घुमत होतें आणि ज्यांना निरुत्साह नि गलित वाटत असेल, त्यांना उत्साह देत होतें. कारण जो बदल दिसत होता, तो दुर्दैवामुळें आलेला नव्हता. तर जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टिच बदलली म्हणून नि कांहीं राजकीय सिद्धान्त श्रद्धेनें जवळ केले, म्हणून तो दिसत होता.

आणखी थोडीं वर्षे गेलीं. जुन्या घराशेजारीं एक नवे घर बांधलेलें आहे. ते घर जणू स्वप्नमय भासत आहे. प्रेमळ पित्यानें प्रिय पुत्रासाठीं बांधलेलें घर. परंतु या घरांन आंत राहणाऱ्यांना सुख फारच थोडें दिलें, दुःख मात्र अपार चाखविले.

एक प्रशस्त खोलीत एक वृद्ध मनुष्य बसलेला आहे. त्याचे कॅस हिमधवल आहेत. त्याचे मस्तक विचारमग्न असल्यामुळे वांकलेले आहे. तो फार आजारी होता. परंतु मुलाला त्याच्या कांहीं राजकीय मतांसाठी मुलाला पकडून नेण्यापूर्वी त्याला एकदां बघावे, त्याच्याजवळ बोलावे म्हणून शेंकडों मैलांचा प्रवास अंगीकारून तो आला होता. तो वृद्ध मनुष्यहि त्याच राजकीय विचारांसाठी तुरुंगातील कोठडीत कांहीं महिने राहून आला होता, पुन्हां जायला तयार होता. अगदी वेळेवर तो आला. मुलाला घेऊन जाण्यापूर्वी त्याचा हात क्षणभर हातांत घेण्यासाठी अगदी वेळेवर तो वृद्ध मनुष्य आला होता. त्याच्याजवळ एक लहानशी स्त्री बसलेली आहे. शौर्याने त्याच्या जीवनाचा, त्याच्या सुखदुःखांचा भाग तिनेहि उचलला आहे. कधी नव्हती इतकी अशक्त ती दिसत आहे. परंतु आश्चर्य हे, की तिनेच त्याला प्रत्येक नवीन धाव सहन करण्याचे धैर्य दिले होते. ती इतकी भीत्री नि दुबळी दिसायची! तो निर्भय नि बलवान होता. परंतु ती त्याची आपत्काळची स्फूर्तिदात्री, धैर्यदात्री होती.

खोलीच्या एका कोपऱ्यांत घरांतील वडील मुलगी बसली आहे. तिचे लग्न झालेले होते. तिला मुले होती. आणि म्हणून आपल्या आईबापांना काय वेदना होत असतील ते ती जाणू शकत होती. तिचे डोळे त्यांच्यावर खिळले होते; अनिमिष नेत्रांनी आणि सचित्त मनाने ती त्यांच्याकडे पाहत होती. त्यांचे तें मुकें दुःख पाहून, आणि तें दूर करायला कांहीं उपाय नाही असे मनांत येऊन तिचे हृदय विदीर्ण झाले होते. खोलीच्या दुसऱ्या भागांत लहान मुलगी उभी होती. भिंतीला टेंकून, दुसऱ्यांकडून तोंड फिरवून ती उभी होती. ती त्यांच्याकडे पाहत नव्हती. तिच्याहि हृदयांत दुःख होतें डोळ्यांत न टाळलेले अश्रु होते. आणि तिच्या मनांत बडबोर विचारांची गर्दी उसळली होती. जें जें नशिबांत असेल, ते ते मुकाट्याने भोगायचे अशी याकीच्यांची वृत्ति दिसत होती. परंतु तिची तशी नव्हती, कधी कधी तिला वाटे, की त्यांचे जें महान् ध्येय आहे, त्याच्यासाठी ह्या हालअपेष्टा आवश्यकच आहेत. परंतु पुन्हां कांहीं वेळाने शका नि सशय नि अविश्वास तिच्या मनाचा कबजा घेत. चिंता, शून्यता यांच्या बोजाखाली वांकलेल्या आईबापांना पाहून तिची श्रद्धा जरा डळमळत होती. तिच्या आईबापांनी साऱ्या जगावर सत्ता चालवली होती. साऱ्या दुनियेचे ते मालक झाले असते. सर्व चिंता, कथाकाळजी यांपासून ते दूर राहिले असते. असं असूनहि त्यांनी कर्तव्याचा कठिण पथ स्वीकारला होता. मानवजात नि आपले राष्ट्र यांच्या सेवेसाठी त्यांनी आपली जीवने वाहिली होती. परस्परविरोधी विचारांची हृदयांत चाललेली ही लढाई तिला अपार त्रास देत होती. ती तेथे उभी होती. परंतु ज्यांचे दुःख ती कमी करू शकत नव्हती, त्यांच्याकडे ती पाहू शकत नव्हती. प्रिय पुत्र जवळ नसल्यामुळे ते घर जणू मुके बनले होते; परंतु ज्या मुलाला आपल्या चार भिंतीत वाढवले, त्या मुलाचा अभिमान त्या घरालाहि जणु वाटत होता. तें

जुने घर, जेथें तो पुत्र लहानाचा मोठा झाला होता, तें स्वाभिमानपूर्वक उभे होतें. आईबाप बसून होती. किती वेळ झाला इकडे त्यांचें लक्ष नव्हते. कांहीं मैलांवर असलेल्या तुरुंगांतील एक थंडगार खोलीत असणाऱ्या आपल्या मुलाची त्यांची तहान होती. तो त्या थंडगार तुरुंगांतील खोलीत आणि ते त्या प्रासादसदृश घरांत होते. सभोंवतालचीं मुखें पाहून त्यांना त्यांची चीड येई.

थोडावेळ ते बसले. प्रत्येक जण आपापल्या विचारांत गुंग होता. परंतु सर्वांचे विचार एकाच व्यक्तीभोंवतीं प्रदक्षिणा घालीत होते. एक क्षणभरच—आणि सुस्कारा आंतल्या आंत दावून पिता उठला. त्याची ती दृढ हनुवटी अभंग निर्धारानें आणखीच दृढतर दिसली. जें काम मुलाला करूं देण्यांत येत नाही, तें आपण पुढें चालवलों पाहिजे. आपण कार्यांत रंगलों पाहिजे असें त्यानें ठरविलें; आणि रुंद खांदे अधिकच रुंद करीत तो निघून गेला. आणि महान् पुत्राची ती माता, ती दिसायला लहानशी माता, तीहि उठली. तिच्या तोंडावर शूर-हास्य होतें; जरी हृदय विद्र झालेलें होतें. पूर्वी-प्रमाणेंच दिवसाचें आपलें काम करायला तीहि उठली.

आणखी वर्षे गेलीं. हजारों लोक कित्येक मैलपर्यंत रस्त्याच्या दोन्ही बाजूने रांगेत उभे आहेत. एकहि डोळ्या असा नाही, कीं जो रडला नाही. एकहि हृदय असें नाही, कीं जें विदीर्ण झाले नाही. स्वतःचेंच जणूं कांहीं तरी तुटलें फुटलें, गमावलें असें हृदया-हृदयाला वाटत होतें. ते त्या महान् मृताला वंदन करायला आले होते. तो प्रभु आज त्यांच्यांत नव्हता. सदैव झुंजणारा तो महावीर मृत्यूशींहि झुंजला. किती तरी दिवसरात्री तो झुंजत होता. स्वतःच्या जीवनावधि कर्मांचें फळ पाहण्यासाठीं आणखी कांहीं वर्षे जगण्याची त्याला इच्छा होती: म्हणून मृत्यूशीं लढाई; परंतु मृत्यु मात करतो. नेहमीं शेवटीं असेच होते तो गेला. कायमचा गेला. एके काळीं आनंदमय असणाऱ्या त्या घराच्या एका खोलींत जो कायमचा गेला. त्याची विधवा पत्नी बसली आहे. तिला अश्रुहि टाळवत नाहीत. कारण वियोगाचा तो आघात फारच तीव्र होता. जवळच तिला विळखा घालून तिचा पुत्र बसला होता. अश्रुपूर्ण त्याचे नेत्र होते. कारण पित्यावर त्याचें अपार प्रेम होतें. आईचें समाधान कसें करावे, सांत्वन कसें करावें, तें त्याला समजेना. परंतु तिनेंच त्याला धीर दिला. आपल्या त्या सशक्त तहण पुत्राला तिनें भीर दिला. आपल्या मृदु हातानें त्याचा हात हातांत घेतला.

काळ आणखी पुढे गेला. त्या जुन्या घरानें किती तरी फेरफार पाहिले. आणखी किती तरी पाहवे लागतील. मोटरी आणून ठेवलेल्या आहेत आवारांत ठायींठायीं पोलिस आहेत. काय आहे भानगड ? दोन मुलींना आज अटक व्हायची आहे. म्हणून ती तयारी. त्या मुली इतकीं वर्षे स्वस्थ नव्हत्या बसल्या. परंतु आपल्या वडिलांच्या पावलांवर पावले टाकीत त्याहि काम करीत होत्या, पाठोपाठ जात होत्या, कुलाची परंपरा सांभाळीत

होत्या आणि यासाठी पित्याप्रमाणे, भावाप्रमाणे, त्यांनाहि तुरुगांत जाणे प्राप्त होते. अधिकाऱ्यांनी सभ्यतेने वॉरंटे दाखविलीं. हंसतमुखाने मुलींनी ती घेतली. थोड्याशा वस्तु बरोबर घेण्यासाठी त्या घरांत जरा गेल्या. इतक्यांत ती लहानशी आई आली. तिचे दुबळे आगमन तिला जितक्या त्वरेने आणू शकेल, तितक्या त्वरेने ती तेथे आली.

“काय आहे हें सारें ? इतक्या मोटरी, इतके लोक कशाला ?” वडील मुलीने आईच्या भोवतीं बाहु पसरून हळूच सौम्यपणे सारें सांगितलें. क्षणभर ती कचरली. क्षणभर जरा दुबळेपणा दिसला. तिने आपल्या मुलींना पोटाशी धरलें. तिचे डोळे स्रवत होते. आणि कानांत हळूच म्हणाली, “तुमच्याशिवाय सुने सुने वाटेले.” परंतु हा दुबळेपणा क्षणभरच. पुन्हां तिने आपला लहानसा देह सरळ केला. आणि एखाद्या हत-बुद्ध सिंहिणीप्रमाणे या नवीन दिव्यालाहि तिने धैर्याने तोंड दिलें.

“मला तुमचा अभिमान वाटतो, किती तरी अभिमान वाटतो ! मीहि तुमच्या पाठोपाठ येईन. मी कांहीं तितकी म्हातारी नाही.”

असें ती म्हणाली; डोळ्यांत चमक आणून म्हणाली. पुन्हां एकदां तिने मुलींना घट्ट हृदयाशी धरलें आणि त्यांना आशीर्वाद देण्यासाठी हात वर केले. परंतु ते लहान सुकुमार शरीर ! किती तरी दुःखे वेदना त्याने सोसली होती; आतां त्राण उरलें नव्हते. ते शरीर अधिक सहन करू शकत नव्हते. आशीर्वाद देण्यासाठी तिने हात वर केले नि ती घेरी येऊन पडली. मुलींना मोटरीत घालून त्यांच्या मुक्कामावर नेण्यांत आलें आणि पुन्हां नित्याप्रमाणे जीवन चालू झालें.

तुरुगांतील एक खोली. सभोवतीं काळ्या कराल मिंती. त्या खोलींत दोन बहिणी बसल्या होत्या. पूर्वी कधीहि एकमेकींकडे इतक्या ओढल्या गेल्या नसतील. आज समान-बंधन होते. एकमेकींना चिकटून त्या बसल्या होत्या. लोखंडी गजांतून सुंदर लाल आकाशाकडे त्या बघत होत्या. इतकें लाल आकाश त्या अर्थी कोठें तरी भव्य असा सूर्यास्त झाला असेल—या भिंतींच्या पलीकडे झाला असेल. विचारमग्न अशा त्या बसल्या होत्या. एकीच्या मनांत तिच्या घराचे विचार होते. पतीविषयी, सोडून आलेल्या मुलांविषयी तिचे विचार होते. आणि दुसरीच्या मनांत काय होतें ? वडिलांचें तें सर्वांना हंसवणारें, सर्वस्पर्शी हास्य, जें सदैव धैर्य नि आशा देई, त्या हास्याची आठवण तिला येत होती. आणि आईने आपल्याजवळ ओढून घेतलें आहे—अशा स्वप्नांत ती होती—आईच्या बाहुपाशांत असावे—ती आई, जी त्या भयाण अज्ञ घरांत एकटी आहे, सारे जिला सोडून गेले आहेत.

कड्या सांखळ्या खळखळल्या; दारें उघडलीं. काय हें सारें ? कैद्यांना आश्चर्य वाटले. त्या बहिणींकडे एक वॉर्डर बाई येते. हातांत तार आहे. भीतीने हातांत घेतात. नंतर एका क्षणांत हसतात. असें. एकदरीत आईने म्हटल्याप्रमाणे केलें. त्यांची ती

लहानगी शूर आई. तीहि एका दूरच्या तुरुगांत तुरुंगांतील गजांआड जाऊन बसली. किती तिचें धैर्य ! आणि तिला नेणाऱ्यांचे केवढें कौर्य !—६५ वर्षांची वृद्ध स्त्री !

आणखी थोडी वर्षे गेलीं. ज्या घरानें अपार आनंद नि अपार दुःख या दोहोंची चव घेतली, त्या घरासमोर प्रचंड गर्दी जमली आहे. ती लहानशी आई—एके दिवशीं सायंकाळीं तिनें सुस्कारा सोडला आणि शेवटीं प्राण गेला. शांतपणे, एक शब्दहि न बोलतां ती सदैव दुसऱ्यासाठीं जगली, मरतांनाहि कोणाला तिनें त्रास दिला नाहीं. आणि तेथें ती विछान्यावर होती. किती सुंदर, जणूं जिवत ! पुष्पांनीं अलंकृत जणूं एखादी राणी; कारण शेवटपर्यंत ती राणीच होती.

मीं एक सुने सुने घर पाहिलें. ज्या बागेची कोणी काळजी घेत नाहीं अशा अस्ताव्यस्त बागेंत तें घर उभे होतें. ना आनंद ना हास्य. सारें हिरावून नेण्यांत आलें होतें. आंत एका खोलींत मुलगा बसला होता. टेबलाजवळ बसून काम; सारखें काम त्याचें चालू होतें. त्याचें जे जीवन गेलें ते सुखाचें नाहीं गेलें; भविष्यकाळांतहि सुख, शांति, विश्रांति त्याला फारशी लाभणार नाहींत. कारण सरळ नि अरुंद रस्ता त्यानें निवडला आहे. तेथें मागे वळणें नाहीं. अधूनमधून जेव्हां तो चकलेले डोळे वर करून बघतो, तेव्हां त्या डोळ्यांत एक प्रकारची शब्दातीत खिन्नता दिसते. कारण खरोखरच तो लग्नी, आणि आपल्या चिरमधुर स्मितानें, आणि अतिमधुर वर्तनानें सर्वांच्या हृदयांत शिरें.

मी झोंपेतच होतें. अस्वस्थ वाटून मीं कुशी वदलली. माझे हृदय दगडाहून जड झाले होतें. मी जागी झालें होतें का ? ज्या घरावर मी अपार प्रेम करीत होते, त्या घरांत या कित्येक वर्षांत किती फरक ! परंतु ज्या भावाला मी भेटायला आले होते तो अद्याप तुरुगाबाहेर होता, हे ऐकून किती आनंद वाटला ! कारण तो घरांत नसला म्हणजे तें घर घर असें वाटत नसे. मीं माझे डोळे उघडले. वरती त्याच्या खोलींत जाऊन त्याच्याजवळ बोलत बसावें अशी उत्कठा वाटली. मीं माझे पुस्तक उचललें आणि घराकडे जवळजवळ धांवतच गेले. मी घरांत शिरले नाहीं तों टेलिफोन वाजला. मीं तो उचलला. विचित्र आवाजांत ऐकू आले, “ एवढेंच तुम्हांला कळवायचें आहे, कीं तुमच्या भावाचा खटला उद्यां सुरू होईल. ” “ उद्यां खटला ! कोणता खटला ! ” मी आश्चर्यचकित होऊन विचार करूं लागलें. त्या बातमीशीं माझ्या झोंपाळू मेदूल्या जुळवून घेतां येईना. आणि नंतर एका क्षणांत एकदम सारा प्रकाश पडला. भाऊ वर नव्हताच; माझ्यासाठीं वाट पाहणारा भाऊ तेथे कोठें असणार ! मी स्वप्नांत होतें तर. भावाला तर दोन दिवसांपूर्वीच अटक झाली होती.....

मी थकून गेलें होते. मी माझ्या खोलींत गेले. आणि जवळ भावाच्याऐवजीं त्याच्या स्मृति होत्या—गत काळांतील कडू—गोड स्मृति.... !

पुस्तकावरील अभिप्राय

- १ “ कित्येक वर्षात इतकें हृदयाला जाऊन भिडणारें लिखाण वाचलें नव्हतें. या पुस्तकांतील पानापानावर सुंदर विचारांची सृष्टि आहे. महान् घटनांना जणुं चित्ररूप देण्यांत आलें आहे. वाचक त्या त्या प्रसंगाशीं जणुं एकरूप होतो. त्या त्या थोर प्रसंगांना जणुं डोळ्यांनीं आपण बघत आहोंत असें वाटतें. या पुस्तकांत वर्णिलेल्या, व्यक्तींना आपण भेटणार आहोंत असें मनांत येऊन माझ्या अंगावर आनंदाचे रोमांच उभे राहिले. ”

—डॉ. किन युटांग

× × ×

- २ “ खरोखरच हृदयंगम पुस्तक ”

—रॉय यांचे साप्ताहिक

× × ×

- ३ “ इंग्लंडमधील सुधारणांच्या अभ्यासकाला रोपरनें लिहिलेले मूरचें चरित्र जितकें आनददायक व बोधदायक वाटतें, त्याप्रमाणेंच हिंदी राष्ट्रीय चळवळीच्या अभ्यासकाला हें कृष्णा हाथीसिंगचें पुस्तक वाटेल. ”

—रिचर्ड सिमाण्डस्—विश्वभारतीमध्ये

× × ×

- ४ “ अपूर्व असा आनंद देणारें स्मृतींचे पुस्तक ”

—टाइम्स् ऑफ् इंडिया

× × ×

- ५ “ कृष्णा हाथीसिंगचें हें आत्मचरित्र वाचून वाचकाला ह्या पुस्तकाची पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या आत्मचरित्राशीं तुलना करावी असे साहजिकच वाटेल. दोन्ही पुस्तकें खरींखुरीं आत्मचरित्रे आहेत. परंतु केवळ आत्मकथेपेक्षांही त्यांच्यांत कांहीं अधिक आहे....वैयक्तिक आणि सार्वजनिक जीवन, कौटुंबिक आणि राष्ट्रीय इतिहास—सर्वांचे यथे मधुर मीलन आहे. आणि त्यामुळे हीं दोन्ही चरित्रें उत्कृष्ट कलेचे नमुने झालीं आहेत. हीं चरित्रें राष्ट्रीय वेद आहेत. त्याप्रमाणेंच मानवतेने नटलेलीं अधिकृत अशीं तीं लिखाणें आहेत. कृष्णा हाथीसिंगचें पुस्तक आकारानें लहान आहे. परंतु भावाच्या सुप्रसिद्ध आत्मकथेपेक्षां हे अधिक सहृदय व भावनामय आहे, अधिक उत्कट आहे. कृष्णा हाथीसिंगची भाषाशैली कोमल, परिणामकारक, जरा कावरीवावरी अशी वाटते. जवाहरच्या भाषाशैलीतील ती परिपूर्ण निर्दोषता, तें सामर्थ्य, ती आरसपानी विशुद्धता, यथे नाही. ते गुण कृष्णाला अद्याप मिळवायचे आहेत.

“ ना खत ना खेद ” हें पुस्तक रमणीय आहे. त्याचप्रमाणे तें ओजस्वी आहे, वीरतामय आहे.”

डॉ. के आर् श्रीनिवास आयंगर आर्यन पात्रमध्ये

× × ×

- ६ “ किती तरी दिवसांपासून तुझ्या पुस्तकाची अपेक्षा करित होतो. शेवटीं तें मिळालें आणि एकदम वाचून काढलें. वाचून झाल्यावर मग त्यांतील अनेक उताऱ्यांकडे पुनः पुन्हां वळलों. त्यांतील कांहीं भाग मी अनेकदां वाचीन. परंतु सध्यां इतरांना तें वाचायला हवें असल्यामुळें माझ्याजवळ

नाहीं. या पुस्तकावर निर्विकारपणें नि निरपेक्षपणें असा अभिप्राय देणें मला जड जाईल. कारण तुझ्या बाबतींत केवळ निःपक्षपाती दृष्टि मी कशी घेऊं शकेन ? शिवाय ज्या गोष्टी, ज्या घटना तूं वर्णिल्या आहेस, त्या आपल्या सर्वांच्या जीवनांशीं एकरूप झालेल्या आहेत. त्या घटनांकडे मी दुरून कसे वरें पाहू शकेन ? तरीहि अशा परिस्थितींत जितका निःपक्षपाती व त्रयस्थ रीतीचा अभिप्राय देतां येणे शक्य आहे, तेवढा देण्याचा प्रयत्न करतो.

मला पुस्तक आवडलें. तें सहज सोपारें असें आहे. वाचकाची तें पकड घेते. तुझे लिहिणें सुंदर आहे याचा हा पुरावाच आहे. पुष्कळ वेळां स्वतःविपर्याीं लिहितांना कृत्रिमता येते; मोकळेपणा नसतो. परंतु तू हे दोष टाळले आहेस आणि त्यामुळे तुझे पुस्तक अकृत्रिम असे झालें आहे. तें सहजसुंदर ओघ आहे, संस्फूर्तता आहे. तुझ्या भाषाशैलीचा, एकंदर लिखाणाचा दर्जा बराच बर लागेल. पुष्कळ उतारे हृदय विरघळवणारे आहेत. फारच सुंदर रीतीनें ते लिहिले गेले आहेत. परंतु ही उची सदैव सर्वत्र नाहीं कधीं कधीं तूं खालीं आली आहेस; परंतु गोडगोड शब्दजाळ्यांच्या पाठीमागें लपण्यापेक्षां तूं स्वतःचें मनोगत प्रकट करण्यासाठीं धडपडत आहेस, कळकळीने प्रयत्न करीत आहेस. असें पाहुन मनाला समाधानच वाटते. वर्णनाची व लिखाणाची उत्तंगता राहिली नसली, तरी प्रांजळ प्रयत्नाचे स्वागत करावेसे वाटते. तुझे पुस्तक मर्यादित आहे. तूं जें चित्र काढूं पाहत आहेस, त्याला तूं मर्यादित चौकट घातलेली आहेस. त्या मर्यादित फलकावर तूं शब्दचित्र लिहित आहेस. तुझे पुस्तक मुख्यतः कौटुंबिक कथा आहे. आणि ही कथाहि नीट सुसंबद्ध अशी न लिहितां तूं जणूं विविध दर्शनें दाखवीत आहेस; कांहीं वेचक प्रसंग निवडून त्याभोंवतीं ही कथा तूं गुंफिली आहेस. तसेच चरित्र असो वा आत्मचरित्र असो. आत्म्याची धडपड हा जो त्यांतील महत्त्वाचा भाग असतो, त्यांत तूं फारशी खोल गेली नाहींस. परंतु तूं तसे कळूं लागतीस, तर पुस्तकाची मर्यादा ओलांडावी लागली असती. आणि इतरहि अनेक अडचणी आल्या असत्या. तूं जी ही विशिष्ट रीति निवडलीस, विशिष्ट विणावट निवडलीस, ती चांगलीच गोष्ट केलीस.

तुला या पुस्तकानें अभिमान वाटला, आनंद वाटला, तर तें योग्यच आहे असें मला वाटतें. तो अभिमान, तें समाधान अकारण नाहीं. तुझ्या या पुस्तकांत सर्वत्र एक खिन्न अशी छटा आहे. दुर्दैव आपल्या पाठीस

लागलें आहे असा भास सर्वत्र होतो. तुझ्या मनोबुद्धीचें हें यथार्थ प्रतिबिंब आहे. आणि पुष्कळांची मनोरचना तुझ्याप्रमाणेच बहुधा असते. ज्या वेळेस आपण गतगोष्टींकडे पाहतों, तो सारा भूतकालीन नकाशा पुन्हां डोळ्यांसमोर उघडतो, तेव्हां साहजिकच मनांत असें येऊन जातें. तूं पुस्तकाला नांव तर “ ना खंत ना खेद ” असें दिले आहेस आणि नांवाप्रमाणें मधून-मधून दैवाला तूं आवहनहि दिलें आहेस आणि तेच योग्य आहे. कारण या आत्मकथात्मक लिखाणांत जर कांहीं अर्थ असेल तर तो हाच. आपण सदैव दैवाशी झुंजत होतो, त्याला जुमानीत नव्हतो. त्याच्यापुढे नमून जात नव्हतो; आणि जें जें नशिबी आलें तें कुरकुर न करतां स्वीकारीत होतो. सूत्रें दैवाच्या हातीं नसून आपल्या हातीं होतीं. आपण बाहुलीं नव्हतो. आपण आरंभ करीत होतो, पावलें पुढें टाकायला निघत होतो. पुढें काय होणार याचें ज्ञान जरी आपणांस दिलेलें नसलें, तरीहि परिणाम काय होतील, काय फळें भोगावीं लागतील याची अटकळ आपणांस असे. तरीहि आपण पुढें जात होतो. आणि म्हणून प्रसंगविशेषीं आपले जीवन जरी कठिण वाटलें, कष्टमय वाटलें, तरी त्यानें आपणांस धक्का बसला नाही; आपण वादळांत एकदम सांपडलों असे वाटलें नाही. मनाची अशी वृत्ति ठेवण्यांत आपणांस कितपत यश आलें ते आपणच कसें ठरवायचें ? तें अशक्य आहे.

तुझे पुस्तक प्रसंगविशेषीं फारच उठावदार झालें आहे. माझ्या मनांत शेंकडों गतस्मृति साकार होऊन उभ्या राहत. सारा भूतकाळ डोळ्यांसमोर उभा राही. एक प्रकारची अधुक हुरहुर वाटे. आनंदभवनाची आठवण होई. आपणाशीं ज्यांचा परिचय नाही, अशा तिन्हाइतांवर या पुस्तकाचा काय परिणाम होईल तें मला माहित नाही. परंतु आपणाविषयीं किती तरी लोकांना उत्सुकता वाटत असते; आपलेपणा वाटत असतो. ते हजारों लोक तुझे पुस्तक आनंदानें वाचतील. त्यांच्या हृदयांतील भावनांना जणूं तूं मूर्त केले आहेस. त्यांच्या भावनांचें प्रतीक जणूं तुझे पुस्तक आहे.

डॉ. महमुद येथें आहेत. त्यांनींहि तुझे पुस्तक मोठ्या गोडीनें वाचलें. पुस्तकांतील व्यक्तींशीं दीर्घ परिचय असल्यामुळें त्यांनाही पुस्तक वाचतांना खूप उल्हास नि उत्साह वाटत होता. त्यांनीं तें पुस्तक डोळसपणानें वाचलें. गुणदोष पाहण्याच्या दृष्टीनें वाचलें. तरीहि त्यांना तें आवडलें. ते म्हणाले, “ यांतील कांहीं कांहीं भाग तर मी कधीं विसरणार

नाहीं.” तू असेंच लिहीत जाशील, तर सुंदर शब्दांची गुंफण करणारी तू मोठी कलाकार होशील असें त्यांचें मत आहे. सुखमय प्रसंगांपेक्षां करुण प्रसंगच तू अधिक सुंदर रंगवतेस. आणि महमूद म्हणतात, कीं खऱ्या कालावंताचें हेंच लक्षण. त्यांनीं पुस्तक संपवले तया वेळेस रात्र होती. त्यांचे हृदय भरून आलें होतें. त्यांच्या डोळ्यांत अश्रु होते. ते म्हणाले, “हिंदी स्त्रीला जवळच्या मंडळींविषयी, प्रिय मागसांविषयी जें निरपेक्ष प्रेम वाटते, त्या प्रेमाचा पूर या पुस्तकांत वाहतांना दिसतो. हिंदी स्त्रीच्या हृदयाचे हें विशिष्ट स्वरूप या पुस्तकांत प्रतीत होतें.”

— जवाहरलाल नेहरू

देशमुख आणि कंपनीची आगामी प्रकाशने

वि. स. खांडेकर

- १ अश्रु
- २ बुद्ध आणि हिटलर
- ३ चल ये राणी
- ४ विसावें शतक
- ५ तिसरी भूक
- ६ वर्षाकाल
- ७ छया भाग १-२
- ८ वालुका
- ९ माझ्या कादंबऱ्या
- १० चार भिंती
- ११ दोन मने (आ. ति.)
- १२ बडी मां
- १३ चक्रवर्ति
- १४ तिसरा प्रहर
- १५ उद्यांची स्वप्ने
- १६ वटपत्रे
- १७ साहित्य साधना
- १८ उल्का (आ. ति.)
- १९ चंदेरी स्वप्ने
- २० श्यामची स्वप्ने
- २१ तुरुगांतील पत्रे
- २२ गडकरी (व्यक्ति आणि वाङ्मय) (दु. आ.)
- २३ तीन संमेलने
- ग. श्र्यं. माडखोलकर
- १ तीन दिवस
- २ ऋणभार
- ३ माझे आवडते कवि
- ४ चक्रवर्ति उदयन
- ५ कांता (दु. आवृत्ति)
- ६ स्वप्नांतरिता
- ७ ऊर्वशी
- ८ उमरखय्याम
- ९ विलापिका
- १० हें युद्ध
- दत्त रघुनाथ कवठेकर
- १ आपुलकीची झळ
- २ ढगाआड
- ३ आग आणि पाणी
- ४ चितळलेल्या भावना
- साने गुरुजी
- २ आठवण्या गोष्टी १ ते १० भाग

ना. धों. ताहानकर

- १ गुजाताई
- २ शेजारी
- ३ संतु
- ४ वडिलांचे सेवेशीं
- प्र. के. अत्रे
- १ ' मी ' कसा झालो ?
- २ ? (लघुकथा)
- कृष्णाबाई मोटे
- १ अनामिकेची पूजा
- २ कलाक्षेत्रांत
- ३ मवाली
- ४ गुणाची पोर
- काकासाहेब कालेलकर
- १ स्मरण यात्रा
- २ ? (पत्रे)
- अनंत काणेकर
- १ काळे आणि पांढरे
- २ गिन्नानच्या कथा
- चिं. वि. जोशी
- १ गुंड्याभाऊ
- २ दरवार कथा
- ३ लंकावैभव
- ४ आजीबाई
- ५ माणुसकी
- दत्त बांदेकर
- १ हिरवी माडी
- २ कवुली जवाब
- ३ गडी फू
- शकुंतला परांजपे
- १ चांदणी
- कुसुमावतीबाई देशपांडे
- १ मोळी
- सौ. मालतीबाई दांडेकर
- वज्रलेख
- गोपीनाथ तळवलकर
- ४२ आणि नंतर
- पां. वा. गाडगीळ
- (?) राजकीय निबंध
- एम. एल. दांतवाला
- गांधीवादाचा फेरविचार
- एस. एम. जोशी
- (?) राजकीय निबंध

